

Міністерство освіти і науки України
Департамент науки і освіти
Харківської обласної державної адміністрації
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Хрестоматія класиків політичної думки

Харків, 2021

УДК 378.016:321(075)

П 50

Укладачі:

Г. І. Фінін, д-р філос. наук, доцент, завідувач кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради;

Д. Г. Руднік, канд. іст. наук, старший викладач кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Рецензенти:

Шандра І. С., д-р іст. наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства і пам'яткознавства Харківської державної академії культури;

Хряпін Е. О., канд. іст. наук, доцент, доцент кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

П 50

Політологія : хрестоматія класиків політичної думки / уклад.: Г. І. Фінін, Д. Г. Руднік ; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2021. – 148 с.

Видання містить обрані матеріали з творів класиків політичної думки, призначені для підготовки здобувачів до семінарських занять під час вивчення курсу політології. Матеріали розміщені у хронологічній послідовності – від часів Античності до XXI століття. Викладені матеріали покликані сформувати цілісну картину історії політичних учень та допомогти ґрунтовно познайомитися з проблемами влади, держави, політичного режиму.

Для здобувачів спеціальності 032 Історія та археологія та всіх, хто цікавиться проблемами політичної науки.

Затверджено на засіданні науково-методичної ради Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (протокол № 2 від 10 листопада 2021 р.).

УДК 378.016:321(075)

©Комунальний заклад
«Харківська гуманітарно-
педагогічна академія»
Харківської обласної ради, 2021

ЗМІСТ

Вступ	4
Алмонд Г. ПОЛІТИЧНА НАУКА: ІСТОРІЯ ДИСЦИПЛІНИ	5
Аристотель. ПОЛІТИКА	19
Цицерон Марк Тулій. ПРО ДЕРЖАВУ	26
Фома Аквінський. ПРО ПРАВЛІННЯ ГОСУДАРІВ	31
Макіавеллі Н. ДЕРЖАВЕЦЬ	38
Локк Дж. ДВА ТРАКТАТИ ПРО ПРАВЛІННЯ	50
Вебер М. ПОЛИТИКА ЯК ПОКЛИКАННЯ І ЯК ПРОФЕСІЯ	61
Вебер М. ТРИ ЧИСТІ ТИПИ ЛЕГІТИМНОГО ПАНУВАННЯ	66
Парето В. КОМПЕНДІУМ ІЗ ЗАГАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ	78
Моска Г. ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС	90
Шумпетер Й. А. КАПІТАЛІЗМ, СОЦІАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ	102
Черчілль В. КОНСЕРВАТИВНІ ПРИНЦИПИ	111
Арендт Х. ДЖЕРЕЛА ТОТАЛІТАРИЗМУ	118
Парсонс Т. ПРО ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА ВЛАДА»	124
Дюверже М. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ	131
Фрідман М. КАПІТАЛІЗМ І СВОБОДА	136
Заключне слово	142
Список використаної та рекомендованої літератури	143

ВСТУП

Перед сучасним молодим фахівцем стоїть задача не тільки оволодіти професійними компетенціями, але й увійти до суспільства повноцінним членом. До цього надто широкого поняття можна віднести і володіння політичними компетенціями. Політика є унікальним суспільним феноменом, який проникає у майже всі сфери життя, контролює поведінку, волю та прагнення, формує ціннісні орієнтації громадянина. Політична система сучасної України знаходиться у процесі свого становлення з часу набуття суверенітету та незалежності. На цьому шляху наша країна зіткнулася з низкою політичних проблем, такими як взаємодія політичної еліти та суспільства, низький рівень політичної культури та участі громадян у політичному житті суспільства, перешкоди на шляху становлення громадянського суспільства тощо. У такій ситуації великого значення набуває необхідність поширення політичних знань, які можуть стати запорукою вирішення вказаних суспільних проблем. Набуває актуальності поширення серед здобувачів вищої освіти історії політичних учень, яка безперервно триває від часів Античності до сьогодення. Це стало спонукальним мотивом до укладання даної хрестоматії.

Головна задача хрестоматії ознайомити читача з політологічними текстами, поглибити розуміння проблем історії політології, влади, держави, політичного режиму, політичних еліт, політичної культури, політичних партій тощо. Однак, викласти століття історії в рамках одного видання виявилось непросто, тому укладачами було зроблено спробу розташувати матеріал у хронологічному порядку, обравши найбільш значущі класичні праці кожного історичного періоду. Під час добору матеріалу укладачі брали до уваги вклад кожного вченого або мислителя до політичної науки, зв'язок їх ідей із сучасними етапом розвитку політики, а самі твори були зрозумілими для сприйняття.

Обрані праці відображають провідні політичні та політологічні погляди певного історичного періоду: Античності (Аристотель та Цицерон), Середні віки (Фома Аквінський), Новий час (Н. Макіавеллі та Дж. Локк) та Новітній час (М. Вебер, В. Парето, Ш. Моска, Й. А. Шумпетер, В. Черчілль, Х. Арндт, Т. Парсонс, М. Дюверже, М. Фрідман). На початку розміщено історичний огляд Г. Алмонда про становлення політології як науки та навчальної дисципліни від часів Античності до ХХ ст.

У хрестоматії уміщено список використаної та рекомендованої літератури, яка стане у нагоді під час вивчення курсу «Політології» спеціальності 032 Історія та археологія.

Габріель Алмонд
(1911–2002)

Габріель Алмонд – американський політолог, спеціаліст у теоретичній та порівняльній політології. Він розглядав політичну сферу життя як систему, яка знаходиться у політичній рівновазі та взаємодіє з іншими соціальними системами. Г. Алмонд увів до політології поняття політичної культури та політичної системи.

У наведеному фрагменті подано історичний огляд становлення західної політології як науки від часів Античності до другої половини ХХ ст.

ПОЛІТИЧНА НАУКА: ІСТОРІЯ ДИСЦИПЛІНИ

§ 2. Історичний огляд

А. Греки і римляни

... Історія політичної науки як така починається з Платона (428–348 рр. до н.е.), праці якого – «Держава», «Політик» і «Закони», – стали першими класичними працями політичної науки. У цих творах Платон висунув тези про справедливість, політичну чесноту, різні типи політичних систем та їх трансформації, які у вигляді політичних теорій проіснували до ХХ ст. і у певному сенсі не втратили свого значення й у наші дні. Його концепції політичної стабільності та оптимізації правління, удосконалені та розвинуті у творах Аристотеля та Полібія, передбачили сучасні міркування про перехід від демократії до консолідації суспільства. У першій політичній типології, поданій у «Державі», Платон зазначав, що ідеальний режим засновується на знанні та володінні істиною, завдяки чому процес правління відбувається на основі чесноти. Далі у нисхідному порядку по відношенню до чесноти він охарактеризував чотири інших типи політичних режимів, що мають між собою схожі риси, – тимократію, олігархію, демократію і тиранію. Тимократія – перекручення ідеалу держави, коли почесні і військова слава підміняють знання і чесноту; олігархія – перекручення тимократії, заміна почесностей як основного критерію, за яким визначається влада, багатством; демократія перекручує принципи олігархії і, в свою чергу, з часом переростає в тиранію.

У діалозі «Політик», написаному пізніше за «Державу», і в «Законах», створених мислителем на схилі років (після переосмислення Пелопоннеської війни і краху його місії в Сиракузах), Платон вказує на відмінність між ідеальною республікою і практично можливими різновидами політій. Для класифікації реальних режимів він вводить знамениту класифікацію, в якій поєднуються якість і кількість: правління одного, декількох, багатьох, причому кожне постає як у чистому різновиді, так і в змішаному. Такий підхід дозволив йому створити

класифікацію з шести типів політичних режимів – монархії, тиранії, аристократії, олігархії, демократії, охлократії. Ця схема, вдосконалена у подальшому Аристотелем в його «Політиці», служила основою для систематизації типів політичного правління до XIX ст.

... Аристотель (384–322 рр. до н.е.) двадцять років провів у платонівській академії. ... Якщо метафізика Платона вела до недооцінки реального світу і здатності людей до його осмислення і розуміння, адже за основу він сприймав світ ідеальних форм, в порівнянні з яким реальність була лише тьмяним його відображенням, то Аристотель (на відміну від Платона) до розгляду політичної дійсності підходив з емпіричних і практичних позицій, як лікар, який спостерігає різні стани свого пацієнта – здорового і хворого. У зв'язку з цим сер Е. Баркер у своєму вступі до вибраних творів Аристотеля про політику відмічає: «Можливо, було б зовсім не зайвим провести певні аналогії з медициною, які напрошуються під час читання окремих уривків з «Політики». Вони представляють собою не просто кількісне нагромадження записів з «історії хвороби» або використання робіт школи Гіппократа, зокрема трактату «Повітря, води і місцевості». Швидше за все, тут має місце прагнення провести паралель між мистецтвом державного діяча і досвідченого лікаря, адже мова йде про глибоке вивчення патології конституцій, виявленні схильності до антидержавної діяльності, про що йдеться в книзі V «Політики»; це і питання про їх лікування, образно кажучи, терапевтичними методами, про що йдеться в тій же книзі, – про це недвозначно свідчить уривок (в кінці глави XI), в якому йдеться про політичний режим і засоби лікування тиранії».

Хоча в якості вихідного пункту теорія політики Аристотеля спирається на схему Платона про шість типів державного устрою, але, досліджуючи конкретні форми сучасної йому Греції, він говорить про реальну значимість чотирьох з них: олігархії і демократії – двох типів влади, найбільш поширених у грецьких містах-державах; «політії» – конституційного або «змішаного» типу правління, який є комбінацією олігархії і демократії, цей тип (в силу здатності до поєднання чесноти зі стабільністю) є оптимальною формою правління; і тиранії, що представляє собою гірший його різновид. Для обґрунтування своїх доводів він вказує на те, що, незважаючи на зміни в соціальній структурі полісів в залежності від розвитку економіки, структури зайнятості, професійної приналежності і статусів їх жителів, у цілому всі відмінності можна звести до одного визначника – розподілу громадян окремих міст на багатих і бідних. Там, де переважає багате населення, існує олігархія; там, де панують бідні, – демократія. Якщо ж в полісі розвинений середній клас, то можна говорити про наявність «змішаного» або конституційного правління, яке має тенденцію до

стабільності, оскільки інтереси радикальних суспільних сил переважаються інтересами поміркованої частини населення. Політичні структури і принципи відбору на керівні посади встановлюються відповідно до організації дорадчих та судових органів влади різних ступенів і можливості доступу до них представників різних класів. ...

Метод Аристотеля полягав, насамперед, у клінічному відборі конкретних зразків і висловлення припущень про причини їх виникнення та можливі наслідки їх існування, але без систематичного тестування тез.

Грецька політична теорія Платона і Аристотеля представляла собою поєднання універсальних та конкретних ідей. Світ, на який вона поширювалася, обмежувався грецькими містами-державами. Вони робили узагальнення, які застосувалися до грецького суспільства, а не до всього роду людського. Громадяни були відокремлені від рабів, так само як корінні жителі від чужоземних варварів. Після завоювань Олександра Македонського і взаємопроникнення грецької та східної культур в епоху еллінізму особливого значення набули два постулати філософської школи стоїків – концепції про універсальність людства і про світовий порядок, заснований на природному законі. Ці думки вперше сформулював грецький філософ-стоїк Хрисіпп в останній третині III ст. до н.е. Найбільш яскраво вони були відображені в роботах Панетія (185–109 рр. до н.е.) і Полібія (203–120 рр. до н.е.), двох філософів-стоїків II ст. до н.е., які в свою чергу передали ці ідеї представникам римської інтелектуальної еліти епохи пізньої республіки. Якщо Панетій зробив внесок у розвиток філософського та етичного аспектів пізнього стоїцизму, то Полібій використав ідеї Платона і Аристотеля при інтерпретації історії Риму та його інститутів.

Саме з розвитком римських політичних інститутів Полібій пов'язував швидке зростання і зміцнення могутності Риму. Йому вдалося більш точно сформулювати ідеї Платона і Аристотеля про розвиток політичних форм правління, запропонувавши просте соціально-психологічне пояснення причин занепаду чистих форм монархії, аристократії і демократії й переродження їх у змішані форми тиранії, олігархії та охлократії. Як вважав Полібій, творці римської держави шляхом спроб і помилок змогли знову упевнитися в перевагах змішаної конституції – комбінації монархічних, аристократичних і демократичних принципів, що виразилося у створенні інститутів консулів, сенату і народних зборів. Саме ці інститути зробили можливими завоювання значної частини відомого тоді світу за півстоліття і гарантували, на думку Полібія, стабільне і справедливе управління світом на основі римського законодавства.

Три чверті століття по тому, коли інститути римської республіки вже перебували в стадії глибокого занепаду, римський юрист Цицерон (106–43 рр. до н.е.) застосував до інтерпретації римської історії теорію «змішаної конституції». Він закликав повернутися до суспільної структури і культури епохи ранньої римської республіки, які існували до настання періоду популістських і громадянських воєн Гракхів, Марія і Сулли. Однак більш значним і тривалим був його внесок у розвиток доктрини стоїків про природне право. Цицерон був переконаний в існуванні загального природного права, яке визначається божественним порядком космосу, а також раціональною і соціальною природою людства. Саме він сформулював концепцію природного права, що увійшла в римське законодавство, а звідти перейшла в доктрину католицької церкви, в праці мислителів епохи Просвітництва і в сучасні її трактування.

Таким чином, можемо побачити, що до кінця III в. до н.е. в грецькій громадській думці та протягом наступних століть в політичній думці Риму були сформульовані дві основні проблеми політичної теорії, які наскрізною ниткою проходять через всю історію політичної науки до наших днів. Полягають вони в такому: «Які інституційні форми політиії?» і «Які критерії ми застосовуємо для їх оцінки?». Відповіддю на перше питання стала класифікація організаційних форм політичного життя, висунута Платоном і Аристотелем, в якій виділено шість типів чистих і змішаних політичних режимів, а також змішана конституція, запропонована в якості засобу від їх занепаду і циклічного повторення. Відповіддю на друге питання про їх оцінку – з позиції законності і справедливості – з'явилася концепція природного права. Завдяки стоїкам (зокрема, Панетію і Полібію) ці ідеї перейшли до Риму, а через римських мислителів (таких, як Цицерон та Сенека) увійшли до політичної доктрини католицизму.

Б. Змішані конституції і теорія природного права в їх історичному розвитку

У середньовічному світогляді концепція змішаної конституції і теорія природного права отримали найбільш повне відображення в роботах Фоми Аквінського (1225–1274 рр.), який пов'язував змішану конституцію з ідеями справедливості і стабільності через їх відповідність божественному і природному закону. Серед прикладів змішаних конституцій він приводив божественно заданий порядок Ізраїлю епохи Мойсея, Ісуса і суддів, який регулювався старійшинами і племінними вождями, а також політичну структуру римської республіки епохи розквіту, де поєднувалася влада народних зборів, сенату і консулів. Він погоджувався з доводами Аристотеля про слабкість чистих форм

монархічного, аристократичного і демократичного правління і схильності їх до переродження в тиранію. Поєднання чистих форм політичного правління, на думку Фоми Аквінського, представляє собою дієвий засіб проти людської слабкості і корупції.

У період пізнього Середньовіччя та в епоху Ренесансу будь-який уряд оцінювався виходячи з його ставлення до змішаного правління і природного права. Так само, як Ізраїль в домонархічний період і Рим в епоху республіки, розглядалися Фомою Аквінським і його прихильниками як наближені до ідеалу змішаного правління в минулому. Для італійських політичних теоретиків пізнього Середньовіччя і Ренесансу прикладом для наслідування була Венеція з монархом-дожем, аристократичним сенатом і демократичною Великою радою. Стабільність, багатство і могутність Венеції сприймалися як ілюстрація переваги змішаної системи правління.

Безліч князівств і республік у північній Італії в ці століття, амбіції церкви і імперії, які змагалися між собою, війни, захоплення, революції, дипломатичні переговори і інституційні нововведення, до яких вони були постійно залучені, стимулювали не одне покоління політичних мислителів, які розмірковували і писали про цей політичний досвід. Центральне місце в їх міркуваннях займала ідея змішаної конституції в тій формі, викладеній Аристотелем і Фомою Аквінським. Після зробленого в XVI ст. перекладу «Історії Риму» Полібія він теж став впливовим автором, особливо у Флоренції, і його ідеї значною мірою визначили спрямованість робіт Н. Макіавеллі (1469–1527 рр.). У період флорентійської кризи кінця XV – початку XVI ст. Макіавеллі вступив в полеміку з істориком Ф. Гвіччардіні. Обидва опоненти апелювали до Аристотеля, Полібія і Фоми Аквінського, а сама дискусія зводилася в основному до питання про те, які держави представляли собою кращі приклади змішаної конституції. Гвіччардіні, спираючись на ідеї Аристотеля, більше тяжів до венеційсько-спартанської аристократичної моделі політичного правління, в той час як Макіавеллі прагнув підкреслити роль народу і вдавався для обґрунтування своїх поглядів до концепцій Полібія.

Прорив епохи Ренесансу був здійснений завдяки ідеям Макіавеллі про легітимність політичних режимів і політичних лідерів. До виходу в світ «Державця» і «Міркувань» прийнято було розділяти політичні режими на непорочні і корумповані, нормативні та ненормативні в первісному розумінні цих термінів Платоном і Аристотелем. Макіавеллі, розглядаючи політику в тому вигляді, в якому вона існувала в Італії XV–XVI ст., узаконив існування ненормативної політики як неминучої, необхідної для виживання і існуючої об'єктивно, незалежно від волі людей. Державець, нездатний в разі необхідності застосувати з метою виживання будь-які доступні засоби, не зможе творити

добро тоді, коли йому випаде така можливість. Теза Макіавеллі про те, що «мета виправдовує засоби» в певному сенсі поставила під сумнів основи політичної науки, тому з часом його ім'я стало синонімом моральної нерозбірливості і політичного цинізму. Проблеми, підняті такого роду підходом до реальної дійсності, і до сьогодні турбують уми політологів.

Концепція суверенітету, грала надзвичайно важливу роль у Середні віки, в епохи Ренесансу і Просвітництва, вперше була всебічно сформульована Ж. Боденом (1529–1596 гг.). Його доктрина абсолютизму, як засобу вирішення проблеми нестабільності та заворушень, суперечить теорії змішаної конституції. Дотримуючись реалістичного, історичного підходу, він прагнув довести, що класичні приклади застосування змішаних урядів, таких, які існували, наприклад, в Римі та Венеції, насправді представляли собою концентровані і централізовані режими; і дійсно, будь-який більш-менш помітний і досить існуючий режим зосереджував законодавчу і виконавчу влади під контролем центральної влади-авторитету. Його оцінка впливу факторів навколишнього середовища і соціальної структури на тип держави передбачила політичну думку Монтеск'є, який підкреслював роль антропологічних впливів.

Незважаючи на те, що в епоху Просвітництва в розвитку політичної науки було досягнуто значного прогресу, такі автори, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Д. Юм, Дж. Медісон і А. Гамільтон приділяли увагу тим же проблемам, які хвилювали Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерона, Фому Аквінського, Макіавеллі і Бодена, – формам і різновидам типів правління та критеріям їх оцінки. Аналізуючи успіхи, досягнуті філософами епохи Просвітництва, не можна не відзначити нововведення в області накопичення та оцінки вихідних даних, а також характер їх висновків.

... Висновки Дж. Локка про походження і легітимність правління, викладені в його праці «Два трактати про правління», спираються на інший, ніж у Гоббса, ланцюжок умовиводів. Люди дозволяють уряду забезпечувати собі добробут і свободу. Природний стан у поглядах Локка не настільки похмурий і зумовлений наперед, як у Гоббса. Існують деякі незручності і втрати, а сама передача уряду повноважень є умовною, яка визначається тим, наскільки успішно можновладці справляються з цими обмеженими функціями. У міру віддалення від природного стану люди поступаються громаді, до якої вони належать, своє право нав'язувати розумні закони для того, щоб надійніше зберегти життя, свободу і власність. У поглядах Локка в зародковій формі присутня концепція «поділу влади». Надана суспільству влада поділяється на три складові – законодавчу, виконавчу і федеративну, причому остання визначена досить неточно і пов'язана переважно зі сферою міжнародних відносин.

У Локка, як і у Гоббса, прогрес політичної науки пов'язаний з логічними висновками про природу і форми правління і про вихідні засади влади-повноваження, свободи і зобов'язань, зробленими в соціологічному і психологічному ключі. Заслуга цих учених полягає скоріше в логічному раціоналізмі, ніж в зборі інформації. ...

В. ХІХ століття

... У ХІХ ст. про вивчення політики і суспільства було прийнято говорити як про науку, оскільки відомості про політику викладалися з позицій юридичних постулатів про політичні інститути і події, заснованих на конкретних даних, з яких робили відповідні висновки. С. Колліні, Д. Уінч та Дж. Барроу детально і глибоко розробили цю тему в своїй книзі «Ця шляхетна політична наука». Як і в попередні періоди, історики та публіцисти ХІХ ст. шукали в історії «уроки», але значно ускладнювали свою задачу. ... Колліні, Уінч і Барроу відзначили, що в ХІХ ст. постулати про сутність політичних явищ і їх тлумачення здебільшого ґрунтувалися на історичних індукціях, ніж на припущеннях про людську природу. Частково це пояснювалося простим зростанням знань про сучасні та історичні суспільства. Імперіалізм і колоніалізм дозволили ввести в науковий обіг європейських вчених і мислителів колосальну кількість нових даних про раніше маловідомі культури – як складні і неосяжні, подібні до тієї, що склалася в Індії, так і менш масштабні і більш примітивні, поширені, зокрема, серед американських індіанців та африканських племен. Раніше віддалені області світу, які вважалися екзотичними, тепер стали більш доступними, і відносини з ними вимагали більшої обачності і стриманості при поясненні причинно-наслідкових зв'язків, ніж у випадках, які розглядалися свого часу Макіавеллі і Монтеस्क'є. ...

Зв'язуючою ланкою між європейською політичною теорією і американською політичною наукою перших десятиліть ХХ ст. стала концепція «плюралізму» – одного з різновидів проблематики «змішаного правління». Поняття державного суверенітету, що асоціювалося з ідеологією абсолютної монархії, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. було оскаржене «плюралістами» як правого, так і лівого спрямування. О. Гірке в Німеччині і Л. Дююї у Франції ставили під сумнів необмежену владу центрального уряду. Політичні теоретики консервативного спрямування, такі, як Дж. Фіггіс, відстоювали автономію церков і громад; представники лівого крила теоретиків, до числа яких, зокрема, належав Г. Ласкі, висували аналогічні вимоги щодо професійних об'єднань і профспілок.

Плідні ідеї К. Маркса і З. Фрейда, концепції таких великих соціологів межі століть, як В. Парето, Е. Дюркгейм і М. Вебер, полеміка з питання про суверенітет і плюралізм – весь цей комплекс проблем склав ту інтелектуальну атмосферу, в якій починала розвиватися політична наука ХХ століття.

Г. Професіоналізація політичної науки в ХХ ст.

Чиказька школа

... Значення чиказької школи політичної науки (20–40-і роки) полягає в тому, що своїми конкретними емпіричними дослідженнями вона показала, що справжній розвиток політичного знання можливе при організованій підтримці стратегії міждисциплінарних досліджень із застосуванням кількісних методологій. Інші автори стали використовувати ту мову, якою Ч. Мерріам викладав свої погляди в книзі «Сучасний стан політичної науки». Однак школа, заснована Мерріамом в 20-і роки нашого століття, де працювали багато його учнів, зробила великий крок вперед у підвищенні вимог до точності емпіричних досліджень, переконливості висновків при вивченні політичних проблем і у введенні інституційного виміру.

Великим вченим-новатором свого покоління в галузі вивчення політичної науки Мерріаму допоміг стати динамічний розвиток Чикаго, де були накопичені великі матеріальні ресурси і в перші десятиліття ХХ ст. виразно простежувалося прагнення до розвитку культури, а також взаємозв'язок його академічної роботи та політичної кар'єри. Сподівання Мерріама на високий політичний пост розвіялися, коли в 1919 році він зазнав поразки на виборах мера Чикаго, після чого втратили будь-який сенс його сподівання зайняти місце «Вудро Вільсона Середнього Заходу». Разом з тим він не був здатний цілком присвятити себе спокійній академічній кар'єрі. Роки, віддані міській політиці, як і набутий у період війни досвід в міжнародних відносинах і пропаганді, загострили його сприйнятливість до «нових аспектів» політичних досліджень. Незабаром після повернення до Чиказького університету з Італії, де працював на дипломатичній службі зі зв'язків з громадськістю, він опублікував свого роду декларацію про наміри під назвою «Нові аспекти» і з головою занурився в різні дослідницькі програми, що проводилися під егідою чиказького департаменту освіти, про які говорили як про якусь нову «школу» наукових розробок. Мерріама можна назвати новатором у створенні нових інститутів в області науки: спочатку він створив при Чиказькому університеті Social Science Research Committee, до завдань якого входила фінансова підтримка найбільш багатообіцяючих дослідницьких проєктів чиказьких вчених, які займаються гуманітарними проблемами, а через якийсь час став ініціатором створення аналогічної організації на загальнонаціональному рівні.

Перша велика дослідницька програма, робота над якою була розпочата в Чиказькому університеті, велася під керівництвом Г. Госнелла. ... Він співпрацював з Мерріамом у вивченні переконань шести тисяч виборців під час виборів мера Чикаго в 1923 р. Їх відбір був проведений ще до появи ймовірнісної вибірки на основі контрольного квотування, яке дозволило вивчити демографічні характеристики основних груп населення Чикаго. У той час застосування контрольного квотування, довіра до якого було підірвана в ході виборів Трумена – Дьюї в 1948 р, вважалося мистецтвом «вищого пілотажу» при опитуванні великих масивів населення. Опитування проводили студенти старших курсів Чиказького університету, підготовлені Мерріама і Госнелла. Госнелл продовжив це дослідження, у ході якого було проведено перший в історії політичної науки експеримент такого роду. Він з'ясував вплив на результат голосування спрямованої агітації, для виявлення відмінностей між національними та місцевими виборами. Техніка проведення експерименту, застосована Госнеллом, була досить суворою: учасники експериментальних і контрольних груп проходили ретельний відбір, опитуваних різним чином стимулювали, схилиючи до співпраці, отримані результати аналізувалися на основі передової для того часу статистичної методології. Після цього Госнелл продовжив аналогічні дослідження в Англії, Франції, Німеччині, Бельгії та Швейцарії. Раніше фахівці в галузі політичної науки ніколи не проводили такого роду експериментів.

Г. Лассвел (1902–1978 рр.), ... зумів блискуче застосувати дослідницький підхід Мерріама до політичної психології. ... З 1927 р. по 1939 р. він опублікував шість книг, причому всі вони були новаторськими, розкривали невивчені раніше вимірювання і аспекти політики. У першій з цих монографій – «Технологія пропаганди у світовій війні» – він увів у науковий обіг методи дослідження масових комунікативних процесів (в 1935 р. на додаток до цієї роботи Лассвелл видав близьку за обсягом анотовану бібліографію під назвою «Пропаганда і просування»). Вона поклала початок новому типу наукової літератури про засоби масової інформації, пропаганду та зв'язки з громадськістю. Його друга монографічна робота 1930 р. – «Психопатологія і політика», – була дослідженням «глибинної психології політики», проведене на основі аналізу діяльності конкретних політиків, з яких кілька людей мали патологічні відхилення психіки. У третій книзі – «Світова політика і особиста незахищеність», 1935 р. – розглядалися психологічні основи і окремі аспекти політичної поведінки особистості, різні типи політичних режимів і політичні процеси. Четверта робота Лассвелла 1936 р. – знаменита «Політика: хто що, коли і як отримує» – була стислим

викладом його загальної політичної теорії; основна увага в цій монографії приділялася взаємодії між елітами, які конкурують між собою в прагненні досягти таких цінностей, як «матеріальне благополуччя, суспільне визнання і безпека». У 1939 р. вчений опублікував ще один твір – «Світова революційна пропаганда: чиказьке дослідження», в якому він разом з Д. Блуменстоком досліджував вплив світової економічної кризи на політичні рухи в середовищі чиказьких безробітних, загостривши увагу на взаємодії макро- і мікрофакторів, що впливають на політику на місцевому, національному та міжнародному рівнях. Крім того, в ті ж роки Лассвелл опублікував близько двох десятків статей в таких періодичних виданнях, як *The American Journal of Psychiatry*, *Journal of Abnormal Psychology*, *Scientific Monographs*, *The American Journal of Sociology*, *The Psychoanalytical Review* та ін. Він став першим дослідником взаємодії фізіологічних і емоційних і когнітивних процесів, які застосовували лабораторні методи аналізу. За цей же період Лассвелл опублікував кілька статей, в яких виклав результати проведених ним експериментів, які з'ясовували взаємозв'язок між установками, емоційним станом, вербальною поведінкою і фізіологічними параметрами політичних діячів. Для цього він проаналізував зафіксовані під час інтерв'ю показники частоти пульсу, кров'яного тиску, м'язового напруження тощо ...

Друга світова війна і післявоєнна поведінкова революція

Чиказька школа продовжувала свою плідну роботу до кінця 30-х років, поки університетська адміністрація на чолі з Хатчинсом не поставила під сумнів цінність емпіричних досліджень в області соціальних наук. Деякі відомі професори філософського факультету, включаючи Дж. Г. Міда та інших провідних «прагматиків», подали у відставку і перейшли в інші університети. З числа тих, хто займався політичною наукою, університет покинули Лассвелл і Госнелл, а вихід на пенсію Мерріама практично звів нанівець діяльність Чиказького факультету політичної науки ...

Друга світова війна стала свого роду лабораторією і найважливішим джерелом досвіду для багатьох вчених, які пізніше взяли безпосередню участь в здійсненні «поведінкової революції». Забезпечення високого рівня продуктивності праці в сільському господарстві та промисловості при скороченні чисельності робочої сили; набір і підготовка новобранців для сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил і повернення їх після проходження військової служби до звичайного цивільного життя; продаж облігацій військової позики; контроль за рівнем споживання та інфляції; контроль за станом духу населення країни, за ставленням населення до ворогів

і союзників поряд з численними іншими питаннями створили підвищений попит на фахівців в області соціальних наук у всіх галузях військової і цивільної адміністрації. Вимоги військового часу привели до різкого збільшення потреби в гуманітарній експертизі, що, в свою чергу, зумовило бурхливий розвиток академічних інститутів в післявоєнні десятиліття.

Працюючи в Міністерстві юстиції, Лассвелл систематично проводив кількісний контент-аналіз зарубіжної преси для дослідження спрямованості пропаганди союзників і ворогів Сполучених Штатів. Поряд з цим, разом з іншими фахівцями в області соціальних наук Х. Шпейером, Г. Уотсоном, Н. Лейтесом та Е. Шилзом, він працював в аналітичній групі мовлення на зарубіжні країни, яка контролювалася розвідувальним управлінням при Федеральній комісії із засобів масової інформації, де поряд з іншими проблемами аналізувалося зміст нацистських інформаційних повідомлень про стан внутрішньої політики та моралі в Німеччині та окупованих країнах Європи. Для допомоги у вирішенні численних повоєнних проблем в різних військових установах, а також у міністерствах сільського господарства, фінансів, Верховному суді і таких організаціях, як Управління з ціноутворення, Управління військової інформації, стали застосовуватися опитування, інтерв'ю, статистичний аналіз, вибірка та інші емпіричні методи. Потреби воєнного часу зумовили зростання інтересу і до антропології, яка мала в той час психіатрично-психоаналітичну орієнтацію. Відповіді на питання про причини виникнення фашизму і нацизму, політичне падіння Франції, культурну вразливість Росії, Англії та Сполучених Штатів вчені намагалися знайти вивчаючи структуру сім'ї, первинну соціалізацію і культурні моделі поведінки. Для проведення антропологічної та психологічної експертизи фахівці Управління військової інформації і Міністерства оборони вдавалися до допомоги Рут Бенедикт, Маргарет Мід, Кори Дюбуа, К. Ктакхона, Е. Хілгарда, Дж. Горера та інших учених. Соціальні психологи і соціологи, експерти з опитувань та з питань експериментальної соціальної психології – Р. Лікерт, Е. Кемпбелл, П. Лазарсфельд, Г. Хайман, С. Стауффер і К. Ховланд – запрошувалися для проведення досліджень на замовлення відомств сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил, Міністерства сільського господарства, яке прагнуло до збільшення обсягу виробництва продуктів харчування і підвищення ефективності управління персоналом, Міністерства фінансів, зацікавленим в максимальному продажі облігацій військової позики, і різних розвідувальних організацій, включаючи Управління стратегічних служб. Молоді політологи в роки війни теж працювали у всіх цих організаціях, одночасно проходячи професійне стажування під керівництвом провідних вчених в області соціальних наук.

Набутий в цей період досвід міждисциплінарної роботи виявився дуже корисним в роки швидкого розвитку академічних установ у післявоєнний період і в роки холодної війни. У зв'язку з підвищенням престижу політичної науки і розвитком системи вищої освіти її викладання незабаром було запроваджене в багатьох навчальних закладах, де раніше такої спеціальності не було. Вивчення міжнародних відносин, яке стимулювалося зміцненням впливом Америки в світі в післявоєнний період і в роки холодної війни, тепер було запроваджене в переважній більшості нових дослідницьких центрів в Єльському, Принстонському і Колумбійському університетах, Массачусетському технологічному інституті і Гарварді, а в 50-60-і роки воно набуло поширення в університетах Середнього Заходу і Заходу країни. При формуванні штатного розкладу співробітників цих нових науково-дослідних інститутів і університетських факультетів політичної науки враховувалися не тільки вже традиційні її субдисципліни – міжнародне право, історія та практика дипломатії, а й нові напрямки її розвитку – вивчення проблем безпеки, міжнародної економіки, суспільної думки і політичної культури. Відносини з країнами, які щойно отримали незалежність, з країнами, які розвиваються у Азії, Африці, на Близькому Сході і в Латинській Америці, які тепер розглядалися крізь призму агресивних домагань з боку Радянського Союзу, вимагали підготовки фахівців в області регіоналістики, а також економічних і політичних процесів в країнах, які розвиваються. Факультети політичної науки швидко розросталися, щоб підготувати необхідну кількість молодих фахівців в області країнознавства і міжнародних відносин.

Особливо великим попитом користувалися послуги тих фахівців, які під час Другої світової війни проводили емпіричні дослідження. Бізнесменам була потрібна інформація про те, як найкраще продавати свою продукцію; політики хотіли знати про схильність і наміри своїх виборців. У порівнянні зі скромними результатами 30–40-х років у післявоєнні десятиліття емпіричні і маркетингові дослідження отримали небувале поширення. Причому спрямованість їх була як комерційна, так і академічна. Основними академічними центрами цього часу стали Institute for Social Research і Survey Research Center, заснований психологами Р. Лікертом, Е. Кемпбеллом і Д. Картрайтом при Мічиганському університеті; Bureau of Applied Social Research, створене соціологами П. Ларсфельдом і Р. Мертоном при Колумбійському університеті; і National Opinion Research Center при Чиказькому університеті, який в перші роки існування очолював соціолог К. Харт. Саме співробітники цих трьох організацій в післявоєнні десятиліття опублікували численні роботи, які в значній мірі підготували «поведінкову революцію».

... Якщо в період між першою і другою світовими війнами основну роль у розвитку політичної науки зіграв Чиказький університет, де була створена новаторська дослідницька школа, представники якої зробили справжню революцію у вивченні політичних процесів, то в післявоєнні десятиліття основну роль в поширенні політичної науки в переважній більшості академічних центрів Сполучених Штатів і багатьох зарубіжних країн безсумнівно зіграв Institute for Social Research при Мічиганському університеті. Під час літніх занять кілька сотень як американських, так і зарубіжних молодих фахівців отримали там навички емпіричних і статистичних методів дослідження; його архівні матеріали стали важливими джерелами для підготовки вченими численних статей і десятків книг. Проведені в Мічигані дослідження електоральних процесів стали зразком міжнародного рівня.

Поширення і вдосконалення емпіричної політичної теорії торкнулися не тільки технічного і теоретичного аспектів дослідження електоральних процесів. Такі області, як міжнародні відносини і порівняльна політологія розвивалися настільки ж швидко, як і вивчення американських внутрішньополітичних процесів. У них також застосовувалися кількісні та міждисциплінарні підходи. За кілька післявоєнних десятиліть в основних університетських центрах, які готують аспірантів, Єлі, Каліфорнійському університеті в Берклі, Гарварді, Мічигані, Вісконсині, Міннесоті, Стенфорді, Принстоні, Массачусетському технологічному інституті та інших – сотні претендентів отримали ступінь доктора з політичної науки, після чого їм була запропонована робота в багатьох американських і зарубіжних коледжах і університетах. У більшості цих навчальних закладів в післявоєнні десятиліття аспіранти вивчали курси з кількісних методів досліджень.

У 40-60-ті роки підготовка фахівців в значній мірі полегшувалась завдяки підтримці очолюваного П. Херрінгом Social Science Research Council, який надавав аспірантам і початківцям дослідникам стипендії, а також підтримував ряд дослідницьких програм. Два його дослідницьких комітети, які займалися політичною наукою – Committee on Political Behavior і Committee on comparative Politics, який відокремився від нього – особливо активно запроваджували ці ідеї в практику. Комітет з політичної поведінки направляв і підтримував електоральні дослідження і дослідження законодавства, які проводилися в Америці. Комітет з порівняльної політології грав керівну роль в розвитку і вдосконаленні регіональних і компаративних досліджень. Якщо учасниками цих програм були в основному американські політологи і суспільствознавці, то в роботі конференцій, що проводилися комітетом з порівняльної політології в 1954–1972 рр., брали участь і зарубіжні вчені (вони становили приблизно

п'яту частину). Деякі з них, зокрема, С. Роккан, Х. Даалдер, С. Файнер, Р. Роуз, Дж. Сарторі, на європейському і на національному рівні були лідерами руху за розвиток і вдосконалення соціально-політичних досліджень. Саме в ці роки політична наука як дисципліна набуває характеру сучасної «професії». ...

За півстоліття, що минули з часу закінчення Другої світової війни, викладання політичної науки і дослідження в цій галузі призвели до створення великої академічної дисципліни, в рамках якої успішно розвивається багато галузей; її неухильний рух вперед дозволив нам значно краще зрозуміти політичні процеси і їх прояви. Матеріали регіональних досліджень, проведених в Західній і Східній Європі, Східній, Південно-Східній і Південній Азії, на Близькому Сході, в Африці та Латинській Америці буквально тисячами кваліфікованих фахівців, які працюють в дослідницьких центрах «регіональних досліджень», створених при багатьох університетах і коледжах і мають власні професійні організації та друковані видання, послужили основою для створення цілих бібліотек, що складаються з змістовних і нерідко досить складних монографій.

... У перші повоєнні десятиліття Т. Парсонс та інші фахівці розробили «системний підхід» для порівняння різних типів товариств і соціальних інститутів, ґрунтуючись на роботах таких великих європейських теоретиків, як Вебер і Дюркгейм. Спираючись на ці та інші джерела, Д. Істон вперше використав в політичній науці поняття «системи»

Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политическая наука: новые направления. М., 1999. С. 69–112.

Аристотель
(384–322 рр. до н.е.)

Аристотель – давньогрецький філософ-енциклопедист, логік, вихователь Олександра Македонського, натураліст, засновник понятійного апарату філософії, заклав основи окремих природничих наук.

У наведеному фрагменті фундаментальної роботи з політики показані погляди Аристотеля на державу, її витoki, засади функціонування, наведено типологію політичних режимів та їх соціальну структуру.

ПОЛІТИКА
Книга перша

I. 1. Отже, з досвіду видно, що всяка держава є певне об'єднання, а будь-яке об'єднання утворюється для певного щастя. Адже всі діють заради того, що вважається достойним життям, тож вочевидь усі об'єднання прямують (у своїй діяльності) до певного щастя. До найбільшого і найвищого з-поміж усіх благ, власне, прямує те об'єднання, що є найголовнішим і охоплює решту об'єднань. Саме воно називається державою або політичним об'єднанням.

2. Помиляються всі, хто вважає однаковими за змістом поняття «правитель держави», «цар», «господар дому», «пан». Адже вони міркують, ніби ці поняття відрізняються кількістю осіб, а не видом; приміром, господар – той, під чиєю владою небагато людей; у кого більше – той управитель; а хто має справу з іще більшою кількістю людей – це державець або цар; немовби ніякої відмінності не існує між великою сім'єю і невеликою державою. Вони ж запевняють, нібито державець і цар відрізняються один від одного тільки тим, що цар особисто керує усіма справами, а державець має владу обмежену і певною мірою підкоряється засадам відповідної науки – політики.

3. Одначе такі міркування хибні. Це стане зрозуміло, коли розглядати їх у засвоєний нами спосіб: тобто, як і в інших випадках, розчленовуючи ціле на прості складники (аж до найдрібніших частин), ми, розглядаючи, з чого складається держава, побачимо, в чому полягає відмінність між згаданими вище поняттями і чи можливо кожному з них дати наукове тлумачення.

Коли ж дехто хоче розглянути, яким чином утворюються предмети спочатку, – то найкраще починати розгляд так.

б. Отже, з перших двох форм об'єднання виходить головна (форма) – сім'я. І мав слухність Гесіод, кажучи: «Найперше дім, і дружина, і бик-землеорач»; у бідняків бик заміняв домашнього раба. Отже, і об'єднання, що виникло у природний спосіб для задоволення щоденних потреб, є сім'я; про членів такої сім'ї Харонд каже, що вони їдять з одного казана, а Епіменід називає їх їдцями з одного димаря.

7. Об'єднання ж, що складається з більшої кількості сімей і задовольняє не тимчасові потреби, – поселення. Тому найбільшою мірою природно, що поселення можна вважати за колонію сім'ї; дехто й називає членів того самого дому «молочними братами», «синами» і «внуками». Ось чому в грецьких поселеннях спочатку управляли царі (тепер таке ще спостерігається в негрецьких народів). Адже вони утворилися, оскільки визнали над собою царську владу: бо в кожній сім'ї повелося, що царем ставав старший син. І в колоніях-поселеннях дотримувались того ж порядку, в силу кровних зв'язків між їхніми членами. ...

8. Об'єднання, складене з більшої кількості поселень, є вже довершена держава, яка, так би мовити, досягла повного мірою самодостатнього стану й виникла для задоволення життєвих потреб, але існує заради досягнення впорядкованого життя. Звідси випливає, що всяка держава, як і первинні об'єднання, – природне утворення: вона є їхнім завершенням, тобто завершення – це є природа. Адже ми називаємо природою кожен об'єкт: візьмімо, наприклад, природу людини, коня, сім'ї – той їхній стан, що утворюється при завершенні їхнього розвитку. Більше того: досягнення кінцевої мети означає найвище завершення, а самодостатнє існування є і завершенням, і найкращим станом.

9. Звідси видно, що держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична. А хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, – той в розумовому відношенні надлюдина, або нелюд: його і Гомер всіляко лає, кажучи: «Без роду, без племені, поза законом, без вогнища», – така людина за своєю природою охоплена бажанням воювати.

10. Те, що людина є істота політична більшою мірою, ніж бджоли і всякого роду стадні тварини, видно з такого. Природа, як ми твердимо, нічого не робить даремно; тим часом з-поміж усіх живих істот тільки людина має здатність говорити. Адже голос передає смуток і радість, тому він притаманний і решті живих істот (оскільки їхні природні властивості розвинуті до такої міри, аби відчувати радість і смуток та передавати ці відчуття одне одному). Але мова здатна передавати як щось корисне, так і шкідливе, достоту як і те, що справедливе і несправедливе.

11. Ця властивість людей відрізняє їх від інших живих істот: тільки людина здатна сприймати такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість тощо. Сукупність усього цього і складає основу сім'ї та держави. ...

12. Отже, держава існує з природи й, очевидно, з природи передреє кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка

частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання. Перший, хто встановив такий порядок, учинив найбільше благо. Людина, котра досягла свого вивершення, – найдосконаліша з-поміж живих істот, і навпаки, людина, що живе поза законом і правом, – найгірша за всіх, бо несправедливість, що володіє зброєю, – найбільший тягар. Від природи людині дано в руки зброю – розсудливіші. І чеснотливість, але ними можна користуватися і противним чином. Тому нерозсудлива і нечеснотлива людина стає найнечеснотливішою і дикою істотою, маючи найнищі бажання в їжі і статевих зносинах. Поняття ж справедливості пов'язане з уявленням про державу, бо вона впорядковує засади політичної об'єднання. А правосуддя є мірилом справедливості.

II. 21. ... Між паном і рабом мають бути дружні стосунки, бо так закладено від природи. В тих же, хто у цій справі спирається на закон і насильство, відбувається зовсім навпаки.

З цього видно, що влада господаря дому і державця – не однакові поняття, зрештою, як і всі види влади. Адже влада над вільними за своєю природою – одне, влада над рабами – інше.

Влада господаря у сім'ї – влада однієї людини, монархія. Адже у всякій сім'ї управляє одна людина (монархічно). Влада державця – це влада над вільними й рівними.

V. 2. Влада чоловіка над дружиною схожа на владу державця (над громадянами), влада ж батька над дітьми – на владу царя над підданими. Чоловік за своєю природою – за винятком деяких природних відхилень – більш покликаний у керуванні, а людина зрілішого віку краще керуватиме, ніж молода й незріла.

3. В державних органах влади, коли відбувається заміщення посад, часто той, хто керує, замінюється тим, хто є підлеглим; звичайно, і ті, й інші прагнуть провести ризик між собою та підлеглими і в зовнішньому вигляді, і в мові, і в знаках пошани. ... Влада ж батька над дітьми подібна до царської (над його підлеглими): батько панує над дітьми і через любов до них, і внаслідок того, що старший від них за віком. А саме таким видом влади і є царська. Тому добре сказав Гомер про Зевса, назвавши його «батьком 15 людей і богів», царем усіх. За своєю природою цар повинен під різнитися від решти людей, хоча й одного з них роду. Подібним же чином мають будуватися стосунки між старшими і молодшими, батьками й дітьми.

Книга друга

І. 2. ... почати треба із встановлення основної засади, на яку опирається наш розгляд, а саме: необхідно, щоб усі громадяни або брали участь в усьому, що торкається життя держави, або в жодній справі не брали участі, або займалися тільки деякими справами. Оскільки держава є об'єднанням громадян, то, мабуть, неможливо, щоб громадяни не брали участі в жодній з державних справ, отже, спершу треба мати певне місце для об'єднання, адже громадяни – члени однієї держави. Але постає питання: що краще для розбудови досконалої держави – участь громадян у всіх справах чи тільки в деяких? Тобто якою мірою громадяни можуть прилучатися до державного життя? Чи можна припускати, щоб жінки, й діти, і власність були спільними, як про це пише Платон у «Державі», висловлюючи думку Сократа? Отже, який лад кращий: теперішній чи описаний в «Державі»?

4. ... Державу утворюють не тільки однакові, але й різні маси людей. Держава не військова спілка, що складається з певної кількості її членів, котрі становлять немовби одне ціле, оскільки вона створюється для надання допомоги і нагадує шальки терезів, де опускається та, на якій покладено більшу вагу.

5. Подібним чином держава відрізняється і від племінної спілки, бо плем'я розділене, воно нечисленне, от як, приміром, аркадійці. Те ж, із чого складається одне, неодмінно розрізняється за видовою ознакою. Тому-то держава може існувати завдяки утвореній у ній рівновазі, як, власне, про це сказано раніше в «Етиці»; ця засада має здійснюватися між вільними й рівними. Адже всі не можуть керувати одночасно, тільки чи то порічно, чи в якомусь іншому порядку, чи періодично. За такої системи всі братимуть участь в управлінні, – все одно, як би шевці й теслярі помінялися між собою заняттями, тобто одні й ті самі ремісники не були б постійно теслярами і шевцями.

Книга третя

І. 4. ... Найкраще визначення громадянина в абсолютному розумінні було б таким: громадянином є той, хто може бути суддею і посадовою особою. Деякі органи бувають тимчасовими, одна й та сама особа не може обіймати посади в них двічі. Решта повноважень – наприклад, судді чи члена народних зборів, – з огляду на це, не мають визначень.

5. ... Ми ж вважатимемо громадянами тих, хто бере участь у суді і народних зборах. Таке визначення поняття громадянина найкраще підходить усім, хто називається громадянами.

9. Зазвичай громадянином вважається той, у кого і батько, й мати – громадяни, а не хтось один з них: батько чи мати. Дехто ж у цьому питанні

вимагає більшого, наприклад, щоб предки в другому, третьому поколінні й навіть далі теж були громадянами. ...

IV. 1. ... Отже, державний устрій – впорядкування Держави, пов'язане з державною владою взагалі, й переважно з верховною владою. Верховна ж влада скрізь пов'язана із системою управління в державі, а система управління уособлена в тій чи іншій формі державного устрою. Так, наприклад, у демократичних державах верховна влада належить народові, в олігархіях – окремим особам. Тому ми й говорили, що державний лад у демократичних політиях і в олігархіях різний; з цього погляду ми судитимемо й про решту.

2. ... людина за своєю природою є істота політична. Через що навіть ті люди, котрі зовсім не потребують якоїсь взаємодопомоги, все-таки прагнуть до співжиття в об'єднанні.

б. ... Там, де влада спирається на засади рівноправності й рівності громадян, на сцену виходять ті дійові особи, котрі вважають, нібито владою слід користуватися по чергово. Така вимога спочатку пояснювалася природними причинами. Вимагалось, аби державні обов'язки виконувались поперемінно, і кожен (з громадян) хотів, щоб його наступник, перебуваючи на посаді, піклувався і про нього, як раніше це робив він сам (як попередник). У нинішній час, з огляду на інтереси, пов'язані із суспільними справами й тими, що впливають з діяльності влади, всі прагнуть постійно мати владу; і навіть коли із здоров'ям у них кепсько, вони не хочуть іти з посади. Переконаючи, що стан здоров'я у них чудовий, а котрі домагаються тієї чи тієї посади – не полишатимуть своїх намірів, хай навіть хвороби переслідують їх.

7. Отже, зрозуміло, що тільки ті форми державного устрою, які спрямовують до загального щастя, є, виходячи із засад справедливості, правильними. Ті ж форми, де віддається перевага особистій користі правителів, – усі помилкові, бо відхиляються від правильних, ґрунтуючись на деспотичних засадах. А держава є об'єднанням вільних громадян.

V. 1. Оскільки управління в державі – те саме, що й політична система, остання ж ототожнюється з верховною владою в державі, то звідси неминуче впливає, що ця верховна влада мусить перебувати в руках або одного, або небагатьох, або більшості. С коли одна людина, чи кілька, чи багато керуються інтересами про загальне щастя, то, звичайно, такі форми – правильні; а ті форми, де мається на увазі особиста вигода чи то однієї особи, чи небагатьох, чи більшості, – являють собою відхилення від правильних. Адже потрібно визнати одне з двох: або особи, беручи участь у державному житті, – не громадяни, або (якщо вони – громадяни) вони мусять працювати на загальну користь.

2. Отже, монархічне правління, яке має на увазі загальну користь, ми зазвичай вважаємо царською владою; влада ж небагатьох – аристократична за характером, бо в цьому випадку управляють кращі, або (називається так) тому що уряд має на увазі вище благо держави й громадян. Коли ж править більшість в інтересах загальної користі, то така форма відома під назвою, спільною для всіх форм державного устрою, – політія.

4. Відхилення ж від указаних правильних форм такі: відхилення від царської влади – тиранія; від аристократії – олігархія; від політії – демократія. По суті, тиранія – та ж сама монархічна влада, але вона має на меті власні інтереси. Тобто вигоди одного правителя. Олігархія ж пильнує інтересів багатих. Демократія захищає інтереси неімущих верств населення. Жодна з цих форм державного устрою не має на меті загальних інтересів.

5. Отже, тиранія, як ми сказали, – це деспотична монархія, що посідає панівне місце у відповідній політичній системі. Олігархія – така форма влади, коли державні посади обіймають багаті, маючи високий майновий ценз. І навпаки, за демократії ця влада зосереджується в руках бідних громадян, а не тих, хто володіє значним статком. Отже, виникає перше ускладнення щодо визначення (того, що таке олігархія, а що демократія). Адже, якби більшість у державі була багатою і мала верховну владу, то вийшла б демократія, яка виникає саме тоді, коли править більшість. Подібним чином, коли б десь виявилось, що меншість – це бідні громадяни, але вони утримують владу, то вийшла б олігархія, оскільки ми розуміємо, що олігархія – влада небагатьох. Отож ми бачимо, що таке розмежування форм державного ладу – неправильне.

6. А втім, припустімо, що хтось зумів би поєднати добробут і меншість або, навпаки, майнову бідність і більшість, – як би тоді довелося назвати форми державного устрою? Олігархією довелося б назвати таку форму державного устрою, при якій посади обіймають заможні, за кількістю малочисельні, а демократією – таку форму, коли влада в руках неімущих, котрих багато. Виникає друге ускладнення: як ми назвемо ці форми державного устрою – ту, де верховна влада зосереджена в руках заможної більшості, й ту, в якій владу утримує неімуща меншість? Адже і жодної іншої форми державного устрою, окрім указаних, не існує!

7. Отже, з наведених міркувань, здається, впливає таке: те, що верховна влада перебуває в руках меншості чи в руках більшості, – є відносною ознакою тих визначень, що стосуються олігархії та демократії, тому що скрізь заможних буває меншість, а неімущих – більшість. Отже, за цією ознакою не можна розрізняти вказані форми (олігархію й демократію). Демократична форма правління визначається саме пануванням бідної більшості, олігархія – багатії

меншості. Отже, ознаками розрізнення цих форм є бідність і багатство. І там, де влада – чи більшості, чи меншості – спирається на багатство, ми називаємо її олігархією. Там, де правлять, – це демократія. А та ознака про більшість чи меншість вважається випадково, оскільки значним статком володіє небагато осіб, свободою ж користуються всі громадяни. Отож, виходячи саме з таких засад (багатства і свободи), і ті, й інші (олігархи та демократи) обґрунтовують свої претензії на владу в державі.

Книга четверта

II. 1. Розглядаючи вище форми державного устрою, ми розподілили їх так: три правильні форми – монархія, аристократія й політія, і три форми, що відхиляються від правильних, – тиранія як противага монархії, олігархія – аристократії, демократія – політії. ... А ще розглядати ці форми – означає міркувати про найкращу форму державного устрою і визначати те, що стосується даних понять, бо й аристократія, і монархія не можуть існувати без чеснотливих громадян, поряд з рештою сприятливих обставин.

2. Зрозуміло, отже, яка з форм, що відхиляються від нормальних, найгірша і яка певною мірою близька, нагадуючи її. Звичайно, найгіршою буде та форма, що відхиляється від первісної і найбожественнішої з усіх форм державного ладу (а саме – від монархії). Монархія, ж як необхідність, існує не тільки як звичайнісінька назва, а ґрунтується на якостях царя, якими той вирізняється (з-поміж решти). Тому тиранія, як найгірша з форм державного ладу, стоїть найдалі від її сутності (монархії). Далі за нею йде олігархія (бо аристократія далєбі не те, що олігархія); найкраща ж із форм, що відхиляються (від нормальних), – демократія.

Арістотель. Політика : пер. з давньогрецьк. Київ : Вид-во С. Павличко ; Основи, 2005. 240 с.

Марк Тулій Цицерон

(106 р. до н.е. – 43 р. до н.е.)

Марк Тулій Цицерон – давньоримський політичний діяч, оратор, філософ. Один із впливових прихильників збереження республіканського устрою у Римі. У наведеному фрагменті праці наведено типологію форм правління – демократія, аристократія та монархія та соціальної опори, джерела та засади створення і функціонування держави.

ПРО ДЕРЖАВУ

... Стверджую одне: природа наділила людину настільки великим прагненням вчиняти доблесно і настільки великою схильністю служити загальному благу, що сила ця брала гору над усіма принадами насолод і дозвілля.

Але відрізнятись доблестю, немов це якась наука, мало, якщо не станеш це застосовувати. Адже науку, хоча її і не застосовуєш, все ж можливо зберегти завдяки самому знанню її; а доблесть ґрунтується цілком на тому, що вона знаходить собі застосування, а її найважливіше застосування – управління державою і вчинення на ділі, а не на словах, всього того, про що дехто твердить по своїх кутках. І справді, «великим і могутнім містам» (як їх називає Еній), на мою думку, слід надавати перевагу перед селищами і фортецями, так і ті, хто завдяки своїй мудрості і авторитеті стоїть на чолі цих міст, слід саме за їх мудрість ставити набагато вище людей, далеких від якої б то не було державної діяльності. А так як нас нестримно тягне до збільшення кількості засобів існування людського роду і ми, помислами і працями своїми, намагаємося зробити життя людей більш безпечним і більш багатим, причому шукати цієї радості нас спонукає сама природа, то будемо триматися шляху, по якому завжди йшли всі кращі люди, і не станемо слухати закликів тих, хто сурмить до відступу, бажаючи повернути назад навіть тих, хто вже просунувся вперед.

СЦПІОН. – ... Але я і не задоволений тими творами з цього питання, які нам залишили видатні і наймудріші люди Греції, і не наважуюсь ставити свої погляди вище їх поглядів. Тому прошу вас слухати мене як людину, і не зовсім чужу до вчення греків, і не вважаю їх краще за наші, – тим більше в цьому питанні, – але як одного з тих, хто носить тогу, який отримав завдяки турботам батька вельми широку освіту і вже в підлітковому віці загорівся прагненням до вчення, проте покращив свій розум набагато більше завдяки своїй діяльності та настановами, отриманими вдома, ніж завдяки читанню книг. ...

Отже, держава є надбанням народу, а народ не будь-яке об'єднання людей, зібраних разом яким би то не було чином, а з'єднання людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів. Першою причиною для

такого з'єднання людей є не стільки їх слабкість, скільки, так би мовити, вроджена потреба жити разом. Бо людина не схильна до відокремленого існування і відокремленого поневір'яння, але створена для того, щоб навіть при недостатку всього необхідного не віддалятися від подібних собі. ...

Бо якби не було у людини, так би мовити, насіння справедливості, не виникли б ні інші чесноти, ні сама держава. Отже, ці об'єднання людей, які утворилися з причини, про яку я вже говорив, перш за все вибрали для себе в певній місцевості ділянку землі, щоб жити на ній. Використавши природний захист і захистивши його також і штучно, вони назвали таку сукупність жител укріпленням, або містом, влаштували в ньому святилища та громадські місця.

Отже, будь-який народ, який представляє собою таке об'єднання багатьох людей, яке я описав, всяка цивільна громада, яка встановлена народом, будь-яка держава, яка, як я сказав, є народне надбання, повинні, щоб бути довговічними, управлятися, так би мовити, радою, а рада ця має виходити насамперед з тієї причини, яка породила громадянську общину. Далі існування їх слід доручати або одній людині, або декільком виборним людям або його має на себе брати безліч людей, тобто всі громадяни. І ось коли верховна влада знаходиться в руках у однієї людини, ми називаємо цього одного царем, а такий державний устрій – царською владою. Коли вона знаходиться в руках у виборних, то кажуть, що ця громадянська община управляється волею оптиматів. Народною ж (адже її так називають) є така община, в якій все знаходиться в руках народу. І кожен з трьох видів держави – якщо тільки зберігається той зв'язок, який вперше міцно об'єднав людей, з огляду на їх спільну участь у державотворенні – правда, не досконалий і, на мою думку, не найкращий, але він все ж терпимий, хоча один з них може бути кращий за інший. Бо становище і справедливого і мудрого царя, і вибраних, тобто головних громадян, і навіть народу (втім, останнім найменше заслуговує на схвалення) все ж – якщо тільки цьому не заважають несправедливі вчинки або пристрасті, – мабуть, може бути цілком міцним.

Але при царській владі всі інші люди зовсім відсторонені від загального для всіх законодавства і прийняття рішень, та й за часів панування оптиматів народ навряд чи може користуватися свободою, адже він буде позбавлений якої б то не було участі в спільних нарадах і у владі, а коли все вершиться по волі народу, то, який би справедливий і поміркований він не був, все-таки рівність це не справедливо, коли при ній немає ступенів суспільного становища.

... Державний устрій найгірший, і з цієї форми правління звичайно виникає правління оптиматів, або тиранічної кліки, або царське, або (навіть дуже часто) народне і знову-таки з нього – один з видів правління, згаданих мною раніше, і дивовижні бувають перемини і зміни у державі. Якщо знати їх – справа мудрого,

то передбачити їх загрозу, перебуваючи біля керма держави, направляючи його рух і утримуючи під своєю владою – справа, так би мовити, великого громадянина і, мабуть, богами натхненного чоловіка. Тому я вважаю, що заслуговує найбільшого схвалення, так би мовити, четвертий вид державного устрою, так як він утворений шляхом рівномірного змішання трьох його видів, названих мною раніше.

... Якщо держава буде керуватися випадковістю, вона загине так само швидко, як гине корабель, якщо біля керма встане рульовий, призначений за жеребом з числа пасажирів. Тому, якщо вільний народ вибере людей, щоб довірити їм себе, – а вибере він, якщо тільки піклується про своє благо, тільки найкращих людей, – то благо держави, без сумніву, буде доручено мудрості найкращих людей – тим більше, що сама природа влаштувала так, що не тільки люди, що перевершують інших своєю доблестю і мужністю, повинні головувати над більш слабкими, але і ці останні охоче коряться першим.

Але цей найкращий державний устрій, за їхніми словами, було скинуто внаслідок появи перекручених понять у людей, які не знаючи доблесті (адже вона – доля небагатьох, і лише деякі бачать і оцінюють її), вважаю, що багаті і заможні люди, а також і люди знатного походження – найкращі. Коли, внаслідок цієї помилки черні, державою починають правити багатства небагатьох, а не доблесті, то ці перші люди тримаються мертвою хваткою за це звання оптиматів, але насправді не заслуговують його. Бо багатство, знатність, вплив, за відсутності мудрості та вміння жити і повелівати іншими людьми, призводять тільки до безчестя і зарозумілої гордості, і немає більш потворної форми правління, ніж та, при якій найбагатші люди вважаються найкращими. А що може бути прекрасніше становища, коли державою править доблесть; коли той, хто наказує іншим, сам не перебуває в рабстві ні в однієї з пристрастей, коли він перейнявся усім тим, до чого привчає і кличе громадян, не нав'язує народу закони, яким не стане підкорятися сам, але своє власне життя представляє своїм співгромадянам як закон? І якби така людина одна могла в достатній мірі досягти всього, то не було б потреби у великій кількості правителів; звичайно, якби всі спільно були в змозі бачити найкраще і погоджувалися щодо нього, то ніхто не прагнув би мати виборних правителів. Але саме труднощі у прийнятті рішень і призвела до переходу влади від царя до великого числа людей, а помилки і нерозсудливість народу – до її переходу від натовпу до небагатьох. Саме за таких умов, між слабкістю сил однієї людини і безглуздя багатьох, оптимати і зайняли середнє положення, що є самою поміркованою формою правління. ...

... Ти небезпідставно питаєш, який із трьох видів державного устрою найбільш схвалюю я; адже жодного з них самого по собі, взятого окремо, я не

схвалюю і віддаю перевагу тому що нібито складено з усіх разом узятих. Але якби потрібно було б вибрати який-небудь один устрій в чистому вигляді, то я схвалив би царську владу і поставив би її на перше місце. Якщо говорити про види влади, названих тут, то ім'я царя нагадує мені як би ім'я батька, який піклується про співгромадян, як про своїх дітей і охороняє їх ретельніше, ніж ... вас підтримує дбайливість одного найкращого і видатного чоловіка. Але повстають оптимати, щоб заявити, що вони роблять це ж саме краще, і сказати, що мудрості буде в багатьох більше, ніж в одному, а справедливість і чесність та ж. А народ, заглушаючи вас, кричить, що не згоден коритися ані одному, ані багатьом. Що навіть для звірів немає нічого солодшого за свободу, і що її позбавлені всі ті, хто перебуває в рабстві, незалежно від того, чиї вони раби – царя або оптиматів. Так благоволінням своїм нас приваблюють царі, мудрістю – оптимати, свободою – народи, так, що при порівнянні важко вибрати, чого можна бажати найбільше.

... Коли я висловлю свою думку про той вигляд державного устрою, який вважаю найкращим, мені взагалі доведеться поговорити докладніше і про зміни в державі, хоча в такій державі вони, на мою думку, відбудуться зовсім не легко. Але при царському правлінні перша і неминуча зміна така: коли цар починає бути несправедливим, цей державний лад негайно ж руйнується, а цей правитель стає тираном; це найгірший вид державного устрою і в той же час близький до найкращого; якщо його скидають оптимати, бо так і трапляється, то держава отримує другий з названих трьох видів устрою; це – вид, який уподібнюється до царської влади, тобто складений із «батьків»-ради провідних людей, які піклуються про благо народу. Якщо ж народ своєю рукою вб'є або вижене тирана, то він буває дещо поміркований тільки до того часу, поки володіє своїми почуттями і розумом, радіє своєму діянню і хоче захистити ним же встановлений державний устрій. Але якщо народ застосував насильство до справедливого царя чи позбавив його царської влади, або навіть (це буває частіше) спробував крові оптиматів і підпорядкував своїм уподобанням всю державу, ... тоді і відбувається те, що так яскраво змалював Платон. «Коли, – говорив Платон, – ненаситне горло народу пересохне від спраги свободи, і народ, при поганих виночерпях, скуштує не розумно змішаної, а зовсім розведеної свободи, він починає обмовляти магістратів і провідних людей, якщо вони не особливо м'які і поступливі і не дають йому повної свободи, починає гнатися за ними, звинувачувати, називати своєвладними, царями і тиранами». ... Отже, – говорить Платон, – це безмежне свавілля призводить до того, що громадяни стають настільки пересичені і слабкі духом, що вони, якщо влада застосує до них найменший примус, дратуються, і

не можуть стерпіти, а тому починають навіть нехтувати законами, так що виявляються без всякого би там не було володаря». ...

... Я додаю: з цього крайнього свавілля, яке ці люди вважають єдиною свободою, – говорить Платон, – виростає, немов з кореня, і як би народжується тиран. ... таким чином, найбільша свобода породжує тиранію і найбільш несправедливе і важке рабство. Адже з цього неприборканого, або краще сказати, зухвалого народу більше частиною виходить ватажок, який повертається проти перших громадян, вже збитих з місця і повалених ниць, людина відважна, безчесна, жорстко переслідує людей, які часто надавали державі великі послуги віддає народу і своє і чуже надбання, і так як йому, поки він залишався чесною людиною, погрожували багато небезпек, то йому дають імперію, який відновлюють на новий термін, дають йому варту, як це було в Афінах з Писістратом; нарешті, такі люди стають тиранами по відношенню до тих, які їх висунули. Якщо цих тиранів, як це часто буває, скидають кращі люди, то держава відроджується; але якщо це роблять люди зухвалої відваги, то виникає добре нам відоме правління кліки, інший рід тиранів, і така ж кліка часто виникає з чудового правління оптиматів, коли ті чи інші вади відволікають перших від їх шляху. Таким чином, державну владу, немов м'яч, вихоплюють тирані у царів, у самих тиранів – перші люди або народ, а у народу – кліка або тирані, і державний устрій протягом більш-менш тривалого часу ніколи не зберігається в одному і тому ж становищі.

... Цар перетворився на владу, і що внаслідок порочності однієї людини сам рід державного устрою з хорошого став поганим? Адже саме такого владу над народом греки називають тираном; бо царем вони схильні вважати того, хто піклується про народ, як батько, і печеться про можливо кращі умови життя тих, над ким він поставлений; це дійсно хороший вид державного устрою, як я вже говорив, але все ж схильний до переходу до згубного устрою. Адже, як тільки цар стане тираном, то стане він найбільш огидною, найбільше ненависною для богів і людей істотою, яку тільки можливо уявити собі. Хоча зовнішньо він – людина, але дикістю своїх звичаїв перевершує найлютіших звірів. І справді, хто по справедливості назве людиною того, хто не хоче, щоб у нього були з його співгромадянами і взагалі з усім людським родом якась спільність в праві, будь-яке об'єднання в людських відносинах?

Цицерон. О государстве // Диалоги. О государстве. О законах. М. : Наука, 1966. Книга 1, 2. 226 с.

Фома Аквінський

(1225–1274)

Фома Аквінський – італійський філософ та теолог, систематизатор схоластики, «батько Церкви» та святий католицької церкви, засновник томізму.

У наведеному фрагменті з твору «Про правління государів» уміщено принципи утворення та функціонування держави через прагнення людини у спільноті заради задоволення свої природних потреб, типологію форм політичного правління. Фома Аквінський аргументовано подає переваги одноосібного монархічного правління над колективним правлінням аристократії та розмірковує над змістом поняття справедливого правління.

ПРО ПРАВЛІННЯ ГОСУДАРІВ

Глава I. Про те, що потрібно, щоб разом з людьми хтось правив

А почати нашу працю треба так, щоб було ясно, що потрібно розуміти під словом цар. Адже всім, хто прямує до якоїсь мети, всім, кому випадає на долю так чи інакше до неї просуватися, необхідний якийсь спрямовуючий початок, за допомогою якого він прямо дійде до необхідної мети. Адже корабель, якому випадає на долю рухатися то в ту, то в іншу сторону, під натиском різних вітрів, не прийшов би до наміченої мети, якби не направлявся до гавані працею керманича; і у людини також є якась мета, до якої спрямовується все його життя і діяльність, так як він діє за допомогою розуму, завданням якого є, очевидно, служити досягненню мети. З іншого боку, людям потрібно просуватися до наміченої мети різними шляхами, що виявляє саме по собі відмінність людських нахилів і дій. Отже, людина має потребу в чомусь, що направляє її до мети. Існує природно властиве кожній людині світло розуму, завдяки якому вона в своїх діях спрямовується до мети. І якби тільки людині треба було жити одній, як живе багато тварин, вона не потребувала би нічого, що направляє її до мети, але кожний сам був би собі царем під владою Бога, найвищого царя, оскільки в своїх діях людина сама направляла би себе даним з волі Бога світлом розуму. Для людини, однак, так як вона істота суспільна і політична, природно те, що вона живе в множині; навіть ще більше, ніж всі інші істоти, бо цього вимагає природна необхідність. Адже всі інші істоти від природи забезпечені їжею, покровом з вовни, захистом, наприклад, іклами, рогами, кігтями або принаймні спритним бігом. Людина, навпаки, створена так, що природа не наділила її жодною з цих якостей, але замість всього цього їй дано розум, завдяки якому вона могла би забезпечити себе всім цим за допомогою рук. Одна людина, однак,

не в змозі впоратися з усім тим, щоб забезпечити себе всім. Воістину, одна людина сама по собі не змогла би вижити. Отже, для людини природно, що вона живе в суспільстві. Більше того: іншим істотам притаманне природне почуття до всього того, що їм корисно або шкідливо, наприклад, вівця від природи бачить ворога у вовках. Деякі тварини за допомогою природного вміння дізнаються про якісь цілющі трави та інше, необхідне їм для життя. Людина ж має вроджене знання про те, що їй необхідно для життя, тільки в загальному, як якщо б вона була в стані діяти за допомогою розуму від пізнання загальних засад до одиничних, необхідних для життя. Неможливо, однак, щоб одна людина своїм розумом збагнула всі речі такого роду. Отже, людина мусить жити у великим числом, щоб один допомагав іншому і різні люди використовували свій розум для того, що необхідно дізнатися в різних областях, наприклад, один – у медицині, інший – в тому, третій – в цьому. Це ще більш очевидно виявляється в тому, що є невід’ємно властивим людині, – у вживанні мови, завдяки чому одна людина може цілком висловити іншій свої думки. Правда, і інші істоти в основному висловлюють один одному свої почуття; як собака передає гавкотом гнів, так і інші істоти виражають свої почуття різними способами. Отже, люди тісніше пов’язані з собі подібними, ніж будь-які інші істоти, які вважаються стадними, наприклад, журавель, мураха або бджола. Розглядаючи це, Соломон в Еклезіасті (IV, 9) говорить: «Краще двом, ніж одному, тому що вони мають хорошу винагороду за труд свій». Отже, якщо для людини природно, що вона живе в суспільстві багатьох, то людям потрібно, щоб було у людей те, чим суспільство керується ...

Комусь із тих, хто прямує до мети, вдається досягти її прямим, а комусь непрямым шляхом. Тому і в правлінні множиною зустрічається справедливе і несправедливе. Прямим є всяке правління, коли воно веде до належної мети, непрямым ж – коли до неналежної. Вільним і рабам потрібні різні цілі. Бо вільний той, хто сам є своєю причиною, а раб – той, хто є тим, що він є, по причині іншого. Отже, якщо множина вільних людей направляється володарем до загального блага цієї множини, це правління пряме і справедливе, яке і личить вільним. Якщо ж правління спрямоване не до загального блага множини, а до особистого блага володаря, це правління несправедливе і хибне. Тому Господь погрожував таким правителям через Єзекіїля (XXXIV, 2) кажучи: «Горе Ізраїлевим пастирям, які пасуть самих себе! (Немов би шукаючи власну вигоду). Хіба ж не стадо повинні пасти пастирі?». Оскільки пастирі повинні дбати про благо стада, то і будь-які правителі повинні дбати про благо підвладної їм множини. Отже, якщо несправедливе правління вершиться тільки одним, який прагне задовольнити у правлінні свій інтерес, а зовсім не благо для

підвладної йому множини, такий правитель зветься тираном (це найменування проводиться від «сили»), тому що, як відомо, він пригнічує міццю, а не править по справедливості, від чого й у древніх могутні люди називалися тиранами. Якщо несправедливе правління вершиться не однією людиною, а великою кількістю людей – якщо тільки не багатьма – воно називається олігархією, тобто це верховенство небагатьох, коли, як відомо, невелика кількість пригнічує плебс заради збагачення, відрізняючись від тирана тільки кількістю. Якщо ж несправедливе правління здійснюється багатьма, це називається демократією, що означає засилля народу, коли люди з простого народу пригнічують багатих. Таким чином весь народ виступає як один тиран. Таким же чином слід розрізняти і справедливе правління. Так, якщо управління здійснюється будь-якою множиною – це називається політія, наприклад, коли множина, що складається з воїнів, панує в місті-державі або провінції. Якщо ж управління здійснюється небагатьма, але які володіють чудовими якостями, правління такого роду називається аристократія, тобто найкраща влада, чи влада кращих, тих, що з тієї причини називаються оптиматами. Якщо ж справедливе правління здійснюється одним, він правильно називається царем. Тому Господь устами Єзекіїля (гл. XXXVII, 24) говорить: «А раб мій Давид буде царем над ними, і один буде пастир всіх їх». Звідси, очевидно, випливає, що царем слід вважати того, хто головує один, причому це пастир, який піклується про загальне благо множини, а не про свою вигоду.

Оскільки людині доводиться жити у великій кількості, так як вона не може забезпечити себе всім життєво необхідним, якщо залишиться однією, то суспільство багатьох буде тим досконаліше, ніж більш воно зможе забезпечити себе життєво необхідним. Адже в одній сім'ї, яка живе в одному будинку, є якісь речі, необхідні для життя, а саме стільки, скільки потрібно для природних процесів – харчування, продовження роду і іншого в цьому сенсі; на одній вулиці – стільки, скільки потрібно для одного ремесла; в місті-державі ж, яке є досконалою спільністю, стільки, скільки потрібно для всіх життєво важливих потреб, але ще більше – в одній провінції внаслідок необхідності боротьби і взаємної допомоги проти ворогів. Тому той, хто панує в досконалій спільноті (як-то місті-державі або провінції) антономастично називається цар; той же, хто панує в будинку, зветься НЕ царем, а батьком сімейства. Він, однак, має деяку схожість із царем, через що царів іноді називають батьками народів.

Зі сказаного випливає, що царем є той, хто управляє множиною одного міста-держави або провінції, і управляє заради загального блага. Тому Соломон в Еклезіасті (V, 8) говорить: «Цар всієї землі повеліває тими, хто служить йому».

Глава II. Про те, що корисніше, щоб безліччю людей, які живуть разом, керував один, ніж багато

Після того, що сказано раніше, слід задатися питанням, що більш підходить для провінції або міста-держави: бути керованими одним або багатьма.

Отже, один управляє краще, ніж багато, тому що вони тільки наближаються до того, щоб стати єдиним цілим. До того ж те, що існує за природою, влаштовано найкращим чином, адже природа в кожному окремому випадку діє найкращим чином, а загальне керівництво в природі здійснюється одним. Справді серед безлічі частин тіла існує одна, яка рухає всім, а саме серце, і серед частин душі переважно панує одна сила, а саме розум. Адже і у бджіл один цар, і у всьому Всесвіті єдиний Бог, творець всього і правитель. І це розумно. Воістину, всіляка безліч походить від одного. А тому, якщо те, що походить від мистецтва, наслідує те, що відбувається від природи, і творіння мистецтва тим краще, чим більше наближається до того, що існує в природі, то з цього неминуче випливає, що найкращим чином управляється людська множина, якою керує один.

Це підтверджується на досвіді. Бо провінції або міста-держави, якими керує не один, наповнені розбратами і перебувають в хвилюванні, не знаючи миру, що, очевидно, потрібно доповнити тим, що Господь, нарікаючи, говорив устами Пророка (Єремія, XII, 10): «Численні пастирі попсували мій виноградник». І навпаки, провінції і міста-держави, які управляються одним государем, насолоджуються миром, славляться справедливістю і радіють процвітанню.

Глава III. Про те, наскільки панування одного найкраще, коли воно справедливе, настільки протилежне йому – найгірше; доводиться за допомогою багатьох міркувань і аргументів

Так само як правління царя – найкраще, так правління тирана – найгірше. Демократії ж протиставляється політія, справді, як випливає зі сказаного, обидва ці правління здійснюються багатьма; аристократії ж – олігархія, бо в обох випадках керують деякі; а монархії – тиранія, адже обидва правління здійснюються одним. Раніше було показано, що найкращим правлінням є монархія. Отже, якщо найкраще протистоїть найгіршому, тиранія неминуче є найгіршим правлінням.

Крім того, єдина сила більш дієва у виконанні наміченого, ніж розсіяна або розділена. Адже багато, об'єднавшись разом, тягнуть те, що не зможуть витягнути поодиночі, якщо розділити вантаж на кожного. Отже, наскільки більш

корисно, коли сила, що діє на благо, більш єдина, так як вона спрямована на вчинення добра, настільки більш згубно, якщо сила, що служить злу, єдина, а не розділена. Сила ж нечестивого правителя спрямована до зла множини, так як загальне благо множини він поверне тільки на своє власне благо. Отже, чим більше єдиний уряд при справедливому правлінні, тим більше приносить користі; так, монархія краще, ніж аристократія, а аристократія краще, ніж політія. Для несправедливого правління вірно зворотне – так, очевидно, настільки уряд більш єдиний, настільки більш згубний. Отже, тиранія більш згубна, ніж олігархія, а олігархія, ніж демократія.

Більш того, правління стає несправедливим внаслідок того, що, зневаживши загальне благо множини, домагається блага тільки для правителя. Отже, чим більше відкидають загальне благо, тим більше несправедливим є правління; а відкидають загальне благо більше при олігархії, коли домагаються блага для небагатьох, ніж при демократії, коли домагаються блага для багатьох, і ще більш відступають від загального блага при тиранії, коли домагаються блага тільки для одного; адже всієї сукупності ближче багато, ніж мало, і мало, ніж тільки одне. Тому правління тирана найбільш несправедливе. ...

Отже, краще, щоб справедливе правління було правлінням тільки одного ще й тому, що воно сильніше. Якщо ж правління перетвориться на несправедливе, краще, щоб це було правління багатьох, так як воно слабке і правлячі заважають один одному. Тому з несправедливих правлінь більш стерпним є демократія, найгіршою ж тиранія.

Це стає ще більш очевидним, якщо розглянути ті нещастя, які відбуваються під час тиранії. Адже коли тиран, зневажаючи загальне благо, шукає своє, він неминуче буде різними способами мучити своїх підданих, так як збурений бажанням мати блага, потрапить під вплив різних пристрастей. ... Він переслідує підданих не тільки в тому, що стосується земних благ, але навіть в тому, що стосується благ духовних, бо ті, хто більш прагне бути першим, ніж корисним, заважають будь-якому успіху підданих, боячись, щоб чудові якості останніх не заподіяли шкоди їх власному неправому пануванню. Адже тиран побоюється порядних людей більше, ніж поганих, і його завжди лякає чужа гідність. Бо згадані тирані намагаються завадити тому з їх підданих, хто, керується чеснотою і величчю духу, може прийти до наміру більше не терпіти їх неправого панування. Вони прагнуть, щоб між підданими не зміцнювався союз дружби, щоб вони, навпаки, не раділи благам світу, оскільки вони нічого не можуть планувати проти його панування, поки один іншому не довіряє. ...

Глава V. Про те що з правління багатьох частіше виникає тиранічне правління, ніж з правління одного; і тому правління одного краще

Якщо потрібно вибрати одну з двох небезпек, слід вибрати ту, від якої буде менше зло. Від монархії, проте, якщо вона перетвориться на тиранію, піде буде зло, ніж від правління багатьох оптиматів, якщо це правління буде перекручене. ...

Якщо правління, яке є найкращим, здається найбільш небажаним через небезпеку тиранії, а тиранія, навпаки, не менш, а більш часто виникає з правління багатьох, ніж одного, залишається тільки визнати, що більш корисно жити під керівництвом одного царя, ніж при правлінні багатьох.

Глава VI. Висновок про те, що правління одного цілком є найкращим. Показується яким чином множина має себе вести по відношенню до нього, щоб виключити можливість тиранії, але навіть в разі виникнення тиранії її має терпіти, щоб уникнути більшого зла

Отже, дійсно, слід віддати перевагу правлінню одного, так як воно найкраще, але трапляється, що воно перетворюється в тиранію, тобто найгірше, так що зі сказаного випливає: необхідно намагатися з ретельністю і завзяттям, щоб заздалегідь було передбачено те, щоби цар не став тираном. Перш за все необхідно, щоб з тих, кого чекає цей обов'язок, була висунута в царі людина такого характеру, для якої було б неможливо схилитися до тиранії. Самуїл, силою божественного провидіння розмірковуючи про встановлення царя, каже: «Господь знайде Собі мужа за серцем Своїм» (I книга Царств, гл. 13, 14). Потім так повинно бути влаштовано управління царством, щоб у царя вже не було можливості встановити тиранію. Разом з тим його влада повинна бути поміркована настільки, щоб він не міг з легкістю звернутися до тиранії. Як це повинно бути зроблено, буде розглянуто далі. Якщо цар прагне до тиранії, потрібно стежити тільки за тим, як її уникнути.

І якщо не можна буде уникнути тиранії, корисніше терпіти, поки тиранія не скінчиться, ніж, діючи проти тирана, піддатися багатьом небезпекам, які будуть важче самої тиранії. Адже може трапитися, що ті, хто діє проти тирана, не зможуть перемогти, і, таким чином, вражений тиран буде безчинствувати ще сильніше. Якщо проти тирана повстане той, хто може перемогти, від одного цього в народі виникають найтяжчі чвари: або коли множина піднімається на тирана, або коли після повалення тирана вона розділяється на частини, сперечаючись щодо порядку управління. Трапляється навіть іноді, що, коли з чисеюсь допомогою множина виганяє тирана, інший, отримавши владу, встановлює тиранію, і, боячись зазнати від іншого те, що він сам зробив

з попередником, пригнічує підданих ще більш тяжким гнітом. Адже так зазвичай відбувається з тиранією, що наступна буває важче, ніж попередня, адже вона не скасовує колишні тягарі, але сама, виходячи з своєї вдачі, винаходить нове зло. Так, колись в Сіракузах, в той час як всі бажали смерті Діонісія, якась стара жінка довго молилася про те, щоб він був неушкоджений і пережив би її. Дізнавшись про це, тиран запитав її, чому вона це робила. Тоді вона сказала: «Коли я була дівчинкою, і у нас був грізний тиран, я хотіла його смерті. Він був убитий, і йому успадковував інший тиран, ще суворіше; і коли його влада закінчилася, я вважала, що він був багато суворіше. Ти – третій, і тепер ми розуміємо, що ти набагато більш суворий правитель. Так ось, якщо ти будеш знищений, ще гірший займе твоє місце».

І якщо тягар тиранії нестерпний, деяким представляється, що вбити тирана і піддати своє життя небезпеці заради звільнення множини було б доблесною справою для хороброї людини: приклад цього є навіть в Старому Заповіті. Бо, коли якийсь Аод убив ударом кинджалу в стегно Еглона, моавійського царя, який тримав народ Господній в тяжкій неволі, народ зробив його суддею. Але це апостольським вченням не відповідає. Адже Петро вчить нас смиренно підкорятися не тільки добрим і чесним, але навіть, як сказано в другому посланні Петра, поганим панам. Справді якщо хтось незаслужено зазнає страждання, це буде для нього благодаттю; адже коли римські імператори тиранічно переслідували христову віру і величезна безліч як знаті, так і простих людей звернулися до віри, вони раділи, без опору, смиренно і мужньо приймаючи смерть за Христа. ...

Небезпечно і для множини, і для її правителів, якщо хтось з власної волі вирішиться на вбивство правителя, навіть тирана. Найчастіше піддають себе такого роду ризику люди погані, ніж добрі. Бо для поганих правління царя зазвичай буває не менш важким, ніж правління тирана, так як, за другою притчею Соломона (Притчі Соломона, XX, 26), «мудрий цар краще за нечестивих». У такому випадку для безлічі наслідком цієї спроби буде швидше небезпека втратити царя, ніж засіб врятуватися від тирана. ...

Фома Аквінський. О правлении государей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.). Л., 1990. С. 224–244.

Нікколо Макіавеллі

(1469–1527)

Нікколо Макіавеллі – італійський мислитель, політичний діяч, філософ, письменник, історик, автор військово-теоретичних праць. «Державець» – це найбільш неоднозначна робота мислителя. Вона заклала на майбутні століття сприйняття Н. Макіавеллі як безпринципного політика, після її виходу з'явився термін «макіавеллізм» – цинізм та уседозволеність у політиці.

У наведених фрагментах роботи показано типологію політичних режимів, засади діяльності володаря на завойованих землях та його особисті риси, формування та функціонування державного апарату та зовнішньої політики.

ДЕРЖАВЕЦЬ

Розділ I. Скільки існує різновидів володінь і яким чином вони здобуваються

Всі панства, всі власті, які панували і панують над людьми, були і є або республіки, або монархії. Монархії бувають або спадкові, де віддавна править один рід, або нові. Нові монархії або створюються цілком заново, як Мілан під рукою Франческо Сфорци, або вони, як окремі частини, прилучаються до спадкової монархії Державця, який їх набуває, як, скажімо, королівство Неаполітанське під рукою іспанського короля. Підкорені в такий спосіб краї звикли або жити під рукою Державця, або здавна бути вільними; здобуваються вони чужою чи своєю зброєю, ласкою фортуни чи власного силою.

Розділ II. Про володіння спадкові

Республіки я тут не розглядатиму, позаяк я багато говорив про них в іншому місці. Я звернуся тільки до монархій і, дотримуючись вищезгаданого порядку, міркуватиму, як слід цими монархіями правити і як їх утримувати. Отож я скажу, що куди легше зберігати за собою держави спадкові і призвичаєні до тієї самої династії, ніж нові; досить Державцеві не ламати порядків, запроваджених його предками, і потім правити як до обставин. Такий Державець, навіть із пересічним хистом, завжди утримається в своєму панстві, якщо тільки якась незвичайна, небуденна сила не позбавить його володінь; проте, навіть вигнаний з батьківщини, Державець за першої ж поразки узурпатора поверне її собі знову.

Ми бачимо це в Італії на прикладі дука Феррарського, який витримав усі напади венеційців 1484 року і папи Юлія – 1510 – лише тому, що давно володів цим герцогством. Річ у тім, що у спадкового володаря менше підстав і в нього рідше

виникає потреба гнітити; тому його повинні більше любити, і якщо особливі вади не зроблять його ненависним, то цілком природно, що підданці зичитимуть йому добра.

За тривалої і постійної влади стирається всяка згадка про колишні перевороти та про їхні причини, але досить статися якійсь зміні, як вона потягне за собою й іншу.

Розділ III. Про панства змішані

Труднощі починаються саме в новому князівстві. Передусім, якщо воно не створене заново, а є частиною спадкового (отож у цілому може бути назване нібито змішаним), то перевороти в ньому викликаються одним неминучим лихом, спільним для всіх нових держав: люди охоче міняють правителя, вірячи, що їм буде ліпше, і ця певність змушує їх братися до зброї проти Державця. Вони ошукують себе, бо потім бачать на досвіді, що їм стало гірше. Погіршення пов'язане з іншою неминучістю, такою самою природною і повсякденною, а саме: Державець мусить безнастанно гнітити нових своїх підданців військовими постоями і безконечними іншими утисками, неминучими од нових завоювань. Отож твоїми ворогами стають усі, кого ти скривдив при завоюванні цього панства, але ти також не можеш зберегти дружбу тих, хто тебе покликав, оскільки задовольнити їх у всьому годі, а вживати проти них надто крутих заходів негоже, оскільки ти завдячуєш їм. Тим-то, якщо ти маєш найбільшу військову могуть, то все одно для вступу до якоїсь країни необхідне співчуття тамтешнього народу. ...

Так от: панства, які при завоюванні приєднуються до спадкових володінь завойовника, або належать до одної з ним країни і мови, або ні. Якщо належать, то утримувати їх дуже легко, а надто якщо вони не звикли жити вільними; щоб тримати їх у своїй руці, досить винищити весь рід їхнього попереднього правителя; якщо в усьому іншому залишити їм старий лад, то, за відсутності різниці у звичаях, люди живуть спокійно, як це бачимо на прикладі Бретані, Бургундії, Гасконі й Нормандії, так давно об'єднаних із Францією; попри певну різницю в мові, звичаї все-таки подібні і легко можуть уживатися одне з одним; завойовник таких панств, якщо хоче їх утримати, має поклопотатися про дві речі: перша – це викоренити рід давнього державця, друга – не чіпати ні їхніх законів, ні їхніх податків; цим шляхом підкорена держава небавом зливається водно із завойованою.

Навпаки, при підкоренні панств у землі, чужій мовою, звичаями і порядками, виникають труднощі, тож і для збереження завоювань треба мати неабиякий талан і виявити великий хист. Найдійовішим і найпевнішим засобом було б оселення там на постійне проживання самого завойовника. Його панування було б міцнішим і певнішим. Так учинив турецький султан

з Грецією, і ніякими іншими заходами не пощастило б йому утримати цю країну, якої він сам там не оселився. Живучи на місці, бачиш, що зароджується заколот, і маєш змогу діяти швидко. Якщо не бути на місці, то про останній узнаєш лише, коли він розрісся, і чимось зарадити вже годі. Крім того, країна не буде сплюндрована твоїми ж вояками, а підданці будуть раді бити чолом самому Державцеві. Тому вони мають більше причин любити його, якщо хочуть бути йому вірними, і боятися його, якщо замишляють інше. Тому, хто зовні захотів би напасти на цю державу, доведеться бути обачнішим, отож, якщо жити в панстві, то втратити його дуже важко.

Ще один непоганий засіб – це закласти в одному чи двох місцях військові колонії, це щось на взір ключа до цієї країни; треба або чинити так, або тримати там багато кінних людей і піхоти. Колонії обходяться Державцеві недорого, він засновує й утримує їх без усяких видатків або з дуже невеликими і гнітить цим лише тих, у кого забирає землі й оселі, щоб віддати їх новим поселенцям, себто зникому частину жителів цієї держави; до того ж потерпілі порізнені й убогі, шкодити Державцеві вони не можуть ніяк. Усі інші, з одного боку, не скривджені і тому легко заспокоються, а з другого – вони бояться провинитися, потерпаючи, як би з ними не сталося те саме, що й з пограбованими. Отож, повторюю, ці колонії нічого не коштують, вони надійніші, образ од них менше, а потерпілі не можуть шкодити, адже, як сказано, вони вбогі й порізнені.

Взагалі треба зятати, що людей слід або жалувати, або винищувати, оскільки вони мстяться за легкі кривди, а за важкі мститися не можуть, тому кривда, яка завдається людині, має бути така, щоб уже не боятися її помсти.

Якщо ж замість військових колоній тримати в країні війська, то вони обходяться куди дорожче, оскільки охорона поглинає всі прибутки цієї держави; таким чином, завойоване завдає Державцеві шкоди і гнітить куди більше, бо вся держава страждає від пересування і постоїв володаревого війська; цей тягар кожен спізнає на собі, і кожен стає ворогом Державцеві, а це вже вороги, які можуть шкодити, бо вони хоч і розбиті, але залишаються в себе вдома. ...

Розділ V. Як треба правити містами й державами, які до підкорення жили своїми власними законами

Коли міста, здобуті зазначеним вище шляхом, звикли жити вільно і за своїми законами, то існують три способи їх утримати. Перший – це їх сплюндрувати, другий – перебратися туди і самому в них осісти, третій – дати їм жити, як і колись, власними законами, правлячи з них подать і запровадивши правління небагатьох, які зберегли б їх за тобою. Річ у тім, що оскільки уряд посаджено завойовником, він знає, що не може існувати без його дружби

й допомоги, і має зробити все, аби він утримався. Якщо захотіти залишити цілим місто, призвичаєне жити вільно, то утримати його легше з поміччю його власних громадян, ніж якимсь іншим шляхом. Для прикладу візьмімо спартанців і римлян. Спартанці панували в Афінах і Фівах, запровадивши там правління небагатьох, і все ж утратили обидва міста. Римляни, щоб утримати Капую, Карфаген і Нуманцію, зруйнували їх і не втратили. Вони хотіли заволодіти Грецією, десь на взір спартанців, надавши їй свободу і власні закони. З цим їм не поталанило, отож для утримання країни вони мусили сплюндрувати в ній багато міст, бо іншої ради, аби заволодіти цими містами, окрім плундрування, справді не було. Взагалі, хто стає хазяїном міста, призвичаєного жити вільно, і не знищує його, має чекати, що його самого знищать, бо повстання завжди буде виправдане в ім'я свободи і давніх порядків, які ніколи не забуваються ні від плину часу, ні від благодії Державця. Тому хай би що робити й передбачати, проте, якщо тільки не роз'єднати й не розкидати мешканців, вони не забудуть ні імені свободи, ні своїх порядків і при першій же слушній нагоді повернуть їх, як зробили пізанці після столітньої неволі у Флоренції. Навпаки, коли міста чи країни звикли жити під рукою Державця, і рід його вигасне, то, по-перше, всі звикли до послуху, а по-друге, не маючи давнього монарха, не можуть зійтися для обрання нового зі свого середовища, а жити вільними не вміють; тому вони вагаються, перш ніж братися до зброї, і якомусь Державцеві легше схилити їх і здобути їхню підтримку. Але в річпосполитій більше життя, більше ненависті, гостріше прагнення помсти; пам'ять про колишню волю не дає і не може дати їм заспокоєння; отож-бо найкращий спосіб – це знищити їх упень чи самому там оселитися.

Розділ VII. Про нові володіння, здобуті чужою зброєю і фортуною

Посполиті люди, які завдяки фортуні стають державцями, підносяться легко, але утримуються при владі на превелику силу. На шляху для них нема труднощів, вони летять мов на крилах, але всі перешкоди з'являються, коли вони вже досягли мети. Такі ті, кому скіпетр дістався за гроші або як подарунок. Це сталося з багатьма в Греції, в містах Іонії і на берегах Геллеспонту, де Дарій насаджував царків на те, щоб вони правили для його безпеки і слави; так само було з тими цісарями, які з простих людей прийшли до влади і потрапили на престол підкупом солдатів. Такі люди існують лише сваволею і щастям інших, які дали їм владу, а це дві найнестійкіші й найнеміцніші підпори, самі вони утриматися на престолі не вміють і не можуть. Не вміють тому, що коли не бути великою людиною розумом і волею, незрозуміло, як вони можуть розпоряджатися, коли завжди жили приватним життям; не можуть тому, що не

мають свого війська, яке було б їм віддане й вірне. А потім, держави, виниклі раптово, як усі інші творіння природи, які зразу появляються і розвиваються, не можуть мати такого коріння й підпор, щоб їх не звалила перша ж буря, хіба тільки, як було вже сказано, люди, які несподівано прийшли до влади, настільки вмілі та спритні, що вміють зараз же закріпити подароване їм долею і згодом закласти ті підмурки, які інші позакладали ще до їхнього приходу до влади. Я хочу з нагоди того і другого способу як стати володарем, тобто власною силою чи фортуною, навести два приклади, живі в нашій пам'яті, це – Франческо Сфорца і Цезар Борджа. Франческо цілком законним способом і завдяки неабиякій доблесті зробився з простого громадянина дуком Міланським, і те, чого він домігся ціною напруження сил, він зберіг дуже легко. З другого боку, Цезар Борджа, по-простому званий дук Валентино, дістав владу завдяки фортуні свого батька і втратив її, тільки-но фортуна відвернулася від нього, хоча він користувався всіма засобами і зробив усе, що мала зробити розумна й хоробра людина, щоб укорінитися в державах, здобутих для нього чужою зброєю і фортуною інших. Адже, як я уже сказав, хто не закладає підвалин влади з самого початку, той, за великої умілості, міг би зробити це потім, хоча для будівничого це вже нелегко, а для будови небезпечно. ...

Тим-то, хто в своєму новому панстві вважає необхідним убезпечитися од ворогів, завести друзів, перемагати силою і хитрощами, прищепити народу любов і страх солдатам вірність і пошану, розправитися з тими, хто може чи повинен тобі шкодити, перебудувати по-новому давні порядки, бути суворим і милостивим, великодушним і щедрим, розпустити ненадійне військо і створити нове, дружити з королями і князями так, щоб вони мусили з утіхою робити тобі добро і боялися тебе зачепити, – тому годі знайти кращий приклад, ніж діяння Валентино. Єдине, в чому його можна дорікнути, – це в обранні папою Юлія II. коли він зробив поганий вибір; адже коли дук, як сказано, і не міг провести в папи когось свого, то він міг усякому завадити стати папою, і він нізащо не повинен був згоджуватися на обрання кардинала, якого він скривдив, або того, хто, ставши першосвящеником, мав би підстави його боятися. Адже люди кривдять зі страху чи з ненависті. Серед скривджених дуком кардиналів були, між іншим, Сан П'єтро ін Вінкула, Колонна, Сан Джорджо, Асканіо. Всі інші, посівши папський трон, повинні були його боятися, окрім архієпископа Руанського та іспанських кардиналів. Іспанцям допомагали родинні зв'язки та взаємні зобов'язання, архієпископові – його вплив, бо за ним стояло королівство Французьке. Отже, дук мав би десь, найпевніше, зробити папою іспанця, а якщо це було можливе, то погодитися на кардинала Руанського, але не на Сан П'єтро ін Вінкула. Наївно думати, що сильні світу сього заради недавніх послуг забудуть старі кривди. Отож у цьому виборі дук допустився помилки, яка, зрештою, і згубила його.

Розділ VIII. Про тих, хто приходить до влади лиходійством

Одначе є ще два інших способи, з допомогою яких проста людина може стати владарем; їх не можна приписати ні фортуні, ні доблесті, і мені здається, що не треба про них замовчувати, хоча один із цих способів ліпше обговорити докладніше, коли мова йде про річ посполиту. Вони полягають або в тім, що панство набувається шляхами злочинними і незаконними, або в тім, що простий громадянин, завдяки прихильності до нього громади, робиться Державцем своєї країни. ...

Тому треба добре пам'ятати, що насильство при завоюванні неминуче, але завойовник повинен удатися до нього одразу, щоб не довелося щодня множити його і можна було, не роблячи їх знову, заспокоїти людей і прихилити до себе добродійством. Хто чинить інакше через свою несміливість або під впливом поганої поради, той мусить постійно тримати руку на державці меча. Ніколи він не зможе покластися на своїх підданців, вони ж, зазнаючи постійних утисків, ніколи не зможуть відчувати себе в безпеці. Річ у тім, що кривди слід завдавати зразу, бо тоді менше відчуваєш їх окремо, і тому вони менше оздоблюють, навпаки, благодіяння треба робити потроху, щоб їх краще затирили. Проте володар – і це найголовніше – повинен уживатися зі своїми підданцями так, щоб його не змушували змінюватися ніякі випадкові обставини – нещасливі чи щасливі. Адже коли така необхідність настане в дні невдач, то зло вже буде невчасне, а добро твоє виявиться марним, бо його вважатимуть зробленим як вимушений захід, і не буде тобі за нього ніякої подяки.

Розділ IX. Про владу цивільну

Переїду тепер до другого випадку, коли громадянин стає Державцем своєї країни не лиходійством чи іншим нестерпним насильством, а завдяки прихильності до нього інших його співгромадян. Таку владу можна назвати цивільною. Здобувають її не самою лише власною силою і не самою фортуною, але для цього радше потрібні вдалі хитрощі. Я вважаю, що таке правління здобувають завдяки прихильності народу чи знаті. Народ і знать є в кожному місті, і настроєні вони завжди по-різному, і стається це тому, що народ не хоче, щоб знатні ним верховодили і утискали його, а знатні хочуть верховодити й утискати народ; ці два різних поривання доводять місто до одного з трьох наслідків: до єдиновладдя, свободи чи свавілля однієї партії.

Єдиновладдя запроваджується народом чи знаттю, залежно від того, яка сторона знайде для цього нагоду; якщо знатні бачать, що гору може взяти народ, вони починають оточувати всілякою пошаною когось зі своїх і роблять його Державцем, щоб під крилом його влади можна було виробляти що заманеться.

Так само й народ, переконавшись, що не в змозі змагатися зі знаттю, підносить когось зі своїх і обирає Державцем, щоб знайти в ньому собі оборону. Ставленикові знаті триматися важче, ніж ставленикові народу, оскільки він є державцем, оточеним багатьма тими, хто вважає себе рівним йому, і тому не може ні орудувати, ні розпоряджатися по-своєму. Той же, хто приходить до влади завдяки прихильності народу, залишається самотній, і біля нього немає нікого або буває дуже мало таких, хто бажає слухатися. Окрім того, годі посправжньому догодити знаті, не кривдячи інших, а народові догодити легко, бо мета народу праведніша, ніж знаті. Знать прагне утискувати, а народ звільнитися від утисків. До того ж Державець ніколи не може убезпечити себе, від ворожого їй народу: його надто багато, але відгородитися від знаті він може, бо її мало. Найгірше, чого Державець може чекати від ворожого йому народу, – це бути ним покинутим; а маючи ворогом знать, йому треба боятися не тільки того, що вона його кине, але й що вона виступить проти нього; можливі далекоглядніші й хитріші, і тому завжди подумують про порятунок і намагаються запобігти ласки переможця. Нарешті, Державцеві доводиться завжди жити з тим самим народом, але він може цілком обійтися без одних і тих самих знатних, бо він вільний щодня давати або відбирати знатність, підносити знатних чи гнати їх геть. Щоб краще це пояснити, скажу, що про можних треба судити переважно з двох ознак: або вони показують насправді, що всіляко пов'язують себе з твоєю долею, або ні. Тих, хто поклався на тебе беззастережно, якщо тільки вони не грабіжники, слід шанувати і любити; що ж до тих, хто до тебе не прилучається, то тут треба розрізняти два випадки: або вони чинять так з боягузтва і вродженої легкодухості, – тоді використовуй їх, надто тих, хто підходить у радці, бо в щасті вони принесуть тобі честь, а в нещасті тобі їх нема чого боятися. Але якщо тебе цураються навмисне, з честолюбства, то це ознака, що люди більше думають про себе, ніж про тебе; таких людей Державець повинен остерігатися і боятися не менше, ніж явних ворогів, бо при невдачі вони завжди допоможуть його згубити. Отже, Державець, посаджений на престол народом, повинен дорожити його приязню; це буде йому легко, бо народ просить лише про одне: щоб його не гнобили. Але якщо хтось став Державцем усупереч волі народу і з ласки знаті, він має передусім залучити народ на свій бік, що легко вдасться, якщо він візьме народ під своє крило. Адже, коли люди бачать добро від людини, від якої чекали тільки зла, вони тим більше горнутимуться до свого благодійника; тому і народ зараз же прихиляється до такого Державця більше, ніж коли б він прийшов до влади з народної підтримки. Державець може привернути народ різними шляхами, але оскільки вони міняються як до обставин, то тут годі дати тверді правила, і тому я говорити про них не буду.

Насам кінець скажу тільки, що Державцеві треба жити з народом у дружбі, інакше в годину скрути для нього порятунку нема. ...

Розділ XV. Про риси, за які людей, а найбільше державців, хвалять або гудять

Залишається тепер розглянути, як треба Державцеві чинити і обходитися з підданцями і друзями.

Оскільки я знаю, що про це писалося вже немало, то боюся здатися зарозумілим, якщо писатиму про те саме, позаяк при обговоренні цього предмета я найбільше відбіжу од поглядів своїх попередників. Одначе моє завдання – це написати щось корисне для того, хто це зрозуміє, тому мені і здавалося за краще шукати справжньої, а не уявної сутності речей. Багато хто понавигадував республіки і князівства, зроду не бачені і про які насправді нічого не було відомо. Але така велика відстань від того, як ми живемо, до того, як треба жити, що людина, яка забуває, що робиться задля того, що треба робити, швидше готує собі загибель, ніж порятунок. Адже той, хто хотів би завжди сповідувати віру в добро, неминуче загине серед такої маси людей, чужих добру. Тому Державцеві, щоб утриматися, необхідно навчитися вміння бути недоброчесним і користуватися чи не користуватися цим, виходячи з потреби. Отож, залишаючи осторонь усі вигадки про Державця і міркуючи про речі, що бувають насправді, я скажу, що всім людям, про яких заведено говорити, а надто державцям, як поставленим вище за інших, приписуються певні прикмети, які приносять їм осуд чи хвалу; так, один вважається щедрим, інший скнарим (я користуюся тут тосканським виразом «скнарий», оскільки «жадібний» означає нашою мовою і того, хто намагається здобути хоча б грабунком, «скнарою» ми називаємо людину, яка надто боїться користуватися своїм); цей має славу благодійника, той хижака; цей жорсткий, той милостивий; цей зрадливий, той вірний; цей зніжений і боязкий, той грізний і сміливий; цей привітливий, той пихатий; цей розпусний, той чеснотливий; цей щирий, той лукавий; цей крутий, той поступливий; цей статечний, той легковажний; цей побожний, той безвірник тощо. Всякий, я знаю, погодиться, що було б справжнім скарбом, якби знайшовся Державець, який з усіх названих прикмет мав би лише ті, які вважаються хорошими. Та оскільки неможливо ні мати їх усі, ні виявляти їх до решти, бо цього не дозволяють умови людського життя, то Державець має бути настільки мудрий, щоб умів не дати себе зганьбити тими вадами, через які міг би втратити владу, і стерегтися, як може, перед іншими; якщо ж він не в змозі цього зробити, то може дати собі волю без особливих вагань. Нарешті, хай він не боїться стягнути на себе ганьбу за ті хиби, без яких важко врятувати державу; адже якщо вникнути як слід у все, то

знайдеться щось, що здається чесною, але вірність їй була б загибеллю для Державця; знайдеться інше, що здається вадою, але, дотримуючись її, Державець прийде до безпеки й успіху.

Розділ XVI. Про щедрість і ошадливість

Отож я почну з перших названих вище прикмет і скажу, як добре було б здобути славу щедрого. Одначе щедрість, виявлена так, що вона за тобою визнається, тобі зашкодить, бо якщо вона робитиметься зі справжньою чесною і як треба, то про неї не дізнаються і тебе не облишить лиха слава скупаря. Тому, якщо хочеш зберегти серед людей ім'я щедрого, тоді треба не занехати нічого, щоб жити пишно і бучно, і то настільки, що такий Державець завжди витратить на такі справи всі свої кошти і, зрештою, якщо захоче зберегти славу щедрості, муситиме визискувати народ, здирати податки і йти на все, що можна, аби лиш добути грошей. Це потроху зробить його ненависним для підданців, і оскільки він збідніє, то ніхто його не шануватиме; з такою щедрістю, скривдивши багатьох, обдарувавши лише кількох, він дошкульно відчує першу ж скруту і загине від найменшої небезпеки; якщо ж він це зрозуміє і захоче зупинитися, то зараз же наразиться на звинувачення в скнарості. Тим-то, якщо Державець не може, не шкодячи собі, так виявити цю чесноту щедрості, щоби про неї знали, то, якщо він розсудливий, не треба йому боятися прізвиська скнари, – адже з часом його завжди вважатимуть щедрішим, коли побачать, що завдяки його ошадливості йому вистачає наявних прибутків; що він може захищатися від тих, хто воює з ним, і йти в походи, не обтяжуючи народ. Отож він буде щедрим для всіх, у кого нічого не забирає, а таких переважна більшість, а скупим для тих, кому не дає, себто для небагатьох. У наші часи ми бачили, що великі чини й вичини вершили тільки ті, кого вважали скнарами, інші пропали. Папа Юлій II, який скористався славою щедрості, щоб зійти на престол, потім і не думав триматися за неї, бо йому треба було вести війни. ...

Розділ XVII. Про жорстокість і милосердя і про те, що краще: щоб тебе любили чи щоб тебе боялися

Переходячи до інших прикмет, згаданих раніше, я скажу, що кожен повелитель повинен прагнути до того, щоб його вважали милостивим, а не жорстоким. Однак треба застерегти від недоречного вияву цього милосердя. Цезар Борджа став нещадним, а проте його жорстокість відродила Романью, об'єднала її, вернула до миру і вірності. Якщо вдуматися як слід, то виявиться, що він був куди милостивіший від флорентійців, які, боячись зажити слави жорстоких, дозволили зруйнувати Пістойю. Отож Державець не повинен

боятися, що його ославлять безжальним, коли йому доведеться утримати своїх підданців у єдності і вірності. Адже, покаравши тільки кількох для прикладу, він буде милостивіший за тих, хто своєю надмірною поблажливістю попускає розвинути безладдю, яке породжує убивства чи грабунки: це звичайно потрясає цілу громаду, а кари, накладені Державцем, падають на окрему людину. З усіх властителів новому Державцеві найважче за інших уникнути славу жорстокого, оскільки нові держави оточені небезпеками. ...

Все ж Державець має бути обачним у своїй довірливості і вчинках, не лякати себе самого і діяти неквапливо, з мудрістю і людяністю, щоб зайва довірливість не призвела до необережності, а надто велика підозрливість не зробила його нестерпним.

Звідси виникла суперечка, що краще: щоб його любили, а не боялись, чи навпаки. Відповідають, що бажано було б і те, і те. Але оскільки поєднати це важко, то куди краще навіювати страх, ніж бути любимим, якщо вже без чогось одного довелося б обійтися. Адже про людей загалом можна сказати, що вони невдячні, непостійні, лицемірні, боягузливі перед небезпекою, жадібні до наживи. Поки їм робиш добро, вони всі твої, пропонують тобі свою кров, майно, життя, дітей, все це доти, доки потреба далека, як я уже сказав, але тільки-но вона починає наближатися, люди вчиняють бунт. Державець, який повністю покладається на їхні слова, вважаючи непотрібними інші заходи, пропаде. Річ у тім, що дружба, здобута грішми, а не величчю й шляхетністю душі, хоч і купується, але насправді її нема, і коли настане час, на неї розраховувати годі; при цьому люди менше бояться образити людину, яка викликала любов, ніж того, хто діяв страхом. Адже любов тримається узами вдячності, але оскільки люди лихі, то ці узи рвуться при всякій слушній для них нагоді. Страх же ґрунтується на боязні перед карою; він не полишає тебе ніколи.

Однак Державець повинен навіювати страх таким чином, щоб коли й не заслужити любові, то уникнути ненависті, бо цілком можливо страхати і водночас не стати ненависним. Він завжди цього доб'ється, якщо не займе ні майна громадян і підданців, ні дружин їхніх. Коли доведеться все-таки пролити чиюсь кров, це треба робити, маючи для цього достатнє виправдання і явну причину, але більше треба утримуватися від чужого майна, бо люди скорше забудуть батькову смерть, ніж утрату спадщини. ...

Розділ XVIII. Як владарі повинні дотримуватися свого слова

Кожен розуміє, як похвально для володаря виконувати дане слово і жити правдою, а не лукавством. Однак, як показує наш досвід, великі справи вершили саме ті владарі, котрі не дуже пам'ятали про свої обіцянки, уміли спритно дурити

простаків і, зрештою, подужали тих, хто покладався на чесність. Отож треба знати, що боротися можна двома способами: з допомогою законів і з допомогою сили. Перший спосіб притаманний людині, другий – звірам. Та скільки першого не завжди достатньо, доводиться вдаватися до другого. Тому владареві необхідно навчитися бути не лише людиною, а й звіром. ... Оскільки владар змушений добре наслідувати звіра, він повинен взяти за приклад лиса й лева: перший беззахисний проти сітей, а другий беззахисний проти вовків. Отже, треба бути лисом, щоб розпізнати сильце, і левом, щоб лякати вовків. Покладатися лише на одну лев'ячу силу, значить, нічого не розуміти. Отже, розумний правитель не може і не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. Звісно, така засада нікуди б не годилася, якби всі люди були добрі, та оскільки вони лихі і не встоять на слові, даному тобі, то й тобі нема чого справджувати слово, дане їм. У владаря завжди знайдуться законні причини для виправдання. Щоб показати, скільки угод про замирення, скільки обіцянок стали через віроломство владарів непотрібними папірцями, порожнім звуком, за прикладом не треба далеко ходити. Хто спритніше за інших зумів діяти по-лисячому, той і виграв. Одначе треба навчитися добре приховувати в собі лиса, бути великим вдавальником і лицеміром: адже люди такі простодушні, такі недалекі в своїх нетерплячих домаганнях, що ошуканець завжди знайде того, кого можна ошукати. ... Владар повинен здаватися милосердним, вірним, людяним, щирим, побожним, але йому треба так панувати над собою, щоб при потребі він міг стати зовсім інакшим і робити все навпаки. Дуже важливо зрозуміти ось що: владар, а надто новий владар, не може керуватися всіма тими чеснотами, які створюють у людей добру славу, бо для збереження влади часто буває необхідно діяти не так, як велить вірність, милосердя, людяність, релігія. Нарешті, він повинен бути завжди готовим повернутися туди, куди віє вітер і хиляться терези удачі, не перестаючи, як я вже казав, по змозі робити добро, але вміючи вдатися, якщо це необхідно, до зла. ...

Розділ ХІХ. Як уникати людської зневаги й ненависті

Я вже сказав, які прикмети найважливіші для владаря. Говорячи про всі інші прикмети, я хочу об'єднати їх, керуючись таким спільним правилом: владар, повторюючи ще раз, повинен намагатися уникати всього, що викликало б до нього загальну ненависть і зневагу. Виконуючи це правило, владар завжди буде на висоті і йому тоді не страшні ніякі інші докори. Найбільше владаря починають ненавидіти тоді, коли він зазіхає на майно і жінок своїх підданців. Це треба пам'ятати. Доки в народі не віднімають ні майна, ні честі, доти він

спокійний. Доводиться тільки боротися з небагатьма честолюбцями, яких можна легко приборкати тим чи іншим способом. Владаря зневажають тоді, коли він має славу непостійної, легковажної, зніженої, слабодухої, нерішучої людини. Цих вад владар повинен остерігатися, як підводного каміння, намагаючись показати в своїх діях велич і мужність, розважливність і твердість. У стосунках зі своїми підданцями бажано, щоб його присуд завжди був непохитний і щоб усі знали, що його годі комусь ошукати чи перехитрувати.

Владар, що викликає таку думку про себе, завжди буде у великій пошані, а проти того, хто в пошані, важко учиняти змову і важко його розбити, якщо знають, що він видатний муж і великий авторитет для людей. Річ у тім, що владареві можуть загрожувати дві небезпеки: одна, внутрішня, з боку підданців, а друга, зовнішня, від чужоземних можновладців. Від другої захищаються з допомогою доброго війська і добрих союзників. Якщо є добре військо, завжди знайдуться й добрі союзники, і внутрішнє становище завжди буде міцне, якщо міцне становище зовнішнє, аби лише якась змова не викликала чвар. При погіршенні зовнішніх стосунків владар завжди зуміє відбити ворожий напад, якщо він правив і жив так, як я казав, і якщо він не розгубиться при цьому...

Якщо ж немає загрози від чужинців, то треба дивитися, щоб не змовлялися таємно проти тебе твої ж таки підданці. Від цього владар може цілком уберегтися, намагаючись не викликати в людей ненависті й зневаги до себе й залагоджуючи справи так, щоб народ був задоволений ним. Останнє найголовніше, як я вже не раз про це казав. Найкраще, чим може захистити себе від змов владар, це не будити до себе загальної ненависті; адже змовники завжди вірять, що вбивство владаря порадує народ. Якщо ж вони бояться народного обурення, то навряд щоб зважилися виступити, бо сама змова пов'язана з величезною небезпекою. Як видно з історії, змов було дуже багато, та лише декотрі з них закінчилися вдало. Річ у тім, що змовник не може бути одинаком і повинен шукати серед невдоволених людей собі спільників. Але, розкривши душу якомусь невдоволеному, ти даєш йому змогу відзначитися, бо, виказавши тебе, він може сподіватися на всілякі блага. Бачачи з одного боку певну вигоду, а з другого сумнівну й небезпечну затію, цей спільник повинен бути вірним другом тобі або затятим ворогом владаря, щоб не зрадити тебе. Коротше кажучи, за плечима змовника немає нічого, окрім страху, підозрливості, побоювання кари, і це його зв'язує, за владарем же стоїть велич трону, закони, захист друзів і держави, і це його охороняє. До того ж, якщо владар користується повагою в народі, то важко уявити, щоб хтось наважився на змову проти нього. Адже змовник звичайно ризикує ще до здійснення свого лихого наміру, а добившись успіху, він повинен боятися народу, ворожого до нього, а від народу ніде не втечеш. ...

Отож владареві, якщо він популярний у народі, нема чого боятися змов. Але якщо люди за щось його незлюбили, тоді жди лиха від усіх і кожного. Держава міцна й мудрий владар там, де намагаються не озлобляти панство і водночас годити народів. Бо це найголовніше для правителя. ...

Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. Харків : Фоліо, 2007. С. 415–488.

Джон Локк
(1632–1704)

Джон Локк – англійський педагог, філософ, засновник політичного лібералізму. Дж. Локк мав значний вплив на громадську думку у часи Англійської революції XVII ст., зокрема поставив під сумнів божественну природу монархічної влади.

У наведеному фрагменті з роботи «Два трактати про правління» увагу приділено концепції природного права та їх передача від людини до держави з метою створення ефективного державного апарату; принципам поділу влади на законодавчу, виконавчу та федералістську гілки влади.

ДВА ТРАКТАТИ ПРО ПРАВЛІННЯ

Трактат перший

3. останнім часом постало серед нас покоління людей, які радо лестять правителям, маючи на думці, що лише їм належить божественне право на абсолютну владу: тож нехай усі закони, за якими їм надано повноваження для правління, а також усі умови, згідно з якими вони приймають свою владу, будуть такими, як їм заманеться; а також їхні зобов'язання дотримуватися цих законів, – дарма що вони так міцно скріплені врочистими обіцянками та клятвами. Задля прокладання шляху для цієї доктрини вони повністю заперечили загальнолюдське право на природну свободу; завдяки цьому вони не лише віддали всіх підданих на щонайбільшу нищість тиранії та приниження, наскільки це їм притаманно, але водночас підмінили титули й похитнули трони правителів (адже вони також, відповідно до своєї системи, за одним лишень винятком, усі народжені рабами, і за божественним правом є підлеглими безпосередньо Адамового спадкоємця). Вони наче спорядили військовий похід супроти будь-якого правління, підірвавши підвалини людської спільноти задля служіння найшвидшому зиску.

4. Однак ми зобов'язані вірити їм і цьому їхньому пустослів'ю, коли вони промовляють до нас: «усіх нас породжено рабами, і ними нам необхідно бути, з цим нічного не поробиш; у життя і рабство ми входимо водночас, і тому аж ніяк не можемо позбутися останнього, не розлучившись із першим». Ані Писання, ані розум, я в цьому впевнений, ніде не свідчать ні про що подібне, попри ось цей галас про божественне право, так начебто божественна влада віддала нас необмеженій волі когось іншого. Дивовижний стан усього людства, до того ж ще й такий помітити який вони не спромоглися аж до цього пізнього століття! Адже, хай сер Роберт Філмер намагався засудити новітність протилежної думки, все ж я вважаю, йому буде важко відшукати якесь інше століття чи країну світу, окрім наших, де монархія стверджувалася б як *jus divinum* [Боже право]. А до того ж він визнає, що «Гейвард, Блеквуд, Берклі та інші мужні поборники права королів загалом ніколи ні про що таке не згадували, натомість одноголосно визнаючи природну свободу і рівність усього людства».

Трактат другий

1. ... Хто далекий від думки, що все правління у світі є результатом однієї лише сили й жорстокості, і що люди живуть не за іншими, а лише за тваринними законами, підвладні комусь найсильнішому, закладаючи в такий спосіб основу для постійного безладу, безпорядків, заколотів, підступів і повстань (супроти чого послідовники цих гіпотез так голосно вигукують), – той неодмінно повинен віднайти інші витoki правління, інше джерело політичної влади, інший шлях визначення і пізнання тих осіб, які посідають усе це, аніж той, якого нас навчав сер Роберт Філмор.

2. Саме тому, вважаю, не буде зайвим, якщо я окреслю, що саме розумію під політичною владою. Владу *посадовця* над підлеглими потрібно відрізнити від влади *батька* над власними дітьми, *господаря* – над слугами, *чоловіка* – над дружиною, *пана* – над рабом. Трапляється, що ці різні види влади часом поєднують в собі якась особа, і якщо цю особу розглядати в усіх тих відносинах, то це допоможе нам відрізнити один вид влади від іншого, увиразнити різницю між главою республіки, батьком родини, капітаном галери.

3. У такому разі *політична влада*, як я її сприймаю, дає *право* творити закони, зокрема, зі смертною карою і, відповідно, з усіма легшими покараннями задля врегулювання і збереження власності, застосування влади спільноти у виконанні таких законів, у захисті республіки від зовнішніх загроз, і все це – заради блага громади.

4. Задля правильного розуміння політичної влади і простеження її витоків необхідно розглянути, у якому стані природно перебувають люди, а саме: *у стані*

досконалої свободи на впорядкування власних дій, на розпорядження майном і самими собою так, як це вважають за потрібне, у рамках закону природи, – не питаючи ні в кого дозволу, не залежачи від волі якоїсь іншої людини.

Крім того, у *стані рівності*, коли вся влада і юрисдикція взаємні, і ніхто не посідає більше, аніж хтось інший. Немає нічого очевиднішого, аніж те, що створіння однакового виду й категорії, народжені з однаковими природними обдаруваннями, користуючись однаковими можливостями, повинні бути рівними між собою, без підпорядкування та підлеглості, хіба що їхній пан або керівник за власною волею не встановить когось одного над іншими, надавши йому одному право панування і верховенства згідно з очевидною і зрозумілою домовленістю.

6. Це *стан свободи*, однак не *вседозволеності*: людина в такому стані має безконтрольну свободу розпоряджатися власною персоною і майном, однак не має свободи знищувати чи себе, чи якесь інше створіння, що перебуває в її володінні, окрім тих випадків, коли цього вимагає якесь вище призначення, аніж просто збереження. ...

7. Людей потрібно стримувати від зазіхання на права інших, від спричинення взаємної шкоди та спонукати до *дотримання* природного закону, спрямованого на дотримання природного закону, спрямованого на дотримання миру і *збереження всього людства*. Здійснення *природного* закону на цьому етапі в руках, тому кожен має *право скарати* того, хто переступив цей закон, настільки, наскільки це перешкодило б цьому переступу. ...

8. Отже, у стані природи *одна людина може посідати певну владу над іншою*, але аж ніяк не абсолютну чи деспотичну владу над порушником, коли той втрапив їй до рук, виливаючи на нього душевний гнів чи надмірну жорстокість власної волі, а лише відплатити йому так, як підказують виважений розум і совість, пропорційно до його переступу, що слугувало б для *виправлення й перестороги*. ...

17. ... Той, хто має намір підкорити іншу людину під свою абсолютну владу, тим самим *вводить себе у стан війни* з нею, а це потрібно сприймати як проголошення замах на її життя. Я маю підстави стверджувати, що той, хто намагався б підкорити мене під свою владу без моєї на це згоди, використовував би мене на свій розсуд, якби мене підкорив, і знищив би, якби йому заманулося. Адже ніхто не може прагнути *утримувати мене у своїй абсолютній владі*, якщо не намагатиметься змусити мене силою до того, що суперечить праву моєї свободи, – тобто зробити мене рабом. Бути вільним від такої сили – єдина запорука мого збереження, і розум спонукає мене розглядати як ворога мого збереження того, хто відбиратиме мою *свободу*, яка є перепорою для цього. ...

22. ... *Свобода людини* в суспільстві полягає у перебуванні виключно під законодавчою владою, встановленою за згодою у республіці, а не під якоюсь іншою, не під пануванням чийсь волі, не під обмеженням якогось закону, за винятком того, що передбачено цією законодавчою владою відповідно до вкладеної в неї довіри. ... Свобода – це слідувати за власною волею в усьому, чого не забороняє закон, не підлягати під непостійну, непевну, невідому судочинну владу іншої людини: *природня свобода* до того ж означає не перебувати під жодним обмеженням, окрім природного закону.

40. Цілком не дивує те, що, можливо, видавалося незрозумілим перед осмисленням: виявляється, що *власність, здобута працею*, має здатність переважати спільне володіння землею, адже саме *праця* є тим, що створює *різницю цінності в усьому*. ...

62. Республіки ... встановлюють певний час, коли, коли люди починають діяти як вільні: і тому доти не вимагають від них ані присяги на вірність чи відданість, ані жодної іншої публічної клятви чи визнання підлеглих правлінням їхніх країн.

63. Тому свобода людини та свобода дій відповідно до власної волі ґрунтується на наявності розуму, який здатен настановлювати людину щодо закону, яким вона керується, а також дати їй зрозуміти, наскільки вільно людина може послуговуватися свободою власної волі. Адже надати людині необмежену свободу перед тим, як вона здобути розум, яким може керуватися, не означає дозволити свободу всі привілеям її природи, а навпаки – ввергнути людину в середовище диких тварин і покинути її в тому жалюгідному тваринячому стані, незмірно нижчому за людський. Саме це вкладає владу в батьківські руки, щоб керувати незрілими своїми дітьми. ...

64. Але які причини сприятимуть перетворенню цієї *батьківської турботи* за власними дітьми в *абсолютне деспотичне панування* батька, чия влада сягає не далі, аніж навчати їх найдосконалішими методами здобувати міцність та здоров'я для власних тіл, силу та цілеспрямованість для розуму? Це найбільше потрібно його дітям – як їхнього, так і чийогось блага. І якщо це необхідно в їхньому становищі, спонукати до праці, коли вони вже спроможні, щоб забезпечувати своє проживання; але цій владі, поряд з *батьком*, також і *мати* має свою частку.

76. ... Природні *батьки сімейств* непомітно стали також їхніми [для дітей] *політичними монархами*: а оскільки вони переважно жили довго, залишали після себе здорових і гідних спадкоємців на кілька поколінь чи якимось так, то вони заклали підвалини успадкованого чи вибірного царств під різними конституціями і порядками – залежно від того, як випадок, замисел чи нагода

спряли це влаштувати. Але якщо правителі набувають повноваження за правом своїх батьків, якщо це достатній доказ природного права батьків на політичну владу, оскільки загалом вони – ті, в чії руки, як ми бачимо, було фактично вкладено провадження правління, то я стверджую, що в разі правильності цього аргументу він слугуватиме так само достовірним доказом того, що правителі, а саме – власне правителі, були також і священниками: оскільки цілком очевидно, що на початку «батько цілого сімейства був священником, а також він був главою у власному домі».

78. *Подружжя* створюється за добровільною згодою між чоловіком і жінкою: ця спільнота виявляється переважно у спілкуванні та праві на тіла одне одного з головною метою – породження нащадків, та все ж містить у собі взаємну підтримку і допомогу, а також спільні інтереси, що необхідне не лише для поєднання турботи й почуттів, але й для їхніх спільних дітей, які мають право на вигодовування і догляд, доки не будуть здатні забезпечувати самі себе.

85. *Господар і слуга* – імена такі давні, як і вся історія: однак надані тим, що живуть у різних умовах. Адже вільний чоловік стає чиймсь служником, продаючи йому на деякий час послуги, які погоджується виконати а певну плату. І хоча завдяки цьому зазвичай він зараховується до сімейства свого господаря і приймає відповідні правила, все ж це надає господарю лише тимчасову владу над ним, не більшу, аніж те, що міститься в договорі, укладеному між ними. Існує, однак, інший вид послуг, яких ми називаємо особливим словом – *раб*: полонені, захоплені у справедливій війні, що за правом природи підкоряються абсолютному пануванню і деспотичній владі своїх господарів. Вважаю, що ті люди, втративши власне життя, а разом із цим свободу і статки, потрапили у *стан рабства*, який не дозволяє жодної власності: у цьому стані їх не розглядають як частину цивільної *спільноти*, головною метою якої є збереження власності.

88. Тож республіка посідає владу встановлювати, яке покарання належить за певне порушення, вчинене супроти членів цієї спільноти, а також що саме вартує покарання (а це є законодавча влада); також вона посідає владу карати будь-яку кривду, заподіяну членові спільноти кимось, хто не належить до неї (а це влада війни й миру): й усе це – заради збереження, наскільки це можливо, власності усіх членів цієї спільноти. ... І тут ми маємо начала *законодавчої та виконавчої влади* цивільної спільноти, яка повинна судити на підставі утверджених законів, як саме потрібно карати злочини, вчинені в межах республіки; а за окремими рішеннями, заснованими на конкретних обставинах події, судити, як мають бути покарані зовнішні зловчинники: тут влада вправі за необхідності на повну силу застосовувати всіх членів суспільства.

90. ... *абсолютна монархія*, а деякі люди вважають її єдиним правлінням у світі, що справді *не узгоджується з цивільної спільнотою*, і тому взагалі не може розглядатися як форма цивільного правління. Адже *мета цивільної спільноти* полягає в усуненні та виправленні певних недоліків стану природи, які неодмінно впливають із того, що кожна людина є суддею у своїх власних справах, встановлюється визначена влада, до якої кожен представник спільноти може апелювати щодо будь-якої завданої кривди чи можливої суперечки. А кожен член спільноти зобов'язаний підкорятися цій владі. Якщо десь живуть люди, що не мають влади, до якої можуть апелювати задля вирішення своїх суперечок, ці люди досі перебувають у *стані природи*. Це ж стосується будь-якого *абсолютного володаря* в стосунку до тих, хто перебуває під його *пануванням*.

97. ... Кожна людина, погоджуючись разом з іншими на створення єдиного політичного тіла над єдиним правлінням, покладає на себе зобов'язання щодо кожного члена цієї спільноти підкорятися рішенням *більшості*, *вважаючи його остаточним*. В іншому випадку цей первинний договір, за яким кожен разом з іншими входить у *єдину спільноту*, не означитиме взагалі нічого, та й взагалі не буде договором, якщо людина залишиться вільною і не обтяженою жодними зв'язками, окрім тих, які вона мала ще у стані природи. Адже що за вигляд матиме тоді якийсь договір? Яким буде нове зобов'язання, якщо людина пов'язуватиме себе з домовленостями спільноти, наскільки сама вважатиме за потрібне, даючи власну згоду? Це й далі було б такою ж свободою, як і та, яку вона мала до цього договору або будь-хто інший у стані природи, хто міг би підкорятися і визнавати рішення, які сам вважає необхідним.

98. Адже, якщо *згода більшості* реально не сприйматиметься як *дія всіх*, не містиме кожного, тоді ніщо, окрім згоди кожного члена, не зможе зробити щось дією цілого. Однак такої згоди майже неможливо досягнути, оскільки вади здоров'я і заняття різними справами, хоча серед усіх членів республіки таких людей буде небагато, обов'язково перешкоджатимуть багатьом бути присутнім на загальних зборах. Ще одними неузгодженим може бути розмаїтість думок і протилежність інтересів, що обов'язково трапляється на будь-яких зборах людей. ...

99. Отже, всі, хто зі стану природи об'єднується у *спільноту*, повинні сприйматися як такі, що зрікаються всієї влади на користь більшості спільноти, необхідної для кінцевої мети, задля якої вони об'єднуються у спільноту, якщо вони чітко не домовилися щодо значнішої кількості, аніж звичайна *більшість*. Створюється це лише завдяки *об'єднанню в єдину політичну спільноту*, яка є чи має бути єдиним договором поміж окремими членами, що входять до неї чи

утворюють *республіку*. Тож те, що започатковує і, властиво, *формує будь-яку політичну спільноту*, – лише згода на об'єднання і створення такої спільноти певної кількості вільних людей, здатних поєднатися у більшість. А це те і виключно те, що надало або може надати начало якомусь *правовому правлінню* у світі.

119. ... *Кожна людина* – за природою вільна: ніщо, крім власної згоди, не може *зобов'язати її до покори* будь-якій земній владі. Тепер необхідно зважити, що потрібно розуміти як декларацію згоди людини підпорядковуватися законам якогось правління. Існує загальновідома різниця між вираженням та мовчазним погодженням, що має стосунок до цього питання. Ніхто не сумнівається, що тільки висловлене погодження будь-якої людини, що входить спільноту, робить її досконалим членом цієї спільноти і підлеглим цього правління. Трудність полягає в тому, що саме називаємо *мовчазною згодою*, наскільки це поширено, тобто наскільки когось можна розглядати як такого, що він погодився і тим самим підкорився якомусь правлінню, якщо він взагалі не робив ніяких заяв щодо цього. Тому я стверджую: кожен чоловік, який має якусь власність чи володіє якоюсь територією під якимось правлінням, тим самим надав твою *мовчазну згоду* і зобов'язаний підпорядковуватися законам цього правління впродовж усього свого володіння, як і кожен, хто підпорядковується цьому правлінню. Це не залежить від того, чи він постійно володіє землею, яка належала ще його предкам, чи знімає кімнатку на тиждень, чи просто вільно подорожує: властиво, це поширюється за кожного, хто перебуває на території цього правління.

120. Щоб краще це зрозуміти, було б доречно зважити, що кожен чоловік, тільки-но вперше долучається до якоїсь республіки, самим своїм поєднанням вносить у спільноту і надає їй усе майно – чи яким володіє, чи яке може здобути, яке ще не належить жодному іншому правлінню. Адже було б прямою невідповідністю, якби хтось долучався до спільноти з іншими людьми задля збереження і врегулювання власності, одночасно вважаючи, що його земля, власність на яку врегульовується законами цієї спільноти, повинна становити виняток із юрисдикції цього правління, якому підлягає і він сам, і земельна власність. Цією самою дією, коли хтось, попередньо вільний, поєднується з якоюсь республікою, він поєднує з нею також свої володіння, які до того були вільними: і вони обоє, як особа, так і володіння, стають підлеглими правлінню і пануванню тієї республіки, доки вона існує. Отже, якщо хтось користується певною частиною землі за спадщиною, купівлею, дозволом чи якимось ще інакше, яка була в такий спосіб *прилучена і підпорядковується правлінню цієї республіки*, то він повинен приймати її на тих умовах, під які зона підпадає, тобто повинен

підпорядковуватися правлінню республіки, під юрисдикцією якої вона перебуває. Як, зрештою, і кожен її підданий.

124. Тому *збереження власності* – найбільша і найголовніша мета поєднання людей у республіки і віддавання себе під правління: у стані природи для цього не вистачає багато чого.

По-перше, не вистачає *чітко встановленого відомого права*, прийнятого і визнаного загальною згодою, щоб бути мірилом добра і зла, загальною міркою для розсудження всіх суперечок між людьми. Хоч природний закон – чіткий і зрозумілий для всіх розумних створінь, люди, упереджено ставлячись до своїх інтересів, а також через недостатню обізнаність із ним, не здатні приймати його як закон, який зобов'язував би їх прикладати його до своїх окремих випадків.

126. По-друге, у стані природи не вистачає *обізнаного неупередженого уповноваженого судді*, який мав би вирішувати всі суперечки відповідно до встановленого закону. Адже в цьому стані кожен і суддя, і виконавець природного закону. А люди невідсторонено ставляться до себе, пристрасті й помста дуже легко заводять на манівці, докидаючи жару до їхніх власних клопотів. З іншого боку, нехлюйство і байдужість породжують недбалість щодо справ інших.

127. Тож стан природи, попри всі його привілеї, – це не здоровий стан для існування людства. Люди досить швидко утворюють спільноти, тому ми рідко спостерігаємо, щоб певна кількість людей якийсь час жила разом у природному стані. Недоліки, з якими вони стикаються через нерівномірність і непевність виконання закону карати переступи інших, яким наділений кожен, спонукає їх шукати прихистку під встановленими законами правління, де вони можуть *зберегти свою власність*. ...

131. ... Той, хто посідає законодавчу або верховну владу якоїсь республіки, зобов'язаний правити відповідно до *встановлених законів*, проголошених і відомих людям, а не нашвидкуруч виданих декретів; з допомогою *неупереджених* і чесних суддів, які повинні вирішувати суперечки згідно з цими законами. Він повинен застосовувати силу спільноти в країні *лише для виконання цих законів*, а за кордоном – щоб запобігти зовнішньому втручанню чи відшкодувати збитки, зберігаючи спільноту від посягань і втручань. Усе це повинно спрямовуватися виключно на *мир, безпеку й загальне благо* людей.

132. Від першого об'єднання людей у спільноту, як було показано, повнота влади належала більшості. Ця більшість час від часу застосовувала владу для створення законів, а також для їх виконання відповідними чиновниками, яких сама встановлювала: в такому випадку *форма правління* – досконала *демократія*. Або ж законодавчу владу може бути вкладено в руки кількох

обраних людей, відтак – у руки їхніх спадкоємців чи наступників, і тоді це є *олігархією*. А якщо владу вкладено в руки одного чоловіка, то це буде *монархія*: якщо надано владу йому і його спадкоємцям, то це *монархія за спадкоємством*, а якщо лише йому тільки пожиттєво, а після смерті право визначення наступника влади передається більшості, то це *виборна монархія*. Відповідно до цього, спільнота визначає, яка форма для неї краща, створюючи змішані й складені форми правління. Трапляється, що більшість первинно надає законодавчу владу одній чи кільком особам пожиттєво чи на якийсь обмежений термін, а відтак верховна влада повертається знову до більшості: тоді спільнота може знову передати її наново в ті руки, в які вважатиме за необхідне, таким чином встановлюючи нову форму правління. Адже *форма правління залежить від того, на кого покладено верховну владу, законодавчу*: неможливо собі уявити, щоб нижча влада наказувала верховній, адже виключно верховна створює закони. Тому на кого покладено законодавчу владу – така й *форма республіки*.

134. Кінцева мета входження людини у спільноту – мирне й безпечно користування особистою власністю. Основним інструментом і засобом досягнення цього є закони, встановлені в цій спільноті: *першим і фундаментальним позитивним законом усіх республік є ести новлення законодавчої влади*; а також *первинним і фундаментальним природним законом*, який повинен керувати навіть законодавчим, є *збереження спільноти* (наскільки це узгоджується із суспільним благом: і кожної особи в ній). Ця *законодавча влада* не лише *верховна* в республіці, а також священна й незмінна в руках, яким її довірила спільнота. Жоден едикт, виданий кимось, незалежно від форми, незалежно від сили, що стоїть за ним, не має ані влади, ані повноважень *закону без санкції від тієї законодавчої влади*, яку обрала і призначила громада. Адже без цього закон позбавлений абсолютно необхідного для того щоб він був *законом*, тобто *згоди спільноти*: поза нею, поза її згодою і владою від неї, ніхто не має права створювати закони. І тому вся *покора*, яку хтось зобов'язується складати найурочистішими обіцянками, ми, врешті зосереджена в цій *верховній владі*, врегульовуючись законами, які вона створює. І ніякі присяги ані зовнішній, ані внутрішній підпорядкованій владі не звільняють жодного члена спільноти *від покази законодавчій*, яка діє відповідно до цивільної довіри, не можуть змусити його до такої покори всупереч створеним законам, або більшою мірою, ніж вони дозволяють. Було б смішно уявляти, що хтось у спільноті змушений *неухильно підкорятися* якійсь такій владі, не *верховній*.

135. *Законодавча влада*, вкладена в руки однієї особи чи багатьох, діючи постійно чи замінюючись час від часу, оскільки це *верховна* влада в кожній республіці, по-перше, не є і аж ніяк не може бути абсолютно *деспотичною* над

життями й долями людей. Адже вона – всього лиш спільна сила кожного члена спільноти, передана одній особі чи зібранню, яке творить закони: тому не може перевищувати того, що мали ці особи у стані природи перед входженням у спільноту і передаванням цієї сили спільноті. Ніхто не може передати комусь іншому більше сили, аніж має він сам, ніхто не посідає абсолютної деспотичної влади над самим собою чи над кимось іншим так, щоб позбавляти себе життя чи відбирати чесь життя або власність. ...

136. По-друге, *законодавча* чи верховна влада не може приймати на себе владу керувати за посередництва тимчасових деспотичних постанов, а *зобов'язана встановлювати справедливість* і визначати права полеглих *чітко встановленими оприлюдненими законами* і за посередництва загальновідомих уповноважених на це суддів. ...

137. ... І тому, незважаючи на форму республіки, керівна сила повинна правити *проголошеними і ухваленими законами*, а не тимчасовими наказами і невизначеними резолюціями. Адже тоді людство потрапить у набагато гірше становище, аніж у стані природи, якщо якийсь один або кілька чоловіків, озброєних всезагальною силою, яку отримали від великої кількості людей, змушуватимуть усіх підкорятися зболеним і необмеженим забаганкам власного непостійного настрою, або невгамовним, цілком незбагненим і незрозумілим побажанням, не маючи жодних встановлених обмежень, щоб скеровувати і виправдовувати їхні дії. Адже вся влада, яку має правління, спрямована на благо спільноти, і вона не має бути *деспотичною* і довільною, тому має виконуватися за допомогою *встановлених і проголошених законів*, щоб і люди знали власні обов'язки, були в безпеці та під охороною в межах цих законів, і керівники також трималися в належних рамках, не спокушаючись скористатися владою, яку мають у своїх руках, для власних потреб у таких обсягах, про які не говорили б відверто.

138. По-третє, *верховна влада не може відібрати* від жодної людини жодної частки майна без її особистої згоди. Адже збереження власності – це мета правління, те, заради чого люди стають членами спільноти а це необхідно передбачає і вимагає, щоб люди *мали певну власність* без чого можна було б припустити, що вони, входячи у спільноту, втрачають те, заради чого туди входили; це надто великий абсурд, що: хтось із цим погодився. Тому *в спільноті люди, що мають власність* дістають право на такі блага, які, відповідно до законів спільноти, на лежать їм, і ніхто не має права відібрати їх у них без їхньої на те згоди, навіть якусь частку, адже без цього вони взагалі не мали б жодна власності. ...

140. Це правда, що правління не можуть існувати без великих затрат: і тому кожен, хто користує часткою захисту, повинен виплачувати якийсь відсоток від своїх статків для його підтримки. Та все ж це по винно відбуватися за особистою

згодою, тобто за згодою більшості, яка надається або власне більшістю, або її обраними представниками. Адже, якби хтось зазіхав на *владу* за власним бажанням *накладати і збирати податки* з людей, не заручившись згодою громади, він таким вчинком втрутився б у *фундаментальний закон власності*, порушивши кінцеву мету правління. Бо яку власність я маю на те, що хтось інший може правомірно відібрати, коли йому заманеться?

141. По-четверте, *законодавча влада не може передати владу творення законів* у жодні інші руки, оскільки вона – лиш делегована влада від народу: тому хто її має, не може передавати іншим. Лише народ може призначати форму республіки, яка полягає у встановленні законодавчої влади і призначенні того, в чийх руках вона повинна бути. ... *Законодавча влада*, оскільки походить від народу шляхом позитивного добровільного надання й встановлення не може бути нічим іншим, аніж встановлює це позитивне надання а це – виключно *творити закони*, а не *створювати законодавців*. *Законодавча влада* не може передавати свої повноваження створення законів у інші руки.

143. ... У добре організованих республіках, у яких загальне благо стоїть на належному місці, *законодавча влада* вкладається в руки різних осіб, які, збираючись, посідають владу створювати закони – або самотійно, або спільно з іншими. Зробивши це, вони знову розходяться і підпорядковуються тим законам які самі створили: а це для них – нове і безпосереднє заохочення піклуватися про те, щоб закони створювалися для суспільного блага.

144. Оскільки закони, які створюються одноразово за короткий час, наділені постійною незмінною силою і вимагають *неухильного виконання* чи нагляду, варто організовувати *постійно діючу* владу для нагляду за виконанням створених законів і залишатися в силі. І тому *законодавчу і виконавчу владу необхідно розділяти*.

149. У конституційній республіці, що стоїть на власній основі та діє відповідно до своєї природи, тобто задля збереження спільноти, може існувати лише єдина *верховна влада*, тобто *законодавча*, якій усі інші повинні підпорядковуватися. Утім *законодавча влада* – лише довірена влада, що діє відповідно до певної мети, тому за *народом залишається верховна влада*, яка може *відхилити чи змінювати законодавчу*, коли народ бачить, що *законодавча влада* діє всупереч покладеній на неї довірі. Адже вся *влада*, довірена задля *досягнення мети*, обмежується цією *метою*; і коли цією *метою* очевидно нехтують або чинять їй опір, то *довіру* необхідно *відібрати*, а владу – передати в руки тим, хто надав довіру, хто може вкласти її заново туди, де вважатимуть за потрібне задля найвищої безпеки і спокою. Тож *спільнота залишає за собою верховну владу* вберігати себе від зазіхань і замислів будь-кого іншого, навіть

своїх законодавців, тільки-но вони стають надто немудрими чи надто негідними, щоб замислювати і здійснювати щось супроти свободи і власності підлеглих. ...

150. Завжди, де існує управління, законодавча влада залишається верховною. Адже надання законів обов'язково повинно бути верховним щодо того, кому вони надаються, а оскільки законодавча влада є такою виключно завдяки тому, що створює закони для всіх частин і для кожного члена спільноти, приписуючи їм правила поведінки і надаючи владу для покарання в разі їх порушення, законодавча влада обов'язково повинна бути верховною, а всі інші форми влади в особі інших членів чи частин спільноти похідні та підпорядковуються їй.

Лок Дж. Два трактати про правління. Київ : Наш Формат, 2020. 312 с.

Макс Вебер

(1864–1920)

Максиміліан Карл Еміль Вебер – видатний німецький соціолог, історик, філософ та політичний економіст. Зробив внесок у розробку методології політичної науки та у проблеми вивчення влади. Увів до науки поняття легітимності влади, обґрунтував концепцію раціональної бюрократії.

У наведеному фрагменті зі статті «Політика як покликання і як професія» викладені погляди Макса Вебера на сутність феномену політики та образ політичного діяча.

ПОЛІТИКА ЯК ПОКЛИКАННЯ І ЯК ПРОФЕСІЯ

Що ми розуміємо під політикою? Це поняття має надзвичайно широкий зміст і охоплює всі види діяльності з самостійного керівництва. Кажуть про валютну політику банків, про дисконтну політику Імперського банку, про політику профспілок під час страйків; можна говорити про шкільну політику міської або сільської громади, про політику правління, керуючого корпорацією, нарешті, навіть про політику розумної дружини, яка прагне управляти своїм чоловіком.

Звичайно зараз ми не беремо настільки широке поняття за основу наших міркувань. Ми маємо намір в даному випадку говорити тільки про керівництво або вплив на керівництво політичним союзом, тобто в наші дні – державою.

Але що є «політичний» союз з точки зору соціологічного міркування? Що є «держава»? Адже державу не можна визначити через соціологію, виходячи

зі змісту її діяльності. Майже немає таких завдань, виконання яких політичний союз не брав би в свої руки то тут, то там; з іншого боку, немає такого завдання, про яке можна було б сказати, що воно повністю, тобто виключно, притаманне тим спілкам, які називають «політичними», тобто в наші дні – державам або спілкам, які історично передували сучасній державі. Навпаки, дати соціологічне визначення сучасної держави можна, в кінцевому рахунку, тільки виходячи із засобу, який є специфічним для неї і для усіляких політичних союзів – фізичне насильство. «Будь-яка держава заснована на насильстві», – казав свого часу Троцький в Брест-Литовську. І це дійсно так. Тільки якби існували соціальні установи, яким було б невідомо насильство як засіб, тоді відпало б поняття «держави», тоді настало би те, що в певному сенсі можна було б назвати «анархією». Звичайно, насильство це не нормальний або єдиний засіб держави – про це не навіть не може бути й мови, але воно, мабуть, специфічний для неї засіб. Саме в наш час ставлення держави до насильства особливо інтимне (innerlich). У минулому різним союзам – починаючи з роду – фізичне насильство було відоме, як абсолютно нормальний засіб. На противагу цьому сьогодні ми повинні будемо сказати: держава є тим людським, яке всередині певної галузі – «галузь» включається в ознаку! – претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насильства. Бо для нашої епохи характерно, що право на фізичне насильство приписується всім іншим спілкам або окремим особам лише настільки, наскільки держава зі свого боку допускає це насильство: єдиним джерелом «права» на насильство вважається держава.

Отже, «політика», судячи з усього, означає прагнення до участі у владі або до впливу на розподіл влади, або між державами, або всередині держави між групами людей, які вона в собі має.

По суті, таке розуміння відповідає і вживанню слів. Якщо про якесь питання говорять: це «політичне» питання, і про міністра або чиновника: це «політичний» чиновник, про деяке рішення: воно «політично» обумовлене, – то тим самим завжди мається на увазі, що інтереси розподілу, збереження, зміщення влади є визначальними для відповіді на зазначене питання, чи обумовлюють це рішення, або визначають сферу діяльності відповідного чиновника. Хто займається політикою, той прагне влади: або до влади як засобу, підпорядкованому іншим цілям (ідеальним чи егоїстичним), або до влади «заради неї самої», щоб насолоджуватися почуттям престижу, яке вона дає.

Держава, так само як і політичні союзи, які їй історично передували, є панування людей над людьми, яке спирається на легітимне (тобто вважається легітимним) насильство як засіб. Таким чином, щоб вона існувала, люди, що знаходяться під пануванням, повинні підкорятися авторитету, на який

претендують ті, хто тепер панує. Коли і чому вони так роблять? Які внутрішні підстави для виправдання панування і які зовнішні засоби служать йому опорою?

У принципі є три види внутрішніх виправдань, тобто підстав легітимності (почнемо з них). По-перше, це авторитет «вічно вчорашнього»: авторитет моралі, освяченої споконвічною значимістю і звичною орієнтацією на її дотримання, – «традиційне» панування, як його здійснювали патріарх і патримоніальний князь старого типу. Далі, авторитет особистого дару (Gnadengabe) (харизма), повна особиста відданість і особиста довіра, яка викликається наявністю якостей вождя у якійсь людині: одкровення, героїзм та інших, – харизматичне панування, як його здійснюють пророк, або – в області політичного – обраний князь-воєначальник, або плебісцитарний володар, видатний демагог і політичний партійний вождь. Нарешті, панування в силу «легальності», в силу віри в обов'язковість легального встановлення (Satzung) і ділової «компетентності», обґрунтованою раціонально створеними правилами, тобто орієнтації на підпорядкування при виконанні встановлених правил – панування в тому вигляді, в якому його здійснює сучасний «державний службовець» і всі ті носії влади, які схожі на нього в цьому відношенні.

... Штаб управління, що представляє в зовнішньому прояві устрій політичного панування. Як і будь-який інший устрій, він прив'язаний до повелителя, звичайно, не одним лише уявленням про легітимність, про яке йшла мова. Його підпорядкування викликано двома засобами, що апелюють до особистого інтересу: матеріальною винагородою і соціальною пошаною (Ehre). Лени васалів, дохідні посади спадкових чиновників, платня сучасних державних службовців, лицарська честь (Ritterehre), станові привілеї, престиж чиновників (Beamtenehre) утворюють винагороду, а страх втратити їх – останню вирішальну основу солідарності штабу управління з володарем.

... Можна займатися «політикою» – тобто прагнути впливати на розподіл влади між політичними утвореннями і всередині них – як в якості політика «з нагоди», так і в якості політика, для якого це побічна або основна професія. Так само, як і в економічному ремеслі. Політиками «з нагоди» є всі ми, коли опускаємо свій виборчий бюлетень або робимо подібне волевиявлення, наприклад, плещемо у долоні або протестуємо на «політичних» зборах, вимовляємо «політичну» промову тощо; у багатьох людей подібними діями і обмежується їхнє відношення до політики. Політиками «за сумісництвом» є в наші дні, наприклад, все ті довірені особи та правління партійно-політичних союзів, які – за загальним правилом – займаються цією діяльністю лише в разі потреби, і вона не стає для них першочерговою «справою життя» ні в матеріальному, ні в ідеальному відношенні. Точно так же займаються

політикою члени державних рад і подібних дорадчих органів, які починають функціонувати лише на вимогу. Але таким чином її творять і досить широкі верстви наших парламентаріїв, які «працюють» на неї лише під час сесій.

... Є два способи зробити з політики свою професію: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики і «політикою» («von» der Politik). Дана протилежність аж ніяк не виняткова. Навпаки, зазвичай, щонайменше ідеально, але найчастіше і матеріально, роблять те і інше: той, хто живе «для» політики, в якомусь внутрішньому сенсі творить «своє життя від цього» – або він відкрито насолоджується володінням владою, яку здійснює, або черпає свою внутрішню рівновагу і почуття власної гідності з усвідомлення того, що служить «справі» (Sache), і тим самим надає сенс своєму житті. Мабуть, саме в такому глибокому внутрішньому сенсі усяка серйозна людина, яка живе для такої справи, живе також і цією справою. Таким чином, відмінність стосується набагато глибшої сторони – економічної. «За рахунок» політики як професії живе той, хто прагне зробити з неї постійне джерело доходу; «для політики» – той, хто має іншу мету. Щоб хтось в економічному сенсі міг би жити «для» політики, за часів панування приватновласницького порядку повинні існувати деякі досить тривіальні передумови: у нормальних умовах він повинен бути незалежним від доходів, які може принести йому політика. Отже, він просто повинен бути заможною людиною або ж як приватна особа займати таке положення в житті, яке приносить йому достатній максимальний дохід. ... Керувати політикою можна або в порядку «почесної діяльності», і тоді її творять, як зазвичай кажуть, «незалежні», тобто заможні, люди, які перш за все мають ренту. Або ж до політичного керівництва допускаються незаможні, і тоді вони повинні отримувати винагороду. Професійний політик, що живе за рахунок політики, може бути чистим «пребендарієм» або чиновником на платні. Тоді він або має доходи з мита і зборів за певні обов'язкові дії (Leistungen) – чайові та отримання хабара є лише один, нерегулярний і формально нелегальний різновид цієї категорії доходів, – або отримує тверду натуральну винагороду, чи грошове утримання, або те й інше разом .

... Перетворення політики на «підприємство», якому потрібні навички в боротьбі за владу і знання її методів, створених сучасною партійною системою, зумовило поділ громадських функціонерів на дві категорії, розділені не жорстко, але досить чітко: з одного боку, чиновники-фахівці (Fachbeamte), з іншого – «політичні чиновники». «Політичні» чиновники у власному розумінні слова, як правило, зовні характеризуються тим, що в будь-який момент можуть бути довільно зміщені і звільнені або ж «направлені в розпорядження», як французькі префекти або подібні до них чиновники в інших країнах, що становить різку

протилежність «незалежності» чиновників з функціями суддів. В Англії до категорії «політичних чиновників» відносяться ті чиновники, які за усталеною традицією покидають свою посаду при зміні парламентської більшості і кабінету. Зазвичай з цим повинні рахуватися ті чиновники, в компетенцію яких входить загальне «внутрішнє управління», а складовою частиною «політичної» діяльності тут в першу чергу залишається збереження «порядку» в країні, тобто існуючих традицій панування.

... Партійна свита, перш за все партійний чиновник і підприємець, звичайно чекають від перемоги свого вождя особистої винагороди – постів або інших переваг. Від нього – не від окремих парламентаріїв або ж не тільки від них; це головне. Перш за все вони розраховують, що демагогічний ефект особистості вождя забезпечить партії голоси і мандати в передвиборній боротьбі, а тим самим влада завдяки їй найбільшою мірою розширить можливості отримання очікуваної винагороди для прихильників партії. А праця з вірою і особистою самовіддачею людині, не якійсь абстрактній програмі якоїсь партії, що складається з посередніх людей, є тут ідеальним моментом – це «харизматичний» елемент будь-якого вождизму, одна з його рушійних сил.

... Так які ж внутрішні радості може запропонувати кар'єра «політика» і які особисті передумови для цього вона передбачає в тому, хто ступає на даний шлях?

Перш за все, вона дає почуття влади. Навіть на формально скромних посадах свідомість впливу на людей, участі у владі над ними, але в першу чергу – почуття того, що ти тримаєш в руках нерв історично важливого процесу, – здатне підняти професійного політика вище рівня повсякденності. Однак тут перед ним постає питання: які його якості дають надію впоратися з владою (як би вузько вона не була окреслена в кожному окремому випадку) і, отже, з тією відповідальністю, яку вона на нього покладає? Тим самим ми вступаємо в сферу етичних питань; бо саме до них відноситься питання, якою треба бути людині, щоб їй дозволено було покласти руку на спиці колеса історії.

Можна сказати, що в основному три якості є для політика вирішальними: пристрасть, почуття відповідальності, глазомір. Пристрасть – в сенсі орієнтації на суть справи: пристрасної самовіддачі «справі», тому богу або демону, який цією справою повеліває. ... Однієї тільки пристрасності, хоч би якою справжньою вона не здавалася, ще, звичайно, недостатньо. Вона не зробить вас політиком, якщо, будучи служінням «справі», що не зробить відповідальність саме перед цією справою головною дороговказною зіркою вашої діяльності. А для цього – в тому-то й полягає вирішальна психологічна якість політика – потрібний глазомір, здатність із внутрішньою зібраністю і спокоєм піддатися впливу реальності, іншими словами, потрібна дистанція по відношенню до речей і людей.

Вебер. М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. М., 1990. С. 644–706.

Макс Вебер
(1864–1920)

Максиміліан Карл Еміль Вебер – видатний німецький соціолог, історик, філософ та політичний економіст. Зробив внесок у розробку методології політичної науки та у проблеми вивчення влади. Увів до науки поняття легітимності влади, обґрунтував концепцію раціональної бюрократії.

У наведеному уривку наведено типологію панування володаря та державного апарату в державі. Подано характеристику легального (бюрократичного), традиційного (патріархального) та харизматичного панування (заснованого на особистих здібностях правителя привертати до себе прихильників).

ТРИ ЧИСТІ ТИПИ ЛЕГІТИМНОГО ПАНУВАННЯ

Панування, тобто шанси слухняності щодо певних розпоряджень, може ґрунтуватися на різних мотивах покірності. Воно може зумовлюватись простою зацікавленістю в тому, щоб слухатись, пов'язаною з раціонально-доцільним підрахунком відповідних прибутків і збитків для тих, хто слухається наказів. З іншого боку, панування може ґрунтуватися на звичайній «традиції», підсвідомому звиканні до певних дій; воно може бути також чисто афективним, залежним виключно від особистих схильностей тих, хто проявляє послух. Проте, коли б панування ґрунтувалося лише на таких засадах, воно не було б досить стійким. Тому ті, хто панує, та їхні підлеглі прагнуть внутрішньо впорядкувати відносини панування за допомогою певних правових засад, які надають цим стосункам «легітимності». Втрата віри у такого роду легітимність може мати далекосяжні наслідки.

Серед згаданих вище «легітимних засад» панування загалом можна виділити лише три чисті типи, кожен з яких пов'язаний із принципово відмінною соціологічною структурою штабу управління і засобів, якими воно здійснюється.

I. Легальне панування

Легальне панування існує завдяки встановленим правилам. Найчистішим його типом є панування бюрократичне. Основні засади тут такі: 1) будь-які закони приймаються і можуть при бажанні змінюватися із дотриманням певних формальних процедур; 2) члени об'єднання, яке здійснює

владу, можуть обиратися або ж призначатися, саме це об'єднання та всі його частини є підприємствами; 3) окремі гетерономні й гетерокефальні підприємства такого роду (або їхні частини) називають органами влади, або владними установами; 4) управлінський штаб складається з чиновників, що призначаються керівництвом, а підлеглі вважаються членами владного об'єднання («громадянами», «товаришами»).

У такому випадку проявляють послух не якійсь окремій особистості в силу її власних прав, а встановленим правилам, котрі якраз і визначають, хто саме і якою мірою мусить ними керуватися. Особа, яка видає розпорядження, сама підлягає при цьому певним правилам: «законові», «регламентові», якійсь абстрактній формальній нормі. Той, хто віддає розпорядження, за своїм типом є «керівником», чиє право на панування легітимується встановленими правилами у межах його ділової компетенції; такі межі визначаються спеціалізацією чиновництва на виконанні певних функцій, виходячи з міркувань ділової доцільності та відомчих інтересів. Типом чиновника тут є освічений фахівець, службові обов'язки якого визначені контрактом, із чітко фіксованою і залежною від посадового рангу, а не від обсягу реальної праці заробітною платою та пенсійним забезпеченням, відповідно до встановлених правил чинонадання. Такий чиновник здійснює управлінські функції як професійну роботу, в силу ділового службового обов'язку; його ідеал полягає в тому, щоб служити *sine ira et studio* (Без гніву і пристрасті (латин.)), не зважаючи ні на які особисті мотиви й почуття, без сваволі і несподіванок, але насамперед – «не зважаючи на особи», суворо формально за раціональними правилами, а там, де їх немає, – керуючись міркуваннями ділової доцільності. Обов'язки підпорядкування розділяються відповідно до службової ієрархії, з підпорядкуванням нижчих вищим і встановленими процедурами оскарження рішень. Основою технічного функціонування управління тут є виробнича дисципліна.

1. До типу «легального» панування належать, звичайно, не лише сучасні структури державного управління та місцевого самоврядування, але управлінські відносини на приватному капіталістичному підприємстві, в будь-якого роду цільових об'єднаннях і спілках – скрізь, де є численний ієрархізований штаб управління. Сучасні політичні об'єднання належать до найяскравіших представників цього типу. Щоправда, відносини панування на приватних капіталістичних підприємствах є почасти гетерономними, оскільки порядок тут частково запроваджується державою, а з точки зору установ, що здійснюють примус, ці підприємства цілком гетерокефальні: у нормальних умовах функції примусу виконуються тут державними судовими та поліційними інстанціями. Однак як певна адміністративна система, що дедалі дужче

бюрократизується, ці підприємства повністю автокефальні. Та обставина, що вступ до об'єднання, у межах якого здійснюється влада, є формально добровільним (так само як формально добровільним є й вихід звідси) і це в нормальний спосіб підпорядковує підлеглих прийнятим на виробництві нормам, відповідно до умов на ринку праці, нічого не змінює у самому характері такого панування, соціологічна спорідненість якого із сучасним державним пануванням дозволяє ще чіткіше виявити економічні засади панування. «Договірні» засади виробничих стосунків на капіталістичному підприємстві дають підстави вважати останнє за один з найяскравіших типів легальних відносин панування.

2. Бюрократія з технічного погляду є найчистішим типом легального панування. Проте жодне панування не є тільки бюрократичним, тобто таким, що здійснюється лише прийнятими на службу за контрактом і призначеними чиновниками. Це, звичайно, ніяк не можливо. Вищий провід політичних об'єднань уособлюють або «монархи» (спадкоємні харизматичні володарі, див. далі), або обрані народом «президенти» (плебісцитарно-харизматичні лідери, див. далі), або ж певна парламентська більшість, члени якої, і насамперед більш харизматичні або шанованіші (див. далі) лідери правлячих партій, є фактичними володарями. Так само й штаб управління майже ніколи не буває суто бюрократичним, а прагне брати участь в управлінні у найрізноманітніших формах почасти як вища знать, почасти як представники певних інтересів (найчастіше, коли йдеться про так зване «самоуправління»). Вирішальним, однак, є те, що всяка систематична робота щораз більше й частіше мусить спиратися на бюрократичні сили. Вся історія розвитку сучасної держави невіддільна од історії сучасного чиновництва і бюрократичних установ (див. далі), так само як і вся історія сучасного високорозвиненого капіталізму невіддільна од зростаючої бюрократизації господарських підприємств. Частка бюрократичних форм панування повсюдно зростає.

3. Бюрократія – це не єдино можливий тип легального панування. Чиновництво, лави якого оновлюються шляхом ротації, жеребкування чи виборів, парламентське й комітетне управління, всі різновиди колегіальних органів влади та управління можна віднести до цього типу в тому випадку, коли їхня компетенція ґрунтується на встановлених правилах, а користування владними правами відповідає типові легальної влади. У добу виникнення сучасних держав колегіальні органи зробили дуже вагомий внесок у розвиток легальних форм панування, зокрема, саме їм завдячує своїм походженням поняття «органи влади». З іншого боку, чиновництво, яке обирається, також відіграло значну роль у постанні сучасного адміністративного управління (а сьогодні також і демократії).

II. Традиційне панування

Традиційне панування ґрунтується на вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна. Найчистішим типом є патріархальне панування. Об'єднанням, у межах котрого здійснюється панування, тут є спільнота, той, хто віддає розпорядження, належатиме до типу «пана», штаб управління складатимуть «слуги», а підлеглі будуть «підданими». Тут підкоряються певній особі в силу її особистих достоїнств, освячених її походженням: із пієтету. Зміст наказів зумовлений традицією, грубе порушення якої з боку володарів завдало б шкоди легітимності їхнього власного панування, яка ґрунтується саме на вірі у святість традиції. Створення якихось нових законів поруч із освяченими традицією нормами тут неможливе в принципі. Фактично це відбувається шляхом «визнання» певного положення як такого, що «здавна має силу». Поза традиційними нормами, навпаки, воля володаря обмежується лише тими рамками, які в кожному окремому випадку впливають із почуття справедливості, тобто є досить умовними; його панування внаслідок цього поділяється на дві сфери: одну суворо традиціоналістську, а другу – пов'язану з його доброю волею чи сваволею, де він править, керуючись своїми симпатіями чи антипатіями. Доки управління і врегулювання спорів ґрунтуються на певних принципах (нехай це будуть принципи матеріальної етичної справедливості, законності чи утилітаристської доцільності), вони не мають такого формального характеру, як у випадку легального панування. Таким же чином діє тут і штаб управління. До нього входять особисто залежні (домочадці й челядь), або ж родичі чи близькі друзі (фаворити), або ж ті, хто пов'язаний стосунками особистої вірності (васали, залежні князі). Тут відсутнє поняття «компетенції» як реального розмежування сфер діяльності. Обсяг «легітимної» влади кожного окремого виконавця визначається побажаннями володаря, якому всі ці виконавці повністю віддані також і з погляду використання їх на найважливіших, високого рангу посадах. Фактично тут визначається насамперед те, що слуги можуть дозволити собі порівняно із послухом їхніх підлеглих. Отож не реальний службовий обов'язок і службова дисципліна, а особиста відданість панує у взаєминах представників штабу управління. Внаслідок цього можна спостерігати дві досить відмінні форми традиційного панування.

1. Суто патріархальна структура управління: слуги перебувають у повній особистій залежності від володаря; їх рекрутують або суто патримоніальним шляхом як рабів, кріпаків, євнухів, або ж позапатримоніальним шляхом з числа [не] повністю безправних верств: фаворити, плебеї. їхнє управління має характер повністю гетерономний і гетерокефальний; вони не мають ніяких власних прав на свою посаду, але тут не існує й ніякого фахового відбору і ніяких станових

привілеїв службовців: матеріальні засоби управління перебувають у повній власності господаря, від імені якого правлять. За умов повної залежності штабу управління від володаря, немає жодних гарантій уникнення від його сваволі, можливі прояви якої тут найбільші. Найчистішим типом цього панування є панування султанське. Такий характер мають усі справжні деспотії, де на панування дивляться як на природне право володаря.

2. Станова структура: слуги є не особистими слугами володарів, а незалежними і, в силу свого становища, також соціально значимими особами; разом зі своєю посадою вони – через привілеї або концесії з володарем – отримують (фактично або через фіктивну легітимність) чи здобувають шляхом законної угоди (купівля, застава, оренда) певного роду невідчужуване власне право на апропрійовану ними посаду, внаслідок чого їхня влада (хоч і в обмеженому обсязі) стає автокефальною та автономною, і матеріальні засоби управління перебувають тепер у їхньому розпорядженні, а не володаря. Це і є станове панування. Конкуренція між власниками посад за сферу впливу їхньої посади (і, відповідно, частку прибутків) зумовлює взаємне розмежування змістовних сфер їхнього управління, замінюючи «компетенцію». Ієрархічна структура дуже часто порушується різного роду привілеями. Тут цілком відсутня категорія «дисципліни». Стосунки регулюються традицією, привілеями, феодалною або патримоніальною вірністю, становою честю та «доброю волею». Таким чином, влада тут поділена між вищим володарем та апропрійованим і привілейованим управлінським штабом, і такий становий розподіл влади істотно впливає на форму правління.

Патріархальне панування (батька родини, голови клану, «батька нації») – це лише найчистіший з типів традиційного панування. До цієї категорії належить будь-який різновид «влади», яка з успіхом отримує легітимний авторитет в силу усталеної звички, хоч така належність може й не мати чіткого вираження. Пієтет у ставленні дітей до батька родини, вироблений вихованням і традицією, складає найтипівішу протилежність, з одного боку, відносинам найнятих за контрактом робітників на підприємстві, а з іншого – заснований на емоціях вірі членів релігійної громади у свого пророка. Та й фактично домашня спільнота є основною клітинкою традиційних відносин панування. Типовими «службовцями» при патримоніальному чи феодалному державному устроєві є домашня челядь (стольник, скарбник, маршалок, чашник, сенешаль, управитель маєтку).

Співіснування поруч чітко обмеженої традицією та вільної сфер діяльності властиве усім формам традиційного панування. Право на вільну діяльність у такому випадку можна купити або особисто заслужити у володаря чи в його

управлінського штабу (зокрема, наприклад, право збирання податків). Цілковита відсутність формального права і заміна його матеріальними принципами управління і судочинства є рисою, властивою всім традиційним формам панування. Це мало далекосяжні наслідки насамперед в економічних відносинах. Патріарх, так само як і патримоніальний володар, керує і приймає рішення відповідно до принципів «юстиції кадіїв»: з одного боку, суворо дотримуючись традиції, з іншого – використовуючи наявну можливість підходити до кожного окремого випадку юридично неформально, з погляду ірраціонального почуття справедливості і, отже, «зважаючи на особи». Усі кодифікації та закони, видані патріархальним володарем, пройняті духом так званого «благополуччя держави»; головну роль тут відіграє поєднання соціально-етичних та соціально-утилітаристських принципів, яке стає на перешкоді появі строгого з формального погляду права.

Розмежування між патріархальними і становими структурами традиційного панування має вирішальне значення для всієї соціології держави добюрократичної доби. (У повному обсязі ця протилежність стає зрозумілою, звичайно, лише при розгляді її у господарському аспекті, про що йтиметься далі: відокремлення штабу управління від матеріальних засобів управління чи, навпаки, апропріація штабом цих засобів). З історичного погляду питання про те, яким чином і які саме стани є носіями ідеальних культурних цінностей, пов'язане насамперед із згаданою вище обставиною. Передача управління патримоніально залежним особам (рабам, кріпакам), як це мало місце на Близькому Сході та в Єгипті аж до епохи мамелюків включно, – це лише крайня і, можливо (далеко не завжди), послідовна форма не станового, а суто патріархального панування. Передача управління вільним плебеям до певної міри нагадує ситуацію, коли править раціональне чиновництво. Управління, здійснюване літературно освіченими інтелектуалами, може мати дуже різні форми (типова протилежність: брахмани 4, з одного боку, і мандарини – з іншого, та цілком відмінна від обох згаданих типів категорія: буддійський і християнський кліри), однак у цілому воно близьке до станового типу. Найяскравішим втіленням останнього є дворянське управління та його найчистіша форма – феодалізм, де матеріально раціональне усвідомлення службового обов'язку поступається місцем стосункам особистої вірності та почуттю станової честі наділених посадою лицарів.

Усі різновиди станового панування, заснованого на більш або менш чітко вираженій апропріації засобів управління, порівняно з патріархалізмом будуть ближчими до типу легального панування, оскільки воно, в силу тих гарантій, з якими пов'язана належність до привілейованого стану, ґрунтується на певних «законних підставах» (зумовлених становим «розподілом влади»), які відсутні

у патріархальних спільнотах, де володар надає управлінські права виключно за власним бажанням. З іншого боку, жорстка дисципліна і відсутність власних прав управлінського штабу з технічного погляду зближують патріархалізм із виконавською дисципліною за умов легального панування, віддаляючи його натомість від розділеного внаслідок апропріації та стереотипізованого управління у станово розмежованих об'єднаннях. Саме тому використання плебейського походження юристів на службі можновладців у Європі можна вважати свого роду прототипом сучасної держави.

III. Харизматичне панування

Харизматичне панування – це панування в силу відданості особі володаря та його ласці (харизмі), насамперед внаслідок її магічних здатностей, об'явлення чи героїзму, сили духу та слова. Емоційне захоплення вічно новим, небуденним, не знаним раніше є тут джерелом особистої відданості. Найчистішим типом такого панування є панування пророка, військового героя, великого демагога. Об'єднанням, у якому реалізується таке панування, буде об'єднання типу громади або почту. Типом того, хто віддає накази, буде вождь. Типом підлеглого буде «послідовник». Тут бажать підкорятися виключно вождеві через його особисті небуденні якості, а не з огляду на його посаду чи освячений традицією сан. Тому й підкоряються лише доти, доки вождеві приписують згадані якості: його харизма зберігається, поки вона підтверджується. Коли ж боги «полишають» вождя, коли його героїчні сили вичерпуються і віра мас в його керівні якості втрачається, то закінчується і його панування. Управлінський штат тут формується відповідно до харизми і особистої відданості, – тобто не відповідно до фахового рівня (як у чиновників), і не згідно із належністю до певного стану (як становий штаб управління), і не у зв'язку з домашньою чи якоюсь іншою особистою залежністю (як патріархальний штат управління). За харизматичного панування відсутнє раціональне поняття «компетенції», так само як і станові «привілеї». Вирішальним чинником для визначення міри легітимації довірених осіб з числа почту або послідовників є лише місія вождя та його кваліфікація. В управлінні – наскільки цей термін буде тут доречним – відсутня будь-яка орієнтація на правила, чи то встановлені, чи традиційні. Актуальне об'явлення та актуальне творення, вчинок і приклад, принагідне рішення – такими ірраціональними у порівнянні із встановленим порядком ознаками характеризується це управління. Воно не опирається на традицію: «Ви чули, що сказано... а Я вам кажу...» – цим керується пророк; військові герої замінюють легітимні порядки новоутвореннями, спираючись на силу меча, демагоги відкидають ці порядки в силу проголошуваних та обстоюваних ними

революційних «природних прав». Прямою формою харизматичної правотворчості і розв'язання суперечок є проголошення свого рішення володарем чи «мудрецем» і визнання його громадою войовників або віруючих. Таке рішення матиме обов'язковий характер доти, доки йому не буде протиставлене конкуруюче рішення якоїсь іншої особи з претензією на харизматичну значимість. У цьому випадку йдеться, зрештою, про довіру громади до рішучої боротьби вождя, де з одного боку має місце закон, а з іншого – беззаконня, яке потребує спокути.

1. Тип харизматичного панування на прикладі давньохристиянських громад вперше був блискуче описаний Р. Зомом у його праці про церковне право – щоправда, без усвідомлення того, що йдеться саме про тип. Відтоді цей вираз часто вживається без усвідомлення всієї його важливості. У давньому минулому, окрім невеличких утворень, що ґрунтувалися на «встановлених правилах» панування, основними різновидами відносин панування були традиція і харизма. Поруч із «найстаршим господарем» (сахемом) індіанців, типово традиційною постаттю, бачимо харизматичного військового вождя (типу німецького «герцога») з його почтом. Мисливські та військові походи, що вимагають вождів із небуденними особистими якостями, є мирським середовищем харизматичного панування, а магія – його духовним середовищем. З тих часів харизматичне панування в особі пророків і полководців усіх часів постійно присутнє в історії людства. Харизматичний політик («демагог») – це продукт західного міста-держави. У місті-державі Єрусалимі він виступає в релігійному вбранні, як пророк; становище Афінів з часів реформ Перікла та Ефіальта було повністю пов'язане з наявністю «демагогів», без яких державна машина не могла б існувати жодної миті.

2. Харизматичний авторитет ґрунтується на «вірі» у пророка, на тому «визнанні», яке особисто здобуває харизматичний військовий герой, герой вулиці чи демагог, – і падає разом із втратою цього визнання. Та все ж свій авторитет вони здобувають не лише із визнання їх підлеглими. Радше навпаки: віра у визнання вважається тут обов'язком, виконання якого той, хто є харизматично легітимованим, вимагає від підлеглих, а за порушення цього карає. Харизматичний авторитет є однією з найреволюційніших сил історії, проте у чистій своїй формі він має наскрізь авторитарний, панівний характер.

3. Зрозуміло, що вираз «харизма» ми вживаємо тут у цілком вільному від оцінок значенні. Маніакальне шаленство нордичного «берсекера», чудеса та об'явлення якого-небудь провінційного пророка, демагогічний дар Клеона для соціології є харизмою такою самою мірою, що й особисті якості Христа, Перікла, Наполеона. Бо вирішальним для нас тут є те, що діяли вони, тобто здобували

визнання, відповідно до своєї харизми. Головною підставою для цього є «збереження» харизми: за допомогою чудес, успіхів, благополуччя почту та підлеглих харизматичний лідер мусить зберігати ознаки «ласки Божої» до нього. Він значимий лише доти, доки може це робити. Якщо він не має успіхів, то хитається його панування. Харизматичне поняття «ласки Божої» набирає там, де воно має місце, вирішальної ваги. Китайському монархові загрожувала втрата його високого становища, коли внаслідок посухи, повені, поганого врожаю або інших нещасть виникали сумніви щодо того, чи перебуває він у милості небесній. Загроза привселюдного самозвинувачення і каяття, а при постійних лихах – усунення від трону, а то й принесення в жертву постійно нависала над ним. Підкріплювати віру шляхом творення чудес вимагають від кожного пророка (згадаймо Лютера та пророків Цвікау).

У пізніші часи існування більшості легальних за своїми засадами відносин панування ґрунтується – коли враховувати вплив на їх стабільність віри у їхню легітимність – на змішаних підставах. Традиційна при звичаєність і «престиж» (харизма) поєднуються із – загалом також звичною – вірою у значення формальної легальності; ослаблення якогось із цих чинників шляхом висунення нетрадиційних вимог до підлеглих, будь-яка виняткова, загрозлива для престижу невдача або порушення звичайної формально-легальної коректності однаковою мірою ослаблюють віру в легітимність. Проте за будь-яких відносин панування винятково важливе значення для наявності стабільного послуху підлеглих має насамперед факт існування штабу управління та його стабільної, спрямованої на дотримання порядку і (прямого чи побічного) примусу підлеглих, діяльності. Забезпечення такої діяльності, що реалізує владу, позначають ще терміном «організація». З погляду лояльності штабу управління своєму панові вирішальне значення має взаємна солідарність їхніх інтересів, як ідеальна, так і матеріальна. Для стосунків пана зі своїм штабом управління загалом має силу принцип, за яким пан, як правило, в силу роз'єднаності членів штабу і солідарності кожного з них зі своїм володарем, здатний здолати опір кожного зокрема; але разом з тим він буде слабкішим за них тоді, коли вони – як це неодноразово робили в минулому і роблять тепер численні категорії «штабістів» – об'єднуються разом. Та для того, щоб шляхом обструкції або свідомої протидії паралізувати вплив володаря на діяльність спілки і цим самим паралізувати його панування, потрібне цілеспрямоване об'єднання дій членів його штабу. Інакше кажучи, для досягнення цієї мети потрібне створення власного управлінського штабу.

4. Харизматичне панування є специфічно позаповсякденним і суто особистісним соціальним відношенням. При подальшому його існуванні, особливо тоді, коли вже немає носія особистої харизми, відносини панування

(у випадку, коли панування як таке не зникає повністю, а якимось чином зберігається далі, і авторитет володаря переходить до його послідовників) виявляють тенденцію до рутинізації. Це може робитися: 1) шляхом традиціоналізації порядків, коли місце постійних харизматичних новоутворень у праві та особистих розпоряджень носія харизми чи харизматично кваліфікованого штабу управління заступає авторитет судового прецеденту або прецеденту взагалі, який вони колись створили чи який їм приписують; 2) шляхом перетворення харизматичного штабу управління – послідовників та почту – у легальний або становий штаб, який привласнює безпосереднім шляхом або через привілеї певні владні права (лени, бенефіції); 3) шляхом зміни змісту самої харизми. Вирішальне значення щодо цього має той спосіб, у який розв'язується пекуче (як в силу ідейних, так і – дуже часто це найголовніше – матеріальних міркувань) питання про спадкоємність. Це можна робити по-різному: суто пасивне очікування появи нового харизматично засвідченого або кваліфікованого володаря (особливо коли ця поява бажана і є велика зацікавленість, байдуже якого роду, в тому, щоб продовжити існування владного об'єднання) може поступитися місцем активним діям, спрямованим на здобуття спадкоємності. Ці дії часто набирають такого змісту:

А. Пошуки ознак харизматичної кваліфікації. Порівняно чистий тип: пошуки нового далай-лами. Підкреслено особистий, небуденний характер харизми зводиться тут до певних якостей, які віднаходять за певними правилами.

Б. Гадання оракула, жереб та інші техніки визначення. Віра у харизматично кваліфіковану особистість замінюється довірою до відповідної техніки.

В. Харизматично кваліфікована особа може визначатися:

1) самим носієм харизми шляхом проголошення спадкоємця (дуже поширена форма як серед пророків, так і серед військових вождів). Віра у власну легітимність харизми тим самим видозмінюється у віру в можливість легітимного успадкування влади завдяки юридичному чи божественному призначенню;

2) харизматично кваліфікованими послідовниками і почтом за умови визнання з боку релігійної або військової спільноти. Було б не зовсім правильним називати таку процедуру «виборами», чи «попередніми виборами». Це сучасне поняття сюди абсолютно не пасує. Від самого початку тут ідеться не про «вибори» з числа кандидатів, з яких можна вільно вибрати одного, а про визначення і визнання «справжнього» харизматично покликаного у спадкоємці володаря. «Неправильний» вибір означав би несправедливість, яка заслуговує спокути. Головною засадою тут було: згоди можна досягти, все інше – це прояв непорозуміння і слабкості.

У кожному разі, тепер уже не йдеться про віру в особистість як таку, а про віру у «правильно» чи «неправильно» визначену (і в перспективі інтронізовану) або, як правило, вимірювану масштабами об'єктів її володіння, персону володаря;

3) «успадкуванням харизми» при вірі в те, що харизматична кваліфікація закладена у крові.

Це пов'язано насамперед з уявленнями про «спадкові права» на панування. Така думка побутувала лише у Західній Європі в Середні віки. Дуже часто харизму тут пов'язують із належністю до роду, і новий актуальний носій харизми мусив з особливою ретельністю доводити це, спираючись на якесь одне із згаданих у пунктах від А до В правил і методів. Там, де стосовно персони встановлювались чіткі правила, вони не були однаковими скрізь. Лише на середньовічному Заході і в Японії пробило собі дорогу цілком однозначне «право первородства» на корону, яке значно посилило стабільність тамтешніх держав, оскільки всі інші форми призводили до внутрішніх конфліктів.

За такого правління вірять не стільки в особистість володаря як такого, скільки в «легітимне» успадкування ним династичних прав. Суто актуальний і позаповсякденний характер харизми набуває тут відчутно традиціоналістського відтінку, до того ж повністю змінюється зміст поняття «дару Божого» (володар цілком спирається на власні права, а не править в силу визнаної підданими особистої його харизми). Його владні претензії будуть при цьому цілком незалежними від його особистих якостей;

4) шляхом ритуального уречевлення харизми: віра в те, що існують магічні якості, які можна передавати або створювати за допомогою певних хірургічних маніпуляцій, миропомазання, рукоположення чи інших сакраментальних дій.

При цьому вірять не в особистість носія харизми – владні претензії більше не залежать від його особистих рис (особливо яскраве втілення це здобуло католицькому принципі *character indelebilis* (незмінна риса – лат.) священика), а у дієвість відповідного сакраментального акту;

5) харизматичний принцип легітимації – авторитарний за своїм первісним змістом – може допускати й антиавторитарне тлумачення. Фактична значимість харизматичного панування ґрунтується на тому, що певна конкретна особа визнається й перевіряється у своїй харизматичній кваліфікованості тими, над ким вона володарює. Згідно з первісним розумінням харизми, легітимний, кваліфікований претендент мусить здобути це визнання. Але таке ставлення неважко й перетлумачити таким чином, що вільне визнання підлеглими, з свого боку, є передумовою легітимності та її засадою (демократична легітимність). Тоді визнання набуває форми «виборів», а легітимований завдяки власній

харизмі володар стає носієм влади з доброї волі підлеглих і завдяки мандату. Як висування на владну посаду прибічниками чи акламація (військовою або релігійною) громадою, так і плебісцит часто в ході історичного розвитку набували характеру виборів шляхом голосування, внаслідок чого обраний відповідно до своїх харизматичних претензій володар ставав просто одним з чиновників, обраних його підлеглими за їхніми уподобаннями.

Аналогічним чином розвивається харизматичний принцип: оскільки тут норми права проголошуються носієм харизми членам громади (військової або релігійної) і мусять бути ними визнаними, то існує можливість конкуренції різних і навіть протилежних норм, внаслідок чого рішення приймається харизматичним шляхом (громада, зрештою, визнає, які норми вважати правильними). Усе це дає підставу для формування цілком легального уявлення: підлегли приймають закони шляхом вільного волевиявлення, і легітимним засобом для цього є підрахунок голосів (принцип більшості).

Різниця між обраним вождем та обраним чиновником пов'язана насамперед із тим сенсом, який вони вкладають у свою поведінку і наскільки вони в змозі, в силу своїх особистих якостей, протистояти штабові і підлеглим: чиновник діє виключно як уповноважений свого начальника (у даному випадку ним будуть виборці), тоді як вождь несе виключно особисту відповідальність. Отже, доти, доки він з успіхом користуватиметься виявленим йому довір'ям, він діятиме за власним рішенням (вождитська демократія), а не – як чиновник – відповідно до прямо виявленої (в «імперативному мандаті») або очікуваної волі виборців.

Вебер М. Три чисті типи легітимного правління // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs07.htm>.

Вільфредо Парето
(1848–1923)

Вільфредо Федеріко Дамасо Парето – італійський інженер, економіст і соціолог. Один із засновників теорії еліт. У наведеному фрагменті його фундаментальної праці «Компендіум із загальної соціології» наведені найважливіші елементи суспільства як структури, які визначають соціальну поведінку людини та зміну еліт: етикетки, залишки I та II класів. У циркуляції еліт В. Парето бачить основну рушійну силу суспільного розвитку.

КОМПЕНДІУМ ІЗ ЗАГАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

792. Еліти та їх циркуляція

Почнемо з теоретичного визначення даного феномена, точного, наскільки це можливо; потім розглянемо практичні ситуації, необхідні для аналізу в першому наближенні. Ми поки не торкаємося доброї чи поганої, корисної чи шкідливої, похвальної або гідної осуду природи людських характерів; звернемо увагу лише на той рівень, яким вони володіють: низький, посередній, високий, або, точніше, на те, який індекс може бути присвоєно кожній людині відповідно до вищезазначених рівнів її характеру.

Отже, припустимо, що в кожній сфері людської діяльності кожному індивіду присвоюється індекс його здібностей, подібно екзаменаційним оцінками. Наприклад, найкращому фахівцю дається індекс 10, такому, якому не вдається отримати жодного клієнта, – 1 і, нарешті, кретинові – 0. Тому, хто зумів нажити мільйони (неважливо, чесно чи нечесно), – 10, заробляє тисячі лір – 6, тому, хто ледь не вмирає з голоду, – 1, а знаходиться в притулку жебраків – 0. Жінці, яка займається політикою, зуміла здобути довіру впливової особи і бере участь в його управлінні громадськими справами, як, наприклад, Аспазія при Периклі, Ментенон за Людовіка XIV, Помпадур при Людовіку XV, дамо будь-який високий індекс, наприклад 8 або 9; повії, яка задовольняє лише чуттєвість подібних людей і не має ніякого впливу на управління, поставимо 0. Спритному шахраю, який обманює людей і не потрапляє при цьому під дію кримінального кодексу, поставимо 8, 9 і 10, в залежності від числа роззяв, яких він заманив у свої тенета, і кількості витягнутих з них грошей; бідному злодюжці, який вкрав один столовий прилад у шинкаря і до того ж дозволив карабінерам схопити себе, дамо індекс 1. Такому поетові, як Кардуччі, – 8 або 9, в залежності від смаків; віршомазу, декламація віршів якого змушує людей тікати, поставимо 0. Що стосується шахістів, то ми могли б отримати більш точні індекси, виходячи з того, скільки і які партії вони виграли. І так далі, для всіх сфер діяльності людини.

Звернемо увагу на те, що мова йде про фактичний, а не про потенційний стан. ...

У цілому тут, як завжди, ми скористаємося методом наукового аналізу, згідно з яким досліджувана тема ділиться на частини і кожна з частин вивчається окремо. Необхідно також замість пунктуального розгляду малозначущих варіацій чисел звернутися до значних варіацій великих класів, подібно до того як на іспитах відрізняються ті, хто склали іспит, від тих, хто, провалили його, і як відповідно до віку різняться діти, молодь і люди похилого віку.

Таким чином ми складемо клас тих, хто має найбільш високі індекси в своїй сфері діяльності, який ми назвемо обраним класом, елітою; мається на увазі, що межа, яка відокремлює її від решти населення, не є і не може бути точною, подібно до того як неточна межа між юністю і зрілим віком, що, однак, не означає, що не має сенсу розглядати ці відмінності.

793. Для дослідження, яким ми займаємося, – дослідження соціальної рівноваги – корисно також розділити цей клас на дві частини; виділимо тих, хто прямо або побічно грає помітну роль в управлінні суспільством і становить правлячу еліту; інші утворюють неправлячу еліту.

Наприклад, знаменитий шахіст, звичайно, входить в еліту; однак настільки ж очевидно, що його заслуги в шахах не відкривають йому шлях до участі в управлінні суспільством; отже, якщо це не пов'язано з якимись іншими його якостями, то він не належить до правлячої еліти. ...

Отже, ми маємо дві страти населення, а саме: 1) нижча страта, нееліта, щодо якої ми поки не з'ясуємо, яку роль вона може відігравати в управлінні; 2) вища страта, еліта, що діляться на дві частини: (А) правляча еліта; (Б) неправляча еліта.

794. На практиці не існує іспитів для визначення місця кожного індивіда в цих стратах; їх відсутність компенсується іншими засобами, за допомогою свого роду етикеток, які більш-менш досягають цієї мети.

Подібні етикетки існують також і там, де є іспити. Наприклад, етикетка адвоката позначає людину, яка повинна знати закон, і часто дійсно його знає, але іноді не володіє необхідними знаннями. Аналогічним чином в правлячу еліту входять люди з етикетками про приналежність до політичної служби досить високого рівня, наприклад, міністри, сенатори, депутати, начальники відділів міністерств, голови апеляційних судів, генерали, полковники, однак при цьому необхідно виключити тих, кому вдалося проникнути в їх ряди, не маючи відповідних отриманій етикетці якостей.

Таких винятків набагато більше, ніж у випадках з лікарями, інженерами або ж тими, хто став багатим завдяки своїй майстерності, хто виявив свій таланти в музиці, літературі тощо, зокрема, тому, що у всіх цих сферах людської діяльності етикетку отримує безпосередньо кожен індивід, в той час як у еліти

частина етикеток передається у спадок, як, наприклад, пов'язані з багатством. У минулому і в правлячій еліті були також ті, хто наслідував становище, зараз такими є лише монархи; однак якщо спадкування в прямому сенсі зникло, то воно все ще зберігає своє значення непрямим чином. У ряді країн той, хто успадкував великі статки, легко отримує призначення сенатором або обирається депутатом, купуючи виборців і зваблюючи їх, зображуючи себе, якщо це потрібно, затятим демократом, соціалістом, анархістом. Багатство, родинні зв'язки, відносини відіграють роль також у багатьох інших випадках і роблять можливим отримання етикетки про приналежність до еліти в цілому або до правлячої еліти зокрема тим, хто не мав би її мати.

796. Якби всі ці відхилення від основної моделі були малозначними, то ними можна було б знехтувати, як на практиці ними нехтують в тих випадках, коли для відправлення певної служби потрібний диплом. Відомо, що деякі люди мають дипломи незаслужено; але в кінці кінців досвід показує, що в загальному цю обставину можна не враховувати. Принаймні можна не враховувати в деяких аспектах – там, де вони становили б відносно постійне число, тобто, там, де мало що, або нічого, не змінювало б пропорцію по відношенню до класу в цілому людей, які володіють його етикеткою, не маючи для цього необхідних якостей. Однак реальний стан речей в нашому суспільстві, до якого нам доводиться стикатися, відрізняється від двох описаних ситуацій. Відхилень не настільки мало, щоб ними можна було знехтувати; їх число змінюється, і звідси виникають дуже важливі для підтримки соціальної рівноваги проблеми; тому слід вивчати їх спеціально. Крім того, необхідно зрозуміти, яким чином поєднуються різні групи населення. Той, хто з однієї групи переходить в іншу, приносить з собою, як правило, певні схильності, почуття, схильності, придбані в тій групі, з якої він походить; і з цією обставиною слід рахуватися. Подібний феномен в тому випадку, коли розглядаються тільки дві групи – еліта і нееліта, називається «циркуляція еліт».

797. На закінчення ми повинні перш за все розглянути: 1) всередині однієї і тієї ж групи – в якій пропорції з цілим знаходяться ті, хто номінально входить в неї, не володіючи якостями, необхідними для того, щоб по праву належати до неї, 2) між різними групами – яким чином відбуваються переходи з однієї в іншу і наскільки інтенсивно цей рух або ж яка швидкість циркуляції.

798. Швидкість циркуляції слід розглядати не тільки абсолютним чином, але і в її співвідношенні з попитом і пропозицією деяких елементів. Наприклад, країна, яка завжди жила мирним життям, не потребує того, щоб в правлячий клас входила велика кількість воїнів, таким чином їх збільшення може бути надмірним по відношенню до потреби в них. Настає стан тривалої

війни, виникає потреба у великій кількості воїнів; їх виробництво, залишаючись на колишньому рівні, може виявитися недостатнім для задоволення потреби в них. Зауважимо, до речі, що це було однією з причин загибелі багатьох аристократій.

799. Не слід плутати правову ситуацію з ситуацією фактичною; тільки остання, або майже тільки вона, має значення для соціальної рівноваги. Існують численні приклади закритих, з точки зору закону, каст, в які фактично відбуваються інфільтрації, і часто досить значущі. З іншого боку до чого каста відкрита, з точки зору закону, якщо в реальності відсутні умови, що дозволяють увійти в неї? Якщо кожен, хто збагачується, входить в правлячий клас там, де ніхто не збагачується, то це рівноцінно тому, що цей клас закритий, якщо збагачуються небагато людей, то це рівноцінно складним перешкодам, які поставив би закон перед доступом в нього. Подібний феномен спостерігався в кінці існування Римської імперії: той, хто ставав багатим входив в стан куріалів, проте багатими ставали лише одиниці.

З теоретичної точки зору ми повинні розглядати безліч груп, на практиці нам доведеться обмежитися найбільш важливими. Продовжимо наступні міркування, переходячи від простого до складного.

800. Вищий і нижчий класи в цілому.

Найпростіше, що ми можемо зробити, – це розділити суспільство на дві страти: вищу, в яку зазвичай входять керуючі, і нижчу, де знаходяться керовані. Цей факт, а також факт циркуляції індивідів між цими двома стратами настільки очевидні, що в усі часи вони доступні навіть малодосвідченому спостерігачеві. Починаючи з Платона, який відчув цю проблему, і намагався врегулювати її штучним чином, багато хто міркував про «нових людей», «парвеню», і існує величезна кількість присвячених їм літературних творів. Постараємося надати точнішу форму вже висловленим в загальному вигляді міркуванням. Ми згадували ... про різний розподіл залишків в різних соціальних групах, і особливо у вищому і нижчому класах. Така соціальна гетерогенність – факт, який очевидний навіть при поверхневому спостереженні.

801. Зміни залишків I і II класів, що відбуваються в соціальних стратах, дуже важливі для встановлення рівноваги. За допомогою простого спостереження виявилось, що вони відбуваються в особливій формі, а саме у формі зміни почуттів, званих релігійними, у вищій страті; було помічено, що в одні часи вони слабшали, а в інші – зростали, і що ці хвилі відповідали значним соціальним змінам. Можна описати даний феномен більш точним чином, відзначивши, що у вищій страті залишки II класу мало змінюються за один раз, до тих пір, поки через певні проміжки часу вони не збільшуються завдяки масовому поповненню з нижчої страти.

804. У вищій страті суспільства, еліті, номінально присутні якісь групи людей, часом не цілком певні, що називають себе аристократами. У деяких випадках велика частина, що належать до цих аристократів, дійсно володіє якостями, необхідними для того, щоб в ній залишатися; в інших же, навпаки, значне число тих, хто входять в аристократії, позбавлені таких якостей. Вони можуть діяти з більшою або меншою ефективністю всередині правлячої еліти або ж можуть бути виключені з неї.

806. Аристократії не вічні. Хоч би якими були причини, незаперечно те, що через якийсь час вони зникають. Історія – це кладовище аристократій. Афінський демос був аристократією по відношенню до решти населення – метекам і рабам; він зник, не залишивши нащадків. Зникли римські аристократії. Зникли аристократії варварів; де у Франції нащадки франкських завойовників? Генеалогії англійських лордів дуже точні: надзвичайно мала кількість сімей веде родовід від соратників Вільгельма Завойовника. У Німеччині значна частина сучасної аристократії походить від васалів стародавніх правителів. Населення європейських держав значно зросло за кілька століть на цій території; цілком очевидно, що аристократії не росли в такій же пропорції.

807. Деякі аристократії занепадають не тільки в кількісному, але і в якісному відношенні, оскільки в них слабшає енергія і змінюються пропорції залишків, завдяки яким вони завойовували владу і утримували її. ... Правлячий клас відновлюється не тільки чисельно, але, що більш важливо, і якісно: завдяки сім'ям з нижчих класів, що приносять енергію і пропорції залишків, необхідні для утримання влади. Він відновлюється також і завдяки тому, що втрачає своїх найбільш деградованих членів.

808. Якщо один з цих процесів припиниться або, що ще гірше, припиняться обидва, правлячий клас прийде до занепаду, що часто тягне за собою занепад всієї нації. Це потужна причина, що порушує рівновагу: накопичення вищих елементів в нижчих класах і, навпаки, нижчих елементів у вищих класах. Якби людські аристократії були подібні добірним видам тварин, які протягом тривалого часу відтворюють собі подібних приблизно з тими ж ознаками, історія людства була б іншою.

809. У результаті циркуляції еліт правляча еліта перебуває в стані постійної і повільної трансформації, рухається подібно річці; сьогодні вона вже не та, що була вчора. Час від часу відбуваються несподіванки і жорстокі потрясіння, подібні повеням; потім нова правляча еліта знову починає поступово змінюватися: річка, яка увійшла в своє русло, відновлює звичайний шлях.

810. Революції відбуваються, оскільки з уповільненням циркуляції еліти або з якої-небудь іншої причини в вищих стратах суспільства накопичуються

деградовані елементи, які більш не володіють залишками, необхідними для утримання влади, які уникають застосування сили, в той час як в нижчих стратах зростає число елементів вищого якості, що володіють залишками, необхідними для виконання функції управління, і схильних до використання сили.

811. Як правило, у революціях індивіди з найнижчих страт очолюються окремими представниками вищих страт, оскільки ці останні наділені інтелектуальними якостями, корисними для керівництва боротьбою, і в той же час позбавлені залишків, які як раз і несуть з собою індивіди з найнижчих страт.

812. Насильницькі зміни відбуваються раптово, і, отже, результат не слідує негайно за причиною. У тому випадку, якщо правлячий клас чи нація протягом тривалого часу утримували владу силою і розбагатіли, вони можуть ще деякий час проіснувати без допомоги сили, купивши мир у противників і сплативши його золотом або ж принісши в жертву завойовані до того честь і повагу, що, втім, також становить певний капітал. Спочатку влада утримується за допомогою поступок, і виникає хибне уявлення, що це може тривати нескінченно. Так, Римська імперія періоду занепаду досягла миру з варварами за допомогою грошей і почестей; подібним же чином Людовик XVI Французький, витративши в найкоротший термін успадковані від предків любов, повагу, шану до монархії, зміг стати, йдучи на дедалі більші поступки, королем революції; подібним чином англійська аристократія продовжила свою владу в другій половині XIX ст., аж до перших проявів свого занепаду, позначених, зокрема, парламентським біллем початку XX ст. ...

955. Політичний режим.

Даний соціальний феномен знаходиться в тісному взаємозв'язку з феноменом правлячого класу і у взаємозалежності з іншими соціальними феноменами.

956. Як правило, є теорії абсолютно протилежного змісту: політичні, які надають значення формі і нехтують сутністю, і економічні, що додають мало або взагалі ніякого значення як формі, так і суті.

957. Той, кому важлива форма, прагне вирішити питання: «Яка форма політичного режиму найкраща?» – питання, що не має сенсу, якщо не враховується, до якого суспільства його треба ставити і яку індивідуальну і соціальну користь хочуть позначити невизначеним терміном «найкращий». ...

958. Як завжди, ми натрапляємо на словесну перешкоду. Яке значення терміну «демократія»? Якщо ми обмежимося вивченням фактів, які ним позначаються, то побачимо, що у сучасних цивілізованих народів, наприклад, спостерігається в цілому тенденція до такої форми правління, при якій право видавати закони в значній мірі належить зборам, обраним більшим чи меншим

числом громадян, і до того ж як ця влада, так і число виборців мають тенденцію до зростання.

959. За майже однаковими у всіх цивілізованих народів формами ховається велика різниця по суті і різні речі називаються одними і тими ж словами. Наприклад, влада обраних законодавчих зборів коливається від максимальної до мінімальної, від палати депутатів у Франції до ... японського парламенту.

960. Якщо не брати до уваги фікцію «народного представництва» і звернутися до суті справи, то виявиться, що, за невеликими недовгочасними винятками, повсюдно є нечисленний правлячий клас, що утримує владу частково силою, частково за згодою класу керованих, значно більш численного. Принципові відмінності в тому, що стосується сутності, складаються в співвідношенні між силою і згодою, а що стосується форми, – у способах, за допомогою яких застосовується сила і досягається консенсус.

961. Якби згода була повною, то застосування сили було б не потрібне. Така крайність ніколи не спостерігалася; навпаки, є конкретні випадки протилежної крайності: деспот, який зберігає владу за допомогою своїх військ серед ворожого населення, або ж іноземний уряд, який утримує в підпорядкуванні народ, який чинить йому опір. Причину, через яку рівновага набагато більш нестабільна в першому прикладі, ніж у другому, слід шукати в наявності залишків різних класів. Сателіти деспота мають залишки, які істотно не відрізняються від залишків, властивих пригнобленому народу; отже, відсутня віра, яка в один і той же час підтримувала і стримувала б використання сили; тому сателіти з легкістю розпоряджаються владою як їм заманеться, подібно преторіанцям, яничарам, мамлюкам, або ж відмовляються захищати деспота від народу. Навпаки, панівний народ, як правило, має звичаї і звички, іноді навіть мови і релігії, відмінні від тих, що притаманні пригнобленому народу; отже, є наявності відмінність залишків і є віра для використання сили. Але вона присутня також і в підлеглих народах, і це пояснює, яким чином рівновага може бути порушена.

962. Саме тому панівні народи намагаються асимілювати підкорені народи, і, коли їм вдається здійснити свої наміри, це виявляється найкращим способом забезпечити собі владу; але часто вони зазнають поразки, оскільки хочуть за допомогою насильства змінити залишки, замість того щоб використовувати вже наявні.

964. Використовувати почуття, властиві суспільству, для досягнення певної мети саме по собі ні корисно, ні шкідливо для суспільства; користь і шкода залежать від мети; якщо вона сприятлива для суспільства, наявності користь, якщо вона шкодить суспільству, то – шкода. Не можна також сказати,

що коли правлячий клас прагне до вигідної для нього мети, не турбуючись про те, чим вона є для підлеглого класу, то цьому останньому обов'язково буде завдано шкоди, оскільки дуже численні випадки, коли правлячий клас, прагне лише до власного блага, заодно робить благо і для класу керованих. Використання існуючих в суспільстві залишків є лише засобом і має значення настільки, наскільки значущий результат, до якого воно веде.

965. До залишків як засобу, що є в розпорядженні уряду, слід додати інтереси, які іноді є єдиною можливістю змінити залишки. Однак одні інтереси, не підкріплені почуттями, є, звичайно, сильним засобом для впливу на тих, у кого переважають залишки I класу, і, отже, на багатьох з правлячого класу, але малоефективним для тих, у кого переважають залишки II класу, і, отже, на більшу частину класу керованих. У цілому в найзагальнішому вигляді можна сказати, що правлячий клас бачить свої інтереси краще, ніж клас керованих, оскільки вони у нього в меншій мірі завуальовані почуттями, тоді як клас керованих бачить їх гірше, оскільки у нього цей шар почуттів більш щільний. Тому правлячий клас може ввести в оману клас керованих з метою досягнення власних інтересів; однак ці останні не обов'язково протилежні інтересам класу керованих, навпаки, вони часто замикаються, і, таким чином, обман може виявитися вигідним також і для класу керованих.

966. Протягом всієї історії, від найдавніших царів до сучасних демократичних режимів, засобами правління є згода і сила, взяті разом.

968. Правлячий клас є всюди, навіть за деспота, але постає він у різних формах. У абсолютистських урядах на виду знаходиться лише монарх, у так званих демократіях – тільки парламент; але за лаштунками тримаються ті, хто грає істотну роль в реальному правлінні, і якщо іноді вони схиляють голови на угоду монархам і парламентам, то потім продовжують свою діяльність із завзятістю і ретельністю, домагаючись ще більших результатів. У деяких випадках монархи і парламенти навіть не здогадуються про те, що саме їх спонукають робити; ще в меншій мірі це розуміє народ-суверен, який вірить в те, що він діє відповідно до своєї волі, а насправді виконує волю своїх керівників. Іноді це сприяло поліпшенню соціального життя і забезпечувало захист батьківщини, проте дуже часто грало на руку лише інтересам керуючих, які дбали про власну вигоду і вигоду своїх прихильників. Одна з основних деривацій, за допомогою яких хочуть довести корисність для нації її влади, полягає в тому, що народ може краще судити про загальні проблеми, ніж про спеціальні. Насправді якраз навпаки, оскільки досить поговорити трохи з малоосвіченими людьми, щоб зрозуміти, що вони краще розбираються в спеціальних питаннях, як правило конкретних, ніж в загальних, зазвичай

абстрактних. Однак абстрактні питання мають ту перевагу, що вони надають правлячим класам привід для складання тих висновків, які їм зручні, якою б не була відповідь, дана народом.

969. Правлячий клас неоднорідний; він сам має якийсь уряд, главу, якийсь більш вузький клас, комітет, який панує на практиці. ... Внаслідок схильності до персоніфікації абстракцій або надання їм значення об'єктивної реальності, багато хто уявляє собі правлячий клас в вигляді однієї особистості або принаймні конкретної організації, з єдиною волею, що здійснюється за допомогою логічних засобів і продуманих планів. Насправді правлячі класи, як і інші спільності, роблять і логічні, і нелогічні дії і в більшій мірі, ніж свідомою волею, керуються встановленим порядком, який іноді призводить їх куди-небудь всупереч їхньому бажанню. «Спекулянти» – це люди, які займаються своїми справами і, будучи наділені переважно залишками I класу, користуються ними для отримання великих прибутків, йдучи, як і всі люди, по лінії найменшого опору. Оскільки кожен з них йде цим шляхом самостійно, то може здатися, що вони йдуть по ньому у загальній згоді, хоча це не так. Однак часто може виявитися навіть, що, рухомі силами існуючого порядку, частиною якого вони є, вони йдуть цим шляхом, заперечуючи його. П'ятдесят років тому «спекулянти» не мали ні найменшого уявлення про сучасне становище, до якого їх привела власна діяльність; пройдений шлях – результат незліченної кількості дрібних акцій, кожна з яких визначається міркуваннями миттєвої вигоди; як це відбувається з усіма соціальними феноменами, він є результатом деяких сил, що діють в обстановці певних взаємозв'язків і перешкод. Коли ми, наприклад, говоримо, що «спекулянти» завжди готуються до війни, яка супроводжується зростаючими витратами, ми не хочемо стверджувати, що вони роблять це свідомо. Зовсім ні. Вони готують війну, завжди пов'язану зі зростаючими витратами, провокуючи економічні конфлікти, оскільки бачать в цьому пряму вигоду; але така причина, хоча і важлива, не є головною; існує інша, більш важлива, а саме – вміння скористатися присутніми в народі патріотичними почуттями як засобом управління. Крім того, «спекулянти» різних країн конкурують один з одним і використовують озброєння для того, щоб домогтися поступок від своїх суперників. Існують і інші подібні причини, і всі вони підштовхують зростання озброєнь, хоча це і не відбувається за задалегідь складеним планом. ...

970. Для утримання влади правлячий клас використовує індивідів з класу керованих, яких можна розділити на дві категорії відповідно до двох головних способів, за допомогою яких ця влада себе захищає: одна – використовує силу (наймані вбивці, солдати, поліцейські агенти і т.п.); інша – що використовує хитрість (політична клієнтела). Ці дві категорії присутні завжди; вони лише

змінюються в пропорціях, і ті, що діють відкрито, відрізняються від тих, що діють на ділі. З клієнтами діють різними способами. Головний – найменш очевидний: уряд проводить інтереси «спекулянтів» без відкритого погодження. Крім того, існують відомі способи (менш важливі у соціальному плані, але важливі в етичному) – такі як політична корупція серед виборців, тих кого вибирають, правителів журналістів тощо. Подібні засоби існували у всі часи, однак, вони є результатом правління класу, який прагне управляти країною за допомогою хитрощів, і тому усі спроби стримувати їх використання не безрезультатні. ...

973. Ці феномени, як відмічали все багато разів, зазвичай визначають як «виродження демократії», одна ніхто не може сказати, від якого реального, досконалого, або хоча б доброго стану вона відхилилася. Можна сказати, що, коли демократія була опозиційною партією, на ній не було стільки плям, скільки вона має сьогодні; однак це – загальна риса майже усіх опозиційних партій, у яких через злі діяння відсутня якщо не воля, то здатність здійснювати владу.

974. Зауважте, що недоліки різних політичних режимів можуть бути різними, однак в цілому у цьому плані жодний з їх типів не відрізняється істотно від інших.

975. Однак, подивившись на факти трохи відсторонено, позбувшись, наскільки це можливо, партійних, ідейних і тому подібних пристрастей, ми побачимо, що по суті, хоч би якою була форма режиму, люди, які керують, мають, як правило, певну схильність до використання влади для збереження своїх позицій, а також до зловживання нею для досягнення власної вигоди, які іноді не цілком відрізняються ними від партійної вигоди і майже завжди поєднуються з національними. Звідси випливає наступне: 1) що з цієї точки зору немає великої різниці між формами режиму. Відмінності містяться по суті, тобто в почуттях народу; там, де він більш-менш чесний, уряд також виявляється більш-менш чесним; 2) що зловживання будуть тим більш масштабними, чим великим буде втручання держави в приватні справи, оскільки розшириться ґрунт для експлуатації; 3) що правлячий клас дбає також про те, щоб залишити за собою майно інших не тільки з міркувань власної вигоди, але також і для того, щоб поділитися ним з тими з класу керованих, хто забезпечує їм владу як за допомогою сили, так і хитрістю; 4) що в більшості випадків ні патрони, ні клієнти зовсім не усвідомлюють, що вони порушують моральні норми, прийняті в їхньому суспільстві, і що, навіть коли вони це помічають, вони легко виправдовуються приводом, що в кінцевому рахунку інші робили б те ж саме або що мета виправдовує засоби, оскільки головною метою для них є збереження влади. Більш того, деякі з них абсолютно щиро ототожнюють цю мету з іншою – порятунком батьківщини. Серед них можуть навіть зустрічатися люди, які вірять в те, що вони відстоюють честь, мораль, суспільне благо, тоді як, навпаки, своєю

діяльністю вони прикривають виверти тих, хто прагне до наживи; 5) що урядовий апарат в будь-якому випадку споживає певну кількість багатства, яке залежить не тільки від загальної кількості багатства, що відноситься до приватної сфери, схильною до втручання держави, але також і від засобів, що використовуються правлячим класом для того, щоб утриматися при владі, отже, від пропорцій залишків I і II класів в правлячій верстві і у верстві шарі керованих.

977. Розглянемо тепер партії правлячого класу. Ми можемо розділити їх на три категорії: (А) люди, які прагнуть до ідеальних цілей, які слідує певним суворим правилам поведінки; (В) люди, які домагаються насамперед блага для себе і своїх клієнтів. Вони поділяються на: (Ва) люди, які задовольняються володінням владою і почестями і залишають своїм клієнтам матеріальні вигоди, і (Вб) люди, які домагаються матеріальної вигоди, як правило грошей, для себе і своїх клієнтів. Перших (А) прихильно налаштовані до партії називають «чесними», а противники – «фанатиками» і «сектантами»; других (Ва), як правило, оцінюють як чесних їх друзі і, незважаючи на їх чесність, вороги; третіх (Вб) всі називають «ганебними», коли виявляються їхні гріхи, однак друзі піклуються про те, щоб вони не виявлялися, і готові при нагоді заперечувати навіть очевидне. Зазвичай (Ва) обходяться країні дорожче, ніж (Вб), оскільки завдяки їх показній чесності вони роблять можливими будь-які дії, спрямовані на те, щоб відібрати в інших блага для передачі їх політичній клієнтелі, а деякі піклуються також і про збагачення власної родини. Пропорція цих категорій залежить значною мірою від пропорції залишків I і II класів. В (А) превалюють залишки II класу, в (В) – I, тому вони більш здатні до управління. Коли останні приходять до влади, (А) є для них свого роду баластом, який слугує для того, щоб надати партії видимість чесності. Але набагато краще служать (Ва), яких не так багато, і тому партії їх посилено шукають. Пропорції залишків I і II класів у клієнтелі, членів партії, які беруть участь в управлінні, у виборців відповідають їх пропорціям у правлячого класу, у генерального штабу, не співпадаючи, однак, з ними в точності. Тільки партія, у якій переважають залишки II класу, може обрати багато індивідів категорії (А); однак, не усвідомлюючи того, вона обирає їх також з категорії (В), оскільки ці останні, хитрі, обережні, майстри в мистецтві комбінацій, з легкістю вводять в оману наївних виборців, у яких у великій кількості присутні залишки II класу.

У нашому політичному устрої слід розділити партії на два великі класи, а саме: (I) партії, що змінюють одна одну в уряді – коли там знаходиться одна з них, інші опиняються в опозиції; (II) партії непримиренних, що не входять в уряд. Зі сказаного випливає, що в партіях (I) буде мінімум індивідів (А) і максимум (В) і навпаки – в партіях (II).

порядку. За невеликим винятком, депутатами стають за плату або ж за надання та обіцянку значних послуг; міністрами стають, даючи обіцянку депутатам і запевняючи їх в прагненні до досягнення їх власного блага і блага їхньої політичної клієнтелі. Недостатньо не бути чесними; слід за допомогою витонченого мистецтва знайти в економічній сфері можливості комбінацій для надання митного протекціонізму, пільг банкам, трестам, комбінацій в області монополій, фіскальних реформ і т. п., а в інших сферах – комбінацій для розподілу почесностей, чинення тиску на суди на користь тих, хто забезпечує владу. Саме тому існуючий політичний устрій все більш має тенденцію до перетворення у демагогічну плутократію. Різні партії часто взаємно мовчать про нечесність один одного. У всіх партіях є свої (А) і свої (В); що стосується пропорцій, безсумнівно, є випадки, коли превалюють індивіди типу (А) і, таким чином, партія може вважати себе «чесною», але в багатьох інших дійсно невідомо, чи є велика різниця між партіями, що входять в уряд, з точки зору пропорцій (А) і (В); можна лише сказати, що індивідів типу (А) мало. У нижчих класах населення також в достатку присутні залишки II класу; отже, уряди і політикани, які керуються матеріальними інтересами, повинні прикидатися, що вони стурбовані ідеальними цілями, і прикриватися чесністю. Якщо когось спіймали на місці злочину, противники піднімають шум для того, щоб зайняти місце суперників, маючи намір, проте, коли вони самі будуть при владі, робити те ж саме; партія, до якої належить упійманий, спочатку намагається захистити його, а якщо це виявляється неможливо, то вона викидає його, подібно до того як корабель у бурю позбавляється від баласту; населення приходить в хвилювання, розцінює як надзвичайне те, що зовсім звичайно, і зовсім не помічає того, що дана подія стало наслідком вибору, нав'язаного розстановкою сил. ...

Парето В. Компендиум по общей социологии // Антология мировой политической мысли : в 5 т. М., 1997. Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 58–78.

Гаetano Моска
(1858–1941)

Гаetano Моска – італійський юрист, соціолог та політолог, один із засновників етнології. Виділив політичну еліту, її структуру, закони функціонування, прихід до влади, причини її занепаду як спеціальний об'єкт дослідження. Г. Моска приділяв увагу політології насамперед як науці про еліти.

У наведеному фрагменті його роботи «Правлячий клас» наведено приклади еволюції та функціонування політичної еліти, фактори послаблення та занепаду, зокрема прагнення перетворитися на закритий клас з правом передачі влади у спадок. А це неодмінно веде до розхитування політичної стабільності держави.

ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС

1. Серед незмінних явищ і тенденцій, що виявляються у всіх політичних організаціях, одне, навіть при найбільш поверхневому погляді, стає очевидним. В усіх суспільствах (починаючи зі слаборозвинутих і таких, що працею досягли основ цивілізації, аж до найбільш розвинутих і могутніх) існують два класи людей – клас правлячих і клас керованих. Перший, завжди менш численний, виконує усі політичні функції, монополізує владу і насолоджується тими перевагами, що дає влада, тоді як другий, більш численний клас, керується і контролюється першим у формі, що у даний час більш-менш законна, більш-менш довільна і насильницька, і забезпечує першому класу, принаймні зовні, матеріальні засоби існування і все необхідне для життєдіяльності політичного організму.

У реальному житті ми усі визнаємо існування цього правлячого класу (чи політичного класу, як його уже раніше визначили). Ми усі знаємо, що у нашій країні, що б там не було, управління суспільними справами є у руках меншості впливових людей, з чим, усвідомлено чи ні, рахується більшість. Ми знаємо, що те ж відбувається й у сусідніх країнах, і насправді нам варто було б спробувати сприймати навколишній світ як організований інакше – світ, у якому усі люди були б прямо підлеглі окремій особистості без стосунків вищості чи субординації, або світ, у якому всі люди однаковою мірою брали б участь у політичному житті. ...

Перший факт – досить тільки відкрити очі, щоб це побачити – полягає у тому, що у кожному політичному організмі є один індивід, що є основним серед правлячого класу як цілого і перебуває, як кажуть, біля керма влади. Він не завжди є людиною, що володіє законною верховною владою. В одних випадках поруч зі спадкоємним королем чи імператором – прем'єр-міністр чи мажордом, що володіють реальною владою, набагато більшою, ніж влада суверена. В інших випадках замість обраного президента буде правити

впливовий політик, що забезпечив вибори президента. В особливих умовах замість однієї можуть бути дві чи три особи, що виконують функції верховних контролерів.

Другий факт віднайти настільки ж нескладно. Яким би не був тип політичної організації, тиск, викликаний незадоволеністю, невдоволенням керованих мас, їхніми почуттями, впливає на політику правлячого або політичного класу.

Однак, людина, яка стоїть на чолі держави, очевидно не спроможна була б керувати без підтримки з боку численного класу, не змогла б змусити поважати свої накази і виконувати їх; і, розуміючи, що вона повинна змусити одного чи, насправді, безліч індивідів – представників правлячого класу – усвідомлювати авторитет своєї влади, ця людина виразно не може сваритися з даним класом чи узагалі покінчити з ним. Якби це було можливо, то їй довелося б одразу створювати інший клас, без підтримки якого її дії були б цілком паралізовані. Водночас, стверджуючи, що незадоволеність мас може призвести до усунення правлячого класу, неминуче слід визнавати, що, як буде показано далі, повинна була б існувати інша організована меншість усередині самих мас для виконання функцій правлячого класу. У іншому випадку вся організація і вся соціальна структура буде зруйнована.

2. З погляду наукового дослідження реальна перевага поняття правлячого чи політичного класу полягає у тому, що мінлива структура правлячих класів має переважаюче значення у визначенні політичного типу, а також рівня цивілізації різних народів. ...

Як уже говорилося, закорінена традиція давно перешкоджала і зараз стоїть на шляху наукового прогресу у вирішенні даного питання. ... Класифікація, відповідно до якої форми правління поділяються на абсолютні монархії, обмежені монархії і республіки, була розроблена Монтеस्क'є і повинна була замінити класифікаційні категорії Аристотеля, що поділяв форми правління на монархії, аристократії і демократії. Те, що Аристотель називав демократією, було просто аристократією для більшої кількості членів суспільства. Сам Аристотель був у становищі спостерігача, який бачив, що у кожній грецькій державі, аристократичній чи демократичній, завжди була одна людина, чи кілька людей, що володіли переважним впливом. В історичний відрізок часу між Полібієм і Монтеस्क'є багато авторів удосконалювали класифікацію Аристотеля, запроваджуючи поняття «змішаної» форми правління. Пізніше сучасна демократична теорія, основоположником якої був Руссо, виходила з твердження, що у будь-якій державі більшість громадян можуть і дійсно повинні брати участь у її політичному житті, а доктрина народного суверенітету усе ще панує над умами багатьох людей, незважаючи на те, що

сучасні суспільні науки усе більше і більше доводять: принципи демократії, монархії й аристократії діють одночасно у всякому політичному організмі. Ми не перестанемо спростовувати тут цю демократичну теорію, оскільки саме в цьому і полягає в основному завдання даної роботи. ...

3. Проте, нам здається більш доцільним відповісти на заперечення, що може бути висунуте проти нашої точки зору. Якщо легко усвідомити, що індивід не може керувати групою, не знайшовши у ній підтримки її меншості, то важко доводити як очевидний факт, що меншість керується більшістю, а не навпаки. Але у цьому і полягає один з пунктів, яких так багато у всіх інших науках, про те, що перше враження про будь-що є протилежним тому, що є насправді. У дійсності суверенна влада організованої меншості над неорганізованою більшістю неминуча. Влада всякої меншості нездоланна для будь-якого представника більшості, який протистоїть тотальності організованої меншості. У той же час меншість організована саме тому, що вона меншість. Сто осіб, діючи узгоджено, із спільним розумінням справи, переможуть тисячу незгодних між людей, що спілкуються тільки один на один. Тим часом, для перших легше буде діяти узгоджено, із взаєморозумінням просто тому, що їх сто, а не тисяча. Звідси випливає, що чим більше політичне співтовариство, тим пропорційно менша правляча меншість у порівнянні з керованою більшістю і тем складніше буде для більшості організувати відсіч меншості.

Як би там не було, на додаток до великої переваги – організованості, що випала на долю правлячої меншості – вона так сформована, що складові-індивіди відрізняються від маси керованих якостями, що забезпечують їм матеріальну, інтелектуальну і навіть моральну перевагу; або ж вони є спадкоємцями людей, що володіють цими якостями. Іншими словами, представники правлячої меншості завжди володіють рисами, реальними чи удаваними, котрі глибоко шануються у тому суспільстві, де вони живуть.

4. У примітивних суспільствах, що перебувають ще на ранній стадії розвитку, військова доблесть – це характеристика, що швидко забезпечує доступ до правлячого чи політичного класу. У високоцивілізованих суспільствах війна – виняткове явище. А в суспільствах, що перебувають на ранніх стадіях розвитку, її можна, власне кажучи, вважати нормальним явищем, і індивіди, що виявляють великі здібності у війні, легко домагаються переваги над своїми товаришами, а найбільш сміливі стають вождями. Це незаперечний факт, однак форми, що він може приймати в залежності від набору умов, дуже різноманітні. Перевага військового стану над мирною більшістю обумовлено переміщенням рас і народів, зв'язана із захопленням з боку агресивної групи мирної частини суспільства. Іноді це дійсно так: як приклад можна навести Індію після її

захоплення аріями, Римську імперію після вторгнення до неї германців і Мексику після захоплення ацтеками. Однак набагато частіше при певних соціальних умовах підйом войовничого правлячого класу спостерігається там, де немає жодних ознак іноземного вторгнення. Доти, поки орда живе винятково полюванням, усі індивіди без труда можуть стати воїнами. У ній, звичайно, будуть свої лідери, що керують плем'ям, але неможливо знайти клас військових, що починає експлуатувати, і водночас захищати інший клас, що займається мирною працею. Мірою того, як плем'я переходить від заняття полюванням до землеробства і скотарства, поряд з істотним ростом населення і збільшенням стійкості засобів соціального впливу відбувається більш-менш чіткий розподіл на два класи, один із яких провадить переважно сільське господарство, а інший – займається військовою справою. У такому випадку неминуче клас військових буде крок за кроком домагатися такого домінування над іншим класом, щоб мати можливість панувати над ним безкарно. ...

У відносно цивілізованих народів, що тільки вступили у землеробську стадію розвитку, саме клас військових, поза всяким сумнівом, є політичним чи правлячим класом. Іноді володіння зброєю дозволялося тільки цьому класу, так було в Індії і Польщі. Представники класу керованих при можливості записувалися в армію, однак найчастіше як прості солдати у найменш престижні підрозділи. Так, у Греції під час війни з медійцями, громадяни, що належали до найбільш заможних і впливових класів, склали добірні частини (кавалерію і важко озброєних піхотинців), менш забезпечені боролися як пельтасти чи металники з праці, а раби, тобто маси трудящих, цілком були відсторонені від військової служби. Аналогічну організацію ми виявляємо у республіканському Римі аж до пунічних воєн і навіть до часу Марія; у латинській і німецькій Європі в епоху середньовіччя; як щойно було сказано, у Росії й у багатьох інших народів. Як зауважив Цезар, у його час становим хребтом гальської армії була кавалерія, що складалася з представників знаті. ...

5. Скрізь – у Росії і Польщі, в Індії і середньовічній Європі – правлячі військові класи мали майже виключне право власності на землю. Земля, як ми вже бачили, є основним засобом виробництва і джерелом добробуту у тих країнах, що не досягли вершин цивілізації. З прогресом пропорційно збільшуються доходи від землі. З ростом населення у певні періоди рента, у рикардіанському сенсі цього терміну, збільшилася, оскільки з'явилися величезні центри споживання – такими за всіх часів були столиці й інші великі міста, як древні, так і сучасні. У результаті, якщо не перешкождали інші умови, відбувалися важливі соціальні зміни. Домінуючою рисою правлячого класу більшою мірою стало багатство, ніж військова доблесть: владоможці радше багаті, ніж хоробрі.

Основною умовою подібної трансформації є те, що соціальна організація повинна бути упорядкована й удосконалена до такого рівня, щоб забезпечений публічною владою захист перевершував захист за допомогою неофіційної сили. Іншими словами, приватна власність повинна бути так захищена реалізованими на практиці діючими законами, щоб влада самого власника стала зайвою. Відбувається це шляхом поступових змін у соціальній структурі, і в результаті тип політичної організації, який можна назвати «феодальною державою», трансформується у принципово інший тип, який можна назвати «бюрократичною державою». ...

Як тільки здійснюється така трансформація, багатство створює політичну владу, точно так, як політична влада створює багатство. У суспільстві, що досягло певного ступеня зрілості, де особиста влада стримується владою суспільною, владоможці, як правило, багаті, а бути багатим – значить бути могутнім. І дійсно, коли боротьба з броньованим кулаком заборонена, а боротьба фунтів і пенсів дозволяється, ліпші посади незмінно дістаються тим, хто ліпше забезпечений коштами.

Є, безумовно, держави, що досягли високого рівня цивілізації, засновані теоретично на таких моральних принципах, що, здається, вони перешкоджають настільки владній претензії з боку багатства. Є безліч інших випадків, коли теоретичні принципи можуть лише дуже обмежено застосовуватися у реальному житті. У Сполучених Штатах уся влада є прямим чи непрямим результатом загальних виборів, і у всіх штатах існує загальне виборче право для усіх чоловіків і жінок. Понад те, демократія характеризує не тільки інститути, але і певною мірою впливає на мораль. Багатії зазвичай почувають певну ворожість до участі у суспільному житті, а бідняки випробовують ворожість, вибираючи багатих у виборні органи. Але це не заважає багатію бути більш впливовим у порівнянні з бідняком, оскільки він може натискати на політиків, що контролюють державну адміністрацію. Це не заважає проводити вибори під музику дзвінких доларів і не рятує всю законодавчу владу і значне число конгресменів від відчуття впливу могутніх корпорацій і великих фінансистів.

... В усіх країнах світу всі інші соціально впливові фактори – особиста популярність, добра освіта, спеціальна підготовка, високий сан у церковній ієрархії, public administration і армія – завжди більш доступні багатим, ніж бідним. У багатих, у порівнянні з бідними, шлях мандрівок завжди коротший, не кажучи вже про те, що багаті порятовані від найбільш тернистої і важкої частини шляху.

6. У суспільствах, де сильна релігійна віра і глави церкви творять особливий клас, завжди виникає церковна аристократія й дістає у володіння більш-менш значну частину багатства і політичної влади.

Яскравими прикладами можуть служити Древній Єгипет (у певні періоди), брахманська Індія і середньовічна Європа. Найчастіше священики не тільки виконують релігійні функції. Вони мають правові і наукові знання, творять клас носіїв найвищої інтелектуальної культури. Свідомо чи несвідомо, ієрархія священиків часто виявляє тенденцію монополізувати навчання і перешкоджати поширенню методів і процедур, що полегшують набуття нового знання. Можливо, саме через цю тенденцію, чи почасти через неї, болісно і повільно поширювався демотичний алфавіт у Древньому Єгипті, хоча він був, безсумнівно, простішим від ієрогліфічного письма. Друїди у Галлії були знайомі з грецьким алфавітом, але не дозволяли записувати їхню багату священну літературу, вимагаючи від своїх учнів заучувати її напам'ять ціною неймовірних зусиль. Прикладом такого роду можна вважати вживання мертвих мов, що ми виявляємо в Халдеї, Індії, середньовічній Європі. Іноді, як в Індії, низи були суворо відсторонені від знань священних книг. Спеціальні знання і справді наукова культура, очищені від усякої духовно-релігійної аури, стають важливою політичною силою тільки на високому рівні цивілізації, і тоді доступ до правлячого класу мають лише ті, хто володіє цими знаннями. Але й у цьому випадку не стільки саме знання має політичну цінність, скільки його практичне застосування на благо влади і держави. ... У західному світі, як і в Древньому Римі, назагал у привілейованому становищі перебувають юристи. Вони знають складне законодавство всіх народів в історії цивілізації, і їхня діяльність стає особливо значимою, коли знання закону поєднується зі свого роду красномовством, що може припасти до смаку сучасникам.

Існує безліч прикладів того, як тривале керівництво військовою організацією і громадянським суспільством породило і розвинуло у значної частини правлячого класу реальне мистецтво управління, що краще, ніж грубий практицизм чи щось інше, породжене індивідуальним досвідом. У таких умовах виникають аристократії функціонерів, подібно римському сенату, венеціанським нобілям і певною мірою англійській аристократії. Усі ці об'єднання викликали замишування Джона Стюарта Міля і, безсумнівно, усі три створили уряди, що відрізнялися добре продуманою політикою, великою стійкістю і далекоглядністю. Таке мистецтво управління – це не політична наука, хоча час від часу і використовує деякі її постулати. Однак, навіть якщо зараз мистецтво управління престижне для певних класів, що довго виконували політичні функції, воно не служило ніколи загальноприйнятим критерієм залучення до державної служби людей, далеких від неї за своїм соціальним станом. Більше того, визначити рівень оволодіння індивідом мистецтвом управління, крім виняткових випадків, дуже складно, якщо індивід не виявляє його на практиці.

7. У деяких країнах ми знаходимо спадкоємні привілейовані касти. У таких випадках правлячий клас явно обмежений числом родів, і народження є єдиним критерієм, що визначає приналежність до нього. Прикладів надзвичайно багато. Немає практично країни з тривалою історією, у якій не було б у той чи інший час спадкоємної аристократії. Ми виявляємо її у періоди у Китаї і Древньому Єгипті, в Індії, Греції до війни з медійцями, у Древньому Римі, у слов'янських народів, у латинян і германців в епоху середньовіччя, у Мексиці в період відкриття Америки й у Японії ще кілька років тому.

У цьому зв'язку два зауваження. По-перше, усі правлячі класи прагнуть стати спадкоємними, якщо не за законом, то фактично. Усі політичні сили володіють, очевидно, якістю, яка у фізиці називається силою інерції. Вони мають тенденцію залишатися на тому ж місці й у тому ж стані. Багатство і військова доблесть підтримуються у певних родинах моральною традицією і спадкуванням. Здатність отримати важливу посаду – звичка до неї, певної мірою спроможність обійняти її разом з усіма наслідками – усе це набагато простіше тому, хто звичний до цього з дитинства. Навіть коли академічні ступені, наукова підготовка, особливі здібності, виявлені в ході перевірки і конкурсу, відкривають доступ додержавних установ, аж ніяк не усувається та особлива перевага для певних індивідів, яку французи називають перевагою *positions de ja prises*. Хоча іспит і конкурс теоретично доступні для усіх, насправді більшість не має ані коштів для тривалої підготовки, ані зв'язків і титулів, що швидко ставлять індивіда на правильну дорогу, допомагають не рухатися навпомацки і уникнути грубих помилок, неминучих у тому випадку, якщо людина виявляється в невідомому для неї оточенні без усякого керівництва і підтримки.

Демократичний принцип виборів, заснованих на широких виборчих правах, може, на перший погляд, суперечити тенденції до стабільності, яку, згідно з нашою теорією, виявляють правлячі класи. Однак, необхідно зазначити, що кандидати, які домагаються успіху в демократичних виборах, майже завжди ті, хто володіє зазначеною вище політичною силою, найчастіше успадкованою. В англійському, французькому й італійському парламентах часто можна бачити синів, онуків, братів, племінників і зятів дійсних і колишніх членів парламенту і депутатів.

По-друге, коли ми аналізуємо спадкоємну знать, що утвердилася в країні і монополізувала політичну владу, можна бути упевненим, що такому статусу *de jure* передуює статус *de facto*. До проголошення їх виняткового і спадкоємного права на владу родини чи касти повинні твердою рукою взяти кермо управління, цілком монополізуючи усі політичні сили своєї країни у цей період. Інакше така претензія з їхнього боку викликала б тільки сильний протест і спровокувала гостру боротьбу.

Спадкоємна аристократія нерідко починає хизуватися божественним походженням, чи принаймні, походженням, що відрізняється і перевершує походження керованих класів. Такі претензії пояснюють дуже науковим соціальним фактом, а саме тим, що всякий правлячий клас прагне виправдати свою владу, опираючи на який-небудь загальний моральний принцип. Такого роду претензія висувається і тепер. Деякі автори, використовуючи і розвиваючи дарвінівську теорію, твердять, що вищі класи уособлюють верхній рівень соціальної еволюції і тому перевершують за своєю органічною природою нижчі.

... Сьогодні історія чітко свідчить про особливі здібності і особливі пороки (причому і ті, і інші дуже помітні), що проявляються у закритих чи майже закритих для проникнення ззовні аристократіях. Давньоримський патриціат, англійська і німецька шляхта нашого часу можуть служити прикладом. Однак, використовуючи цей факт чи теорії, що прагнуть перебільшити його значення, можна завжди заперечити, сказавши, що індивіди, які належать до цих аристократій, мають особливі якості не стільки через кров, що тече у їхніх жилах, скільки завдяки вихованню, що розвиває в них цілком певні інтелектуальні і моральні якості.

З усіх факторів, що враховуються при розгляді соціальної переваги, інтелектуальна перевага найменше пов'язана зі спадковістю. Діти людей, що відрізняються високим інтелектом, найчастіше мають посередні здібності. Саме тому спадкоємні аристократії ніколи не захищають своє правління на основі тільки інтелектуальної переваги, посилаючись частіше на переваги вдачі і багатства.

Спростовуючи дану заяву, твердять, що освіта й оточення дозволяють пояснити лише перевагу розумових здібностей, а не відмінності душевного складу – силу волі, сміливість, гордість, активність. Істина полягає у тому, що соціальний стан, сімейні традиції, звички того класу, у якому ми живемо, більшою, ніж гадають, мірою впливають на розвиток згаданих вище якостей. Уважно придивившись до індивідів, що свій соціальний статус змінили на ліпший чи гірший і, отже, перебувають у незвичному для них оточенні, ми побачимо, що їхні розумові здібності менше піддані впливу в порівнянні з моральними якостями. Набувши, завдяки освіті, широкого кругозору, індивід, якщо він тільки не зовсім тупий, незважаючи на те, чи залишиться він простим службовцем чи стане міністром, буде в чині сержанта чи дослужиться до генеральського звання, буде міністром чи жебраком, завжди залишиться на тому рівні розумових здібностей, який дала йому природа. І все-таки зі зміною соціального статусу і благополуччя гордий нерідко стає улесливим, улесливість змінюється самовпевненістю, чесна по натурі людина привчається брехати чи, принаймні, прикидатися під тиском необхідності, тоді як той, хто має закорінену

звичку брехати і шахрувати, змінюється чи, принаймні, створює видимість чесності і гідності характеру. Звичайно, людина, яка втратила становище, найчастіше набуває рис покірності, самозречення і винахідливості, водночас та, яка піднімається нагору, осягає почуття справедливості і чесності. Тобто, чи міняється людина на ліпше чи на гірше, вона повинна бути винятково холоднокровною, щоб істотно змінити свій соціальний статус і водночас не пережити змін у своєму характері. На думку Мірабо, у кожній людині будь-яке істотне переміщення соціальною драбиною викликає кризу, що заліковує усі попередні рани і породжує нові.

... Також справедливо і те, що не звиклі до зброї народи і класи стають мужніми, якщо їхні представники стають членами організацій, у яких традиційно культивуються доблесть і відвага, але у тому випадку, якщо вони, висловлюючись метафорично, витримують суворі іспити, які з неминучістю формують у них певні властивості. Мухамед II набирав своїх яничарів, які вселяли жах, переважно з хлопчиків-полонених зі звироднілих візантійських греків. Усіма зневажений єгипетський феллах, що за багато сторіччя відвик від війни, смиренний і беззахисний під батогом гнобителя, призначений Мухамедом Алі у турецький чи албанський полк перетворювався у хорошого солдата. Французьке дворянство завжди відрізнялося великою доблестю, але до кінця XVIII століття такою ж рисою навряд чи володіла французька буржуазія. Однак боротьба між республіканцями і прихильниками імперії ясно показала, що у виявленні дивовижної сміливості природа була на диво щедра стосовно всіх жителів Франції. І пролетаріат, і буржуазія дали хороших солдатів, понад те, прекрасних офіцерів, хоча здатність командувати завжди вважалася винятковою привілеєм дворянства. ...

8. Нарешті, якщо ми будемо дотримуватися думки тих, хто захищає ідею виняткової ролі спадковості у формуванні правлячого класу, то варто було б прийти до висновку, що виводиться з принципу еволюції. Політична історія людства була б набагато простішою, ніж насправді. Якщо правлячий клас дійсно належить до іншої породи, чи якщо риси, які забезпечують його домінування, є насамперед вродженими, тоді важко зрозуміти, як, уже сформувавшись, він повинен занепасти і втратити свою владу. Характерні риси роду надзвичайно стійкі. За еволюційною теорією, набуті батьками риси стають вродженими у їхніх дітей і мірою зміни поколінь поступово загострюються. Тоді нащадки правителів повинні б усе більше пристосовуватися до управління, а на долю інших класів випадало б мало шансів кинути їм виклик чи спробувати їх вижити. Однак, зараз є безліч банальних і переконливих прикладів, коли події розвиваються аж ніяк не у такому керунку.

Ми вже спостерігаємо, що зі зміною балансу політичних сил, коли у державному управлінні назріває необхідність появи нових рис, а старі почасти утрачають свою значимість чи змінюється їх розподіл, міняється і спосіб формування правлячого класу. Якщо у суспільстві існує нове джерело багатства, якщо зростає практична значимість знання, занепадає стара чи з'явилася нова релігія, якщо поширюється нова ідейна течія, тоді одночасно і у правлячому класі відбуваються далекосяжні зміни. Хтось дійсно може сказати, що вся історія цивілізованого людства зводиться до конфлікту між прагненням домінуючих елементів монополізувати політичну владу і передати її у спадщину і прагненням розколоти старі сили і підняти нові; і цей конфлікт породжує безконечні процеси ендосмосу і екзосмосу між вищими класами і певною частиною нижчих. Правлячі класи неминуче занепадають, якщо перестають удосконалювати ті риси, за допомогою яких прийшли до влади, якщо не можуть більше виконувати звичні для них соціальні функції, а їхні таланти і ролі втрачають у суспільстві свою значимість. Так, римська аристократія зійшла на пси, коли перестала бути єдиним джерелом поповнення числа офіцерів високого рангу, посадових осіб, губернаторів провінцій. Саме так занепадала венеційська знать, коли її представники перестали командувати галерами і проводити у морі велику частину життя, торгуючи і воюючи. У неорганічній природі є приклад такого ж роду, коли прагнення до нерухомості, породжене силою інерції, постійно перебуває у конфлікті з прагненням до зміни, і все це – результат нерівномірного розподілу тепла. Кожна з цих тенденцій час від часу превалює в різних регіонах нашої планети, викликаючи одна – штиль, інша – вітер і шторм. Подібно і у людських суспільствах переважає або тенденція формування закритих, стійких, кристалізованих правлячих класів, або тенденція, що веде до більш-менш швидкого їх відновлення.

Східні суспільства, які ми вважаємо стійкими, насправді не завжди є такими, інакше, вони, безперечно, не досягли б вершин цивілізації. Точніше буде сказати, що ми дізналися про них тоді, коли їхні політичні сили і політичні класи перебували у стані кристалізації. Те ж відбувається у суспільствах, які ми називаємо «старіючими», де релігійні переконання, наукові знання, способи виробництва і розподілу благ сторіччями радикально не змінювалися і упродовж розвитку не пережили проникнення сторонніх елементів, матеріальних чи інтелектуальних. У таких суспільствах усе ті ж політичні сили і клас, що володіє ними, мають і незаперечну владу. Влада, таким чином, утримується у певних родин, і схильність до постійного стає характерною рисою для всіх верств даного суспільства.

Так, ми бачимо, що в Індії кастова система укорінилася після придушення буддизму. Греки знайшли спадкоємні касты у Древньому Єгипті, але нам відомо, що у періоди розквіту і величі єгипетської цивілізації політична влада і соціальний статус не успадковувалися. У нашому розпорядженні єгипетський документ, що розповідає про життя військового високого рангу, який жив у період вигнання гіксосів. Він почав свою кар'єру простим солдатом. Інші документи свідчать про випадки, коли та сама людина процвітала на військовій службі, public administration і в церковній ієрархії.

Найвідоміший і, можливо, найбільш вражаючий приклад суспільства, схильного до кристалізації, – це суспільство того періоду римської історії, що прийнято називати ранньою імперією. Тоді після декількох сторіч майже повної соціальної нерухомості усе чіткіше почали виділятися два класи – клас великих землевласників і чиновників високого рангу і клас рабів, хліборобів і міського плебсу. Особливо вражає те, що державна служба і соціальний стан стали спадкоємними за звичаєм раніше, ніж за законом, і ця тенденція в зазначений період поширилася дуже швидко.

В історії народу може трапитися і так, що торгові відносини з іноземцями, вимушена еміграція, відкриття, війни породжують нову бідність і нове багатство, сприяють поширенню переважно невідомого раніше знання і проникненню нових моральних, інтелектуальних і релігійних ідей. І знову, у результаті такого проникнення чи внаслідок процесу поступового внутрішнього розвитку, чи ж у силу обох причин, може з'явитися нове знання, чи поновляються певні елементи старого, давно забутого знання, так, що нові ідеї і переконання висунуться вперед і перевернуть закорінені, за допомогою яких підтримувалася покірність мас. Правлячий клас також може бути цілком чи частково переможений і знищений іноземним вторгненням чи, за згаданих вище обставини, з приходом нових соціальних елементів, сильних політичних сил може бути позбавлений влади. Тоді, природно, настає період відновлення або, якщо комусь більше подобається, революції, у ході якої виявляється воля дій індивідів, частина яких, найбільш пасіонарні, енергійні, безстрашні чи просто найбільш практичні, прокладає собі дорогу з нижніх сходинок соціальної драбини на верхні.

Якщо почався такий рух, зупинити його відразу неможливо. Приклад індивідів, що починали «з нічого» і досягли помітного становища, породжує честолюбні задуми, жадібність, нові зусилля, і це молекулярне відновлення правлячого класу продовжується доти, поки не зміниться тривалим періодом соціальної стабільності. Навряд чи є необхідність наводити приклади націй, що пережили такі періоди відновлення. У наші дні їх безліч.

Швидке поповнення правлячих класів – разюче і часте явище не тільки у колонізованих країнах. Коли громадське життя починається у таких умовах, а правлячий клас перебуває тільки у процесі формування, доступ до нього простий. Оволодіння землею й іншими засобами виробництва не є цілком неможливим, але, у всякому разі, складнішим, ніж будь-де. Саме тому грецькі колонії, принаймні у певний період, були великим полігоном реалізації устремлінь і заповзятливості греків. Саме тому в Сполучених Штатах, де освоєння нових земель продовжувалося упродовж усього XIX століття і постійно створювалися нові галузі промисловості, чимало прикладів людей, які починали «з нуля» і домагалися популярності і становища, і все це живить у мешканців даної країни ілюзію, що демократія реально існує.

Припустімо тепер, що суспільство поступово переходить від лихоманки до стану спокою. Оскільки психологічні схильності людської істоти завжди незмінні, ті, хто належить до правлячого класу, почнуть солідаризуватися з ним. Вони все більше стають недоступними, усе ліпше опановують мистецтво використовувати необхідні для досягнення й утримання влади якості і риси для своєї вигоди. Згодом з'являється сила, що має консервативний характер – сила звички. Багато людей мириться зі своїм низьким становищем, натомість члени певних привілейованих родин чи класів усе більше переконуються в тому, що мають майже абсолютне право на високе становище і правління.

Безсумнівно, філантроп впаде у спокусу з'ясувати, коли ж людство щасливе, а коли нещасне – у періоди соціальної стабільності і кристалізації, коли практично кожному призначено залишитися у тому соціальному стані, до якого він належав з народження, чи у зовсім інші періоди відновлення і революції, що дозволяють усім прагнути більш високого становища, а комусь і домагатися його. Таке дослідження було б нелегким. Треба було б врахувати безліч застережень, винятків, та й сам дослідник, ймовірно, був би не позбавлений особистих пристрастей. Тому не ризикнемо дати власну відповідь. Окрім того, якщо і можна зробити безперечний висновок, він однак не мав би особливого практичного застосування; сумно, але вільний вибір індивідів, який філософи і теологи називають свободою волі, не мав, і навряд чи буде мати яке-небудь значення для пришвидшення процесу завершення чи виникнення одного з розглянутих нами історичних періодів.

Моска Г. Правлячий клас // *І* : культурол. часоп. 2006. № 45. С. 8–19.

Йозеф Алоїз Шумпетер

(1883–1950)

Шумпетер Йозеф Алоїз – австрійський та американський економіст, соціолог та політолог. Центром його дослідження буда динаміка капіталізму, цикли його розвитку, форми та методи інноваційної діяльності та роль у цих процесах підприємця. Під час розгляду долі капіталізму Й. А. Шумпетер зазначав, що вона залежить не тільки від логіки економічних процесів, адже вирішальну роль для неї грають соціальні, культурні та політичні фактори.

Й. А. Шумпетер у поданому уривку приходиться до формулювання «іншої теорії демократії» («елітарної демократії»). Окремий пункт присвячений процесам формуванню уряду у Великобританії та США.

КАПІТАЛІЗМ, СОЦІАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ

Глава 22. Інша теорія демократії

1. Боротьба за політичне лідерство

Будемо пам'ятати, що основною проблемою класичної теорії було твердження, що у «народу» є певне і раціональне думку з кожного окремого питання і що думка це реалізується в умовах демократії шляхом вибору «представників», які стежать за тим, щоб цю думку послідовно перетворювали в життя. Таким чином, вибір представників вторинний стосовно первинної мети демократичного устрою, а саме: наділити виборців владою приймати політичні рішення. Припустимо, ми змінимо ролі цих двох елементів і зробимо рішення проблем виборцями вторинними по відношенню до обрання тих, хто буде приймати рішення. Іншими словами, будемо вважати, що роль народу полягає в створенні уряду або посередницького органу, який в свою чергу формує національний виконавчий орган або уряд [нещире слово «виконавчий» на ділі вказує в неправильному напрямку. Однак цього не станеться, якщо ми будемо використовувати його в тому сенсі, в якому ми говоримо про «керуючих» в корпорації, які роблять значно більше, ніж просто «виконують» волю власників акції. [Англійською мовою терміни «виконуючий» і «керуючий» в даному контексті передаються одним і тим же словом – «executive». – Прим. ред.]]. Отже, визначимо: демократичний метод – це такий інституційний устрій для прийняття політичних рішень, в якому індивіди набувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців.

Пояснюючи і обґрунтовуючи цю ідею, ми негайно покажемо, що вона, як в силу правдоподібності посилок, так і завдяки логічній обґрунтованості припущень значно покращує теорію демократичного процесу.

Перш за все у нас є достатньо ефективний критерій, за допомогою якого демократичні уряди можна відрізнити від інших. Ми бачили, що класична теорія

стикається з труднощами в подібному розмежуванні, оскільки волі і благу народу можуть служити, і в багатьох історичних ситуаціях служили, уряди, які не можна назвати демократичними відповідно до будь-яких загальноприйнятих смислів цього слова. Тепер ми в дещо кращому становищі, оскільки вирішили робити акцент на *modus procedendi* [процедурі – лат.], наявність або відсутність якого в більшості випадків легко перевірити.

Наприклад, при парламентарній монархії типу англійської наш критерій демократії виконується, оскільки монарх може призначити членами кабінету лише тих людей, яких вибере парламент. У той же час «конституційна» монархія не є демократичною, оскільки електорат і парламент мають усі права, які у них є при парламентарній монархії, але з одним вирішальним винятком: у них немає влади призначати уряд. Міністри в даному випадку є слугами монарха і за назвою, і по суті, і в принципі можуть бути ним призначені або звільнені. Такий устрій може задовольняти народ. Виборці можуть підтвердити цей факт, голосуючи проти будь-яких змін. Монарх може бути настільки популярний, що зуміє завдати поразки будь-якому супернику в боротьбі за верховну владу. Але оскільки не існує механізму, що робить таку боротьбу ефективною, даний випадок не підпадає під наше визначення.

По-друге, теорія, описана в цій дефініції, дає нам можливість віддати належне життєво важливому феномену лідерства. Класична теорія цього не робить. Замість цього вона, як ми бачили, приписує виборцям абсолютно нереальну ступінь ініціативи, практично ігноруючи лідерство. Але майже у всіх випадках колективна дія передбачає лідерство – це домінуючий механізм майже будь-якої колективної дії, більш значної, ніж простий рефлекс. Твердження про функціонування та результати демократичного методу, які беруть це до уваги, більш реалістичні ніж ті, які цього не роблять. Вони не обмежуються виконанням *volonte generale* [загальної волі?], але просуваються до пояснення того, звідки вона виникає і як підміняється або підробляється. Те, що ми позначили терміном «Підроблена воля», не знаходиться більш за рамками теорії, відхиленням, відсутність якого ми так пристрасно бажаємо. Він входить в основу, як це і повинно бути.

По-третє, оскільки взагалі існує воля групи, – наприклад, бажання безробітних отримати допомогу по безробіттю або прагнення інших груп допомогти їм, – наша теорія її не заперечує. Навпаки, тепер ми можемо розглядати саме ту роль, яку ці волевиявлення грають насправді. Вони, як правило, не пред'являються безпосередньо. Навіть якщо групові устремління сильні і визначені, вони залишаються прихованими часто протягом десятиліть, до тих пір, поки їх не викличе до життя який-небудь політичний

лідер, перетворюючи в політичні чинники. Він робить це, точніше, його агенти роблять це для нього, організовуючи волевиявлення, посилюючи їх і в кінці кінців включаючи у відповідні пункти своїх пропозицій. Взаємодії між груповими інтересами і громадською думкою, і способом, яким вони створюють те, що ми називаємо політичною ситуацією, під таким кутом зору видно в новому, більш ясному світлі.

По-четверте, наша теорія, звичайно, не більш певна, ніж саме поняття боротьби за лідерство. ... В економічному житті конкуренція ніколи повністю не відсутня, але навряд чи коли-небудь існує в досконалому вигляді. ... У політичній сфері також постійно йде боротьба, хоча, можливо, лише потенційна, за лояльність виборців. Пояснити це можна тим, що демократія використовує певний визнаний метод ведення конкурентної боротьби, а система виборів – практично єдиний можливий спосіб боротьби за лідерство для суспільства будь-якого розміру. Хоча це і виключає багато із способів забезпечення лідерства, які і слід виключити [Це також виключає методи, якими не слід нехтувати, наприклад, завоювання політичного лідерства в результаті мовчазної згоди людей або шляхом виборів *quasi per inspirationem* [як би по натхненню – лат.]. Останній випадок відрізняється від виборів шляхом голосування тільки технічно, але й перший спосіб має певне значення навіть в сучасній політиці; влада, необхідна партійному босові всередині його партії, заснована на мовчазному визнанні його лідерства. Однак ці деталі можна опустити в подібній схемі], наприклад, боротьбу за владу шляхом збройного повстання; це не виключає випадків, дуже схожих на економічні явища, які ми позначаємо як «несправедливу» або «шахрайську» конкуренцію або обмеження конкуренції. Виключити їх ми не можемо, оскільки якби ми це зробили, то залишилися б з якимось вельми далеким від реальності ідеалом. ... Між цим ідеальним випадком і випадками, коли будь-яка конкуренція з існуючим лідером припиняється силою, існує безперервний ряд варіантів, в межах якого демократичний спосіб правління непомітно, найдрібнішими кроками, переходить в автократичний. Але якщо ми прагнемо до розуміння, а не до філософствування, це так і повинно бути. ...

По-п'яте, наша теорія, схоже, пояснює існуюче відношення між демократією та індивідуальною свободою. Якщо під останньою ми розуміємо існування сфери індивідуального самоврядування, межі якого історично змінюються, – жодне суспільство не терпить абсолютної свободи, навіть абсолютної свободи свідомості або слова, і жодне суспільство не обмежує її до нуля, – то в даному випадку мова йде про ступінь волі. Ми бачили, що демократичний метод не обов'язково гарантує більший обсяг індивідуальної

свободи, ніж будь-який інший дозволив би в аналогічних обставинах. Це цілком може бути і навпаки, але тим не менше ці два явища співвідносяться одне з одним. Якщо принаймні в принципі кожен може боротися за політичне лідерство [Вільний у даному випадку, в тому ж сенсі, в якому кожен може відкрити ще одну фабрику], виставляючи свою кандидатуру перед виборцями, це в більшості випадків, хоча і не завжди, означає значну частку свободи дискусій для всіх. Зокрема, як правило, мається на увазі значну свободу преси. Це співвідношення між демократією і свободою не є абсолютно строгим, їм можна маніпулювати. ...

По-шосте, слід враховувати, що, вважаючи формування уряду первинною функцією виборців (прямо або через посередницький орган), я припускав включити в цю фразу також і функцію його розпуску. Перша означає просто згоду прийняти лідера або групу лідерів, друга – відмова від цієї згоди. Це звертає увагу на один елемент, якого читач, можливо, не помітив. Він міг подумати, що виборці контролюють уряд точно так же, як і приводять його до влади. Але оскільки виборці, як правило, можуть контролювати своїх політичних лідерів лише через відмову переобрати їх або парламентську більшість, яка їх підтримує, це, мабуть, обмежує можливість контролю до рівня, зафіксованого в нашому визначенні. Час від часу відбуваються раптові різкі зміни, що призводять до падіння уряду або окремого міністра або змушують зробити певні дії. Але подібні випадки не тільки виняткові, вони, як ми побачимо, суперечать духу демократичного методу.

По-сьоме, наша теорія проливає таке необхідне світло на старе протиріччя. Той, хто приймає класичну доктрину демократії і, отже, вважає, що демократичний метод повинен гарантувати, що проблеми вирішуються відповідно до волі народу, повинен бути вражений тим фактом, що, навіть якщо ця воля виражена цілком виразно, прийняття рішень простою більшістю в багатьох випадках спотворить її, а не втілить в життя. Цілком очевидно, що воля більшості є воля більшості, а не воля «народу». Прирівняти у визначенні одне до іншого не означає вирішити проблему. Однак спроби прийти до дійсного рішення були зроблені авторами різних планів «пропорційного представництва. ...

2. Використання нашого принципу

Вище наведено опис теорії, тепер ми спробуємо виділити найбільш важливі характеристики структури і дії політичної машини в демократичних країнах.

1. В умовах демократії, як я вже говорив, первинна функція голосування виборців – формування уряду. Це може означати вибори всіх представників адміністрації. Подібна практика, однак, властива головним чином виборам

місцевого уряду і надалі ми будемо її ігнорувати [Ми зробимо це тільки для простоти. Це явище прекрасно лягає в нашу схему]. Розглядаючи лише національний уряд, ми можемо сказати, що формування уряду практично зводиться до вирішення, хто буде лідером [Це вірно лише приблизно. Хоча є підстави очікувати, що людина, яка має відношення до верховної влади, як правило, буде сильною особистістю, які б не були її інші якості, – до цього ми повернемося пізніше – це далеко не завжди так. Таким чином, термін «лідер» не припускає, що люди, яких так називають, обов'язково обдаровані якостями лідера, або що вони завжди здійснюють якесь особисте керівництво. Існують політичні ситуації, сприятливі для сильних індивідуальних позицій. Партія або група партій може бути позбавлена лідера. Однак всі визнають, що це патологічний стан і одна з найчастіших причин поразки]. Як і раніше, ми будемо називати його прем'єр-міністром.

Є тільки одна демократична система, в якій цей вибір є прямим результатом голосування виборців, – Сполучені Штати [Я вважаю, що ми можемо не брати до уваги колегію вибірників. Називаючи президента Сполучених Штатів прем'єр-міністром, я хочу підкреслити фундаментальну подібність його поста з постом прем'єр-міністра в інших демократичних системах. Але я не хочу звести до мінімуму різницю, хоча багато хто з них швидше формальні, ніж фактичні. Найменш важливе з них полягає в тому, що президент виконує також ті, в основному церемоніальні, функції, які є, скажімо, у президента Франції. Набагато важливіше, що він не може розпустити конгрес – але цього не може і прем'єр-міністр Франції. З іншого боку, його позиція сильніша, ніж у англійського прем'єр-міністра, завдяки тому, що його президентство не залежить від підтримки більшості в конгресі – принаймні юридично, оскільки він може потрапити в глухий кут, якщо у нього немає підтримки більшості. Він також може призначати і звільняти членів кабінету міністрів (майже) по своїй волі. Останніх навряд чи можна назвати міністрами в англійському сенсі слова. Вони, скоріше, «секретарі» в повсякденному значенні цього слова. Таким чином, ми можемо сказати, що президент – не прем'єр-міністр, він єдиний міністр, якщо тільки ми не зможемо провести аналогії між функціями міністра англійського кабінету і лідерами фракції правлячої партії в конгресі. ... З метою економії місця ми будемо розглядати переважно англійську модель і трактувати інші випадки як більші чи менші «відхилення», виходячи з того, що логіка демократичного правління найбільш повно проявляється в англійській практиці, хоча і не в її правових формах]. У всіх інших випадках голосування виборців формує не безпосередньо уряд, але посередницький

орган – надалі будемо називати його парламентом ... якому передається функція формування уряду. ...

Яким чином парламент формує уряд? Найбільш очевидний спосіб – обрати його або, що більш реалістично, обрати прем'єр-міністра і потім голосувати за список міністрів, який він представляє. Цей спосіб використовується рідко ... Але він розкриває природу даної процедури краще, ніж будь-який інший. Більше того, всі інші способи можна звести до нього, оскільки прем'єр-міністром зазвичай стає та людина, яку обрав би парламент. Те, як він насправді призначається на посаду – монархом, як в Англії, президентом, як у Франції, або спеціальним органом або комітетом, як у Вільній Пруській державі Веймарського періоду, – просто питання форми.

Класична англійська практика така. Після загальних виборів партія, яка перемогла, зазвичай отримує більшість місць в парламенті і, таким чином, може проголосувати за резолюцію про вотум недовіри будь-якій особі, крім її власного лідера, який таким «негативним» способом призначається «парламентом» на пост глави держави. Він отримує повноваження від монарха – «цілує руки» – і представляє монарху список міністрів, частиною якого є список членів кабінету. У список він включає, по-перше, кількох ветеранів партії, які отримують те, що можна назвати почесним постом; по-друге, лідерів нижчого рангу – тих, на кого він розраховує в ході боротьби в парламенті і які зобов'язані відданою їм перевагою як своїй політичній цінності, так і тим, що можуть стати на заваді; по-третє, політиків, які починають свою кар'єру, яких він запрошує в зачароване коло влади, щоб «привернути свіжу кров»; і іноді, по-четверте, кілька людей з тих, хто, на його думку, особливо добре професійно підготовлений для заняття певних посад. ...

Тепер ми можемо уточнити наше твердження, що в парламентській системі функція формування уряду лягає на парламент. Як правило, парламент вирішує, хто буде прем'єр-міністром, але в цьому рішенні він не повністю вільним. Він більше погоджується з кандидатурою, ніж висуває її. Виключаючи логічні випадки, такі, як французька *chambre* [палата – воля членів парламенту, як правило, не є єдиним чинником при створенні уряду. Члени парламенту скуті не тільки партійними зобов'язаннями. Їх також веде та людина, яку вони «обирають», – веде до самих «виборів» і після них. Кожний кінь, звичайно, вільний зійти з дистанції і не слухатися вудила. Але такі винятки, як повстання чи пасивний опір керівництву лідера, тільки підкреслюють норму. І ця норма відноситься до суті демократичного методу. ...

3. Далі, про природу і роль кабінету ... Це дивно двоїстий орган, спільний продукт парламенту і прем'єр-міністра. Останній, як ми бачили, пропонує

кандидатури його членів, а перший погоджується з його вибором, одночасно впливаючи на нього. Якщо подивитися на це з точки зору партії, це зібрання лідерів більш-менш нагадує її власну структуру. З точки зору прем'єр-міністра, ці збори не тільки товаришів по зброї, але і членів партії, у яких є власні інтереси і перспективи – парламент в мініатюрі. Для того щоб така комбінація склалася і працювала, майбутньому кабінету міністрів слід вирішити – не обов'язково з палкого кохання, – служити під керівництвом містера Х, а містеру Х сформувати свою програму таким чином, щоб його колеги в кабінеті не дуже часто хотіли «переглянути свої позиції», як це називається в офіційній фразеології, або влаштувати сидячий страйк. Таким чином кабінет – це відноситься і більш широко до міністерського корпусу, в який входять міністри, які не є членами кабінету, – має певну функцію в демократичному процесі на відміну від функції прем'єр-міністра, партії, парламенту і виборців. Ця функція проміжного керівництва пов'язана з поточними справами, які виконують окремі члени кабінету в різних департаментах, куди вони призначені, щоб забезпечувати контроль керівної групи над бюрократичною машиною, але ні в якому разі не впливає з них. Це має вельми віддалене відношення (а може, і зовсім ніякого) до «забезпечення того, щоб воля народу виконувалася в кожному з департаментів». Якраз в найкращих випадках народу в кінці кінців представляють результати, про які він і не думав, і не схвалив би їх заздалегідь.

4. Знову про парламент. Я виділив те, що, на мій погляд, є його первинною функцією, і зміцнив цю дефініцію. ... Очевидно, парламент робить багато іншого, крім формування і розпуску уряду. Він видає закони. Він навіть управляє. Хоча будь-який парламентський акт, крім резолюцій і політичних декларацій, є «законом» у формальному сенсі, існує багато актів, які можна розглядати як адміністративні заходи. Бюджет – найбільш важливий приклад. Формування бюджету – управлінська функція. Однак в США його розробляє конгрес. Навіть там, де його становить міністр фінансів і схвалює кабінет, як в Англії, парламент повинен затвердити його, і в результаті цього голосування він стає Актом парламенту. ...

5. Винятки з цього принципу урядового лідерства в «представницьких» асамблеях слугують лише доказом його реалістичності. Вони можуть бути двох типів.

По-перше, ніяке лідерство не є абсолютним. Політичне лідерство, яке проявляється в рамках демократичного методу, ще менш абсолютно через елемент конкуренції, який є суттю демократії. Оскільки теоретично кожен прихильник має право змістити лідера і оскільки завжди є кілька прихильників, які мають реальну можливість це зробити, депутат парламенту або міністр, який належить або який не належить до вузького кола найбільш впливових осіб, –

якщо він відчуває, що у нього є шанси зайняти місце лідера, – дотримується середнього курсу між безумовною лояльністю до лідера і беззастережним підняттям свого власного прапора, балансує між ризиком і можливостями з тонкістю, воістину гідною захоплення. ... Лідер у свою чергу також дотримується середнього курсу: він вимагає дисципліни і дозволяє її порушувати. Він поєднує тиск з більш-менш розумними поступками, несхвалення з похвалою, покарання з заохоченням. Результатом цієї гри, в залежності від відносної сили індивідів і їх позицій, є для них різна, але в багатьох випадках значна ступінь свободи. Зокрема, візьmemo ті групи, які досить сильні для того, щоб їх обурення могли відчувати, але недостатньо сильні, щоб отримати вигоду з включення своїх прихильників і своїх програм в урядові структури. Їм можуть дозволити мати свою позицію з незначних питань або, у всякому разі, з тих питань, щодо яких прем'єр-міністра можна переконати, що вони приватні або не дуже важливі. Таким чином, у груп або навіть окремих членів парламенту від правлячої партії час від часу може з'являтися можливість висувати власні законопроекти, і ще більше поблажливість буде проявлятися до тих, хто критикує політику уряду і не голосує механічно за будь-яку урядову міру. Але досить подивитися на це в практичному ключі, щоб, бачачи обмеження, які є у цієї свободи, встановити, що вона являє собою не принцип роботи парламенту, а відхилення від нього.

По-друге, бувають випадки, коли політична машина не може сприйняти певних проблем, оскільки вище керівництво урядових і опозиційних сил не бачить їх політичної цінності або ця цінність і справді сумнівна. ... Такі питання беруть собі аутсайтери, які віддають перевагу індивідуальній боротьбі за владу перед служінням в рядах однієї з існуючих партій. Звичайно, це абсолютно нормальна політика. Але є й інша можливість. Людина може бути настільки поглинута конкретною проблемою, що може вийти на політичну арену спеціально для того, щоб розв'язати цю проблему своїм способом, не маючи при цьому бажання почати нормальну політичну кар'єру. Однак це настільки незвично, що важко знайти більш-менш важливі приклади. ...

6. Нарешті, що стосується ролі виборців, слід додатково згадати ще про одну річ. Ми бачили, що бажання членів парламенту – не єдиний фактор в процесі формування уряду. Те ж саме можна сказати і про виборців. Їх вибір – ідеологічно зведений в ранг «волі народу» – не впливає з їхньої ініціативи, але формується, і його формування – найважливіша частина демократичного процесу. Виборці не приймають політичних рішень. Але не можна сказати, що вони неупереджено вибирають членів парламенту з числа людей, що мають право бути обраними. У всіх нормальних випадках ініціатива належить

кандидату, який бореться за пост члена парламенту і лідерство на місцевому рівні, яке передбачає цей пост. Виборці обмежуються тим, що підтримують цю спробу, віддаючи йому перевагу, або відмовляються її підтримати. Навіть ті виняткові випадки, коли кандидата дійсно висувають самі виборці, потрапляють в ту ж категорію в силу однієї з двох наступних причин. По-перше, якщо кандидат вже здійснює лідерство, йому вже не потрібно за нього боротися. По-друге, може статися так, що місцевий лідер, який має можливість контролювати або впливати на голосування, не може або не хоче сам брати участь у виборах і призначає іншу людину, який, як здається, був обраний за ініціативою виборців.

Але якщо ініціатива виборців, здебільшого складається лише в прийнятті одного з конкуруючих кандидатів, ще більш обмежена існуванням партій. Партія, всупереч класичній доктрині, це не група людей, яка має намір піклуватися про добробут народу «виходячи з деякого принципу, за яким всі її члени дійшли згоди». Така раціоналізація спокуслива і саме тому небезпечна. Звичайно, в певний час всі партії формулюють свої принципи або програми; ці принципи і програми характерні для партії, яка приймає їх на озброєння як види товарів, які продаються в універмазі, характерні для нього і важливі для його успіху. Але як універмаг не можна визначити через товари, так партію не можна визначити через її принципи. Партія – це така група, члени якої припускають можливість діяти спільно в конкурентній боротьбі за політичну владу. Якби це було не так, то різні партії не могли б мати майже зовсім однакові програми. Проте, як усім відомо, так трапляється. Існування партій і політиків свідчить про те, що маси виборців не здатні на будь-які інші дії, крім паніки. Вони регулюють політичну конкуренцію точно так же, як це роблять професійні асоціації. Психотехніка управління партією, її рекламна кампанія, гасла і марші – це все не прикраси. Це і є суть політики. Так само, як і політичний лідер. ...

Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм и демократія. М. : Экономика, 1995. Гл. 22: Другая теория демократии. – URL: <http://sd-inform.org/upload/books/Theory%20of%20socialism/Democratic%20socialism/Schumpeter.%20Kapitalism,%20socialism%20i%20demokratija.pdf>.

Вінстон Черчілль

(1874–1965)

Сер Вінстон Леонард Спенсер Черчілль – британський державний та політичний діяч, один з найвидатніших діячів Консервативної партії та найбільш поважних політиків ХХ ст., прем'єр-міністр Великої Британії.

У наведеному уривку подано основоположні принципи Консервативної партії – підтримка християнської релігії, протидія нападам на церкву, захист монархії та Парламенту, захист держави від зовнішнього ворога та забезпечення стабільної фінансової системи. Окремим питанням стоїть консервативний погляд на економічне планування.

КОНСЕРВАТИВНІ ПРИНЦИПИ

[А]

Принципи нашої партії не виставляються на аукціон. Ми не генджуємо із жодним прошарком громадської думки. Якщо, однак, є інакшумці, які все більше приєднуються до напрямку, визначеному для нас Обов'язком, то ніякі спогади про минулі розбіжності чи застарілі чвари не повинні нам заступати шлях до створення природних об'єднань, які виходять зі спільної політики та єдиної мети.

Я не вірю в пошуки якоїсь панацеї або всесильних ліків, у залежність від яких ми мусимо поставити нашу довіру й долю, намагаючись продати усім без винятку як запатентований засіб. Легко зірвати оплески, легкодумно просторікуючи про грандіозні нові задуми в політиці, особливо коли обійдено всі конкретні пропозиції. Ми не повинні дошукуватись якоїсь жорсткої, симетричної форми доктрини, яка так тішить уяву соціалістів і комуністів. Наші почуття й британський темперамент цілком інші. Як і наші цілі. Ми прагнемо до вільного й варіативного суспільства, в якому для переважної більшості чоловіків і жінок існують можливості вести щасливе, достойне й успішне життя. У нашому національному бутті ми принципово проти усіх систем жорсткого зодноманічення і ми стали великою нацією, потураючи толерантності більше, аніж логіці.

Певно, було б помилкою першочергової ваги поринути в програми обіцянок й підкупів, сподіваючись завоювати публічну прихильність. Але якщо ви мені скажете: «Як нам здати собі справу про політику Консервативної партії? Що нам говорити про наші заміри, нашу справу й віру, які в нас є?» – на ці питання завжди можна дати негайну відповідь.

Наші основні цілі такі: підтримувати християнську релігію і протидіяти всіляким на неї нападам. Захищати нашу Монархічну й Парламентську Конституцію. Вжити заходів для належного захисту від зовнішнього агресора та

для безпеки нашої морської торгівлі. Підтримувати закон і порядок, безсторонню справедливість суддів, вільних від втручання або тиску з боку виконавчої влади. Відновити здорову фінансову систему й чіткий нагляд за національним доходом і витратами. Боронити й розвивати нашу вітчизняну торгівлю, без якої Велика Британія загине. Сприяти усім заходам, спрямованим на поліпшення здоров'я й соціальних умов людей. Дотримуватись як основного правила підтримки вільного підприємництва й ініціативи на противагу державній торгівлі й націоналізації промисловості. До цього я хотів би додати ще деякі міркування. Ми виступаємо проти встановлення соціальної держави, яка контролює засоби виробництва, розподіл і обмін.

Нас питають: «Яка ваша альтернатива?» Наша консервативна мета полягає у встановленні демократії приватної власності, одночасно незалежної та взаємозалежної. У цей зміст я включаю програми участі у прибутках придатних для цього галузей промисловості, а також внутрішні консультації між роботодавцями та найманими робітниками. Фактично ми домагаємось встановлення статусу найманого робітника як рівноправного партнера, а не безвідповідального найманця. Інтерес найманого робітника якраз і полягає в тому, щоб радше мати багато різноманітних, відкритих перед ним альтернатив, ніж служити одному всемогутньому роботодавцеві, який зветься Державою. За умов колективної угоди він перебуватиме у кращому становищі і продуктивність праці від цього зросте; усього й для всіх буде більше, як і свободи, якщо найманий працівник у переважній більшості випадків зможе сам обирати й міняти свою роботу, а також мати справу з приватним наймачем, який, як і він сам, зазнає звичайних життєвих труднощів і, як і він, залежить від особистої ощадливості, винахідливості та вміння добре господарювати. Тільки у такий спосіб можна зберегти традиційні цінності британського характеру. Ми не бажаємо, аби народ цього стародавнього острова був зведений аристократією привілейованих чиновників або привілейованої партії, сектантських або тред-юніоністських босів до маси одержавлених пролетарів, гнаних туди й сюди, оселених то тут, то там. Ми проти тиранії та переслідувань з боку підприємств, де працюють члени лише однієї профспілки. Наш ідеал – це узгоджений союз мільйонів вільних, незалежних сімей і домівок заради їхнього благоденства та служіння справжній британській славі та світовій злагоді.

Свобода підприємництва й свобода найманої праці неможливі без розроблених систем гарантій проти банкрутства, нещасних випадків чи бід. Ми не прагнемо до непередбачливого послаблення засад суспільства, а лишень до того, щоб підняти поруччя на життєвих сходах, для захисту безпомічних або неповноцінних людей від падіння в безодню. Як Консервативна, так і Ліберальна

партії зробили значний внесок у справу гарантування мінімального рівня життя та праці. У цьому є також і моя частка. Минуло 38 років відтоді, як я впровадив першу Програму страхування по безробіттю, та 22 роки по тому, як, обіймаючи посаду міністра фінансів від консерваторів, я заснував і ввів пенсії для вдів, а також знизив вік для одержання пенсії від 70 до 65 років. Наразі ми просуваємося до другої широкої програми національного страхування, яка навіть за умов тяжких наслідків війни була започаткована парламентом, де переважала консервативна більшість. Чільним принципом політики консерваторів, юніоністів чи торі – називайте як хочете – є захист широкого загалу від зловживань з боку монополій та від обмежень на торгівлю й підприємництво, незалежно від того, чи йдуть ці біди від приватних корпорацій, зловмисних планів доктринерських урядів, а чи від некомпетентності й сваволі державних відомств. Насамкінець, ми проголошуємо себе недремними противниками усіх класових, офіційних або партійних привілеїв, які суперечать духові нашого острівного народу, духові, спалахи якого невпинно здіймаються вгору від усіх людей, їхніх справедливих звершень, винагород та величезних переваг і у війні, і в мирі.

Як тоді нам окреслити напрями політичної боротьби? Британський народ спонукають в основному до дії не сподівання на матеріальну вигоду. А то б ми давно вже потонули в океані минувшини. Леде не в усіх випадках його надихають почуття й інстинкти, а не програми чи приземлені обрахунки.

[В]

Тепер я переходжу до іншого аспекту тієї самої проблеми й повинен просити вашої вибачливості, якщо розкрию перед вами цей предмет як справу великої ваги. Питання постає так: «Чи виступають консерватори проти планування?» Планування – явище не нове. Кожний уряд, давній чи новий, повинен дивитися вперед і планувати. Хіба ж не радив Йосип фараонові будувати зерносховища та наповнювати їх для неврожайних років, коли води Нілу міліють? Він чинив у протилежний спосіб порівняно із теперішнім урядом, який, далєбі, марнує сприятливий період для зведення країни на ноги й розтринькує замість цього всі накопичені багатства. Але ми, звичайно ж, – за планування. Але планування заради чого?

Ми вважаємо, що планування у ці нові часи, маючи у своєму розпорядженні всі здобутки науки, повинно бути спрямовано на надання кожному окремому громадянину якнайширших можливостей вибору дій за всіх обставин злетів і падінь у повсякденному житті. Чим вільніший вибір людини, тим вірогідніше, що він буде мудрим і плідним, і не тільки для того, хто обирає, а й для спільноти, в якій він живе. Що ж, є важлива відмінність між

якістю і типом планування. Цей-бо тип планування докорінно відрізняється від колективістського задуму перемолоти геть усе у величезному державному млині, що доконче зруйнує у цій круговерті свободу й незалежність, які є основою нашого способу життя й уславленою прикметою нашого народу.

Соціалістична політика й мета полягають у згладжуванні всіх тих відмінностей в оплаті, – якщо скористатися пишномовним тред-юніоністським висловом, – які є наслідком особистих зусиль і здібностей людей, та у встановленні за всяку ціну непорушної межі, вище якої не дозволено піднятися нікому, окрім соціалістичних лакеїв і політиків. Звичайно, вони можуть здійснювати це тільки поступово, але саме до цієї мети вони прагнуть і саме цієї мети спроможна досягнути їхня політична філософія.

Мені приємно бачити, що відповідальні лідери тред-юніоністів, – хоч вони й можуть називати себе соціалістами, – які перебувають у повсякденному контакті з виробничим і трудовим життям, без вагання чинять опір цій залізній ході зрівнялівки. Адже цей процес був би фатальним для всіх тих сил, які спроможні виробляти у більших обсягах і більш передову продукцію; він позбавив би кожному людину права якнайкраще виявити саму себе і свої здібності для блага не тільки своєї родини, а й своїх співвітчизників, покладаючись при цьому на старовинні, вільні й добре знані закони, на підвалинах яких був розбудований наш спосіб життя на цьому острові.

[С]

Я сподіваюся, що ви вже всі опанували офіційний соціалістичний жаргон, якому наші керівники, як вони себе називають, хочуть нас навчити. Ви не повинні вживати слово «бідні»; їх-бо слід описувати як «групу з низьким прибутком». Коли порушується питання про заморожування платні робітників, то міністр фінансів говорить про «перебої у зростанні особистих прибутків». Ідея полягає в тому, що раніше платники податків жили заможнo, і через це буде цілком прийнятним і безпечним їх трусонати. Серу Стаффорду Кріпсу не подобається згадувати слово «платня», але ж він має на увазі саме це. Є прекрасні слова про рідний дім і батьківщину. У майбутньому їх називатимуть «житловою одиницею». Я, далєбі, не знаю, як же нам доведеться співати нашу стару пісню «Рідний дім, любий рідний дім». «Житлова одинице, люба моя житлова одинице, немає на світі місця, подібного до нашої житлової одиниці». Я сподіваюся дожити до часів, коли побачу, що британська демократія геть виплуне увесь цей мотлох. Містер Герберт Моррісон нещодавно поскаржився. «Соціалізоване виробництво, – сказав він, – є предметом найбільш упертих перекручень, у той час як труднощі й хиби приватного виробництва

замовчуються». Що він розуміє під отим «замовчуються»? Якщо приватне підприємництво зазнає невдачі, то його власники можуть бути оголошені неплатоспроможними. Чи схоже це на замовчування?

[D]

Кожна тенденція соціалістичного правління спрямована до централізації влади. Вона внутрішньо притаманна їхньому [соціалістів] розумінню державного управління. Проте, як свідчить історія, розподіл правлячої влади понад 500 років безперервно був метою британського народу. Розподіл влади – це лейтмотив нашої парламентської системи й конституційних засад, поширених нами по всьому світу. Ідея регулятивів і противаг, непримиренність до теорії, за якою одна людина або група людей спроможні погрозливими жестами й рішеннями довести всіх інших до стану плазування, – саме це завжди становило бойовий клич британської нації, як і розподіл влад завжди був одним із бойових гасел британського народу. І саме звідси цей принцип був перенесений до Америки. Систему Американської Конституції сформовано так, щоб перешкодити *будь-якій особі, а чи угрупованню* встановити деспотичний контроль над усією нацією. Певна річ, Америка має у своєму Союзі сорок вісім штатів [*промова виголошена у 1950 р., а штати Аляска та Гаваї долучилися до США у 1959 р.*]; через спромогу жити своїм власним життям, на свій власний розсуд та в межах широких повноважень, відстоюваних усіма разом, вони захищені й убезпечені супроти всього, неминуче притаманного правлінню однієї особи або незаконно обраної автократії. ...

Ми, консерватори, хочемо, аби планування майбутнього мало місце насамперед у кожній окремій оселі й сім'ї. Якщо вони не складають плани на майбутнє, то цього не вчинить жодна державна структура. Лише завдяки їхній спонукальній потузі можливий ширший прогрес. Існують древні закони й звичаї нашого острова. Державна структура повинна рухатись вперед і передбачати поступ науки й промисловості. Чому ми маємо обирати тих чи тих поважних людей, якщо вони не в змозі вказати нам шлях? Одначе зрештою виходить, що саме народ є рушієм поступу від покоління до покоління і саме його спонукальна сила й витримка становлять підвалини життя нашої батьківщини. Якщо імпульс народу згасає, ніяке планування шляху вперед його не замінить. Соціалізм, діючи через бюрократію, руйнує індивідуальні імпульси мільйонів осель. Типовий висновок, який багато хто з членів Соціалістичної партії виводить із будь-якої події, полягає в необхідності голосувати тільки за Соціаліста й Державу, аби вони опікувалися рештою народу. Але ж наскільки далеким це все є від фактичної ситуації, коли ми повинні боротися за наше існування саме

у своїй хаті й в усьому світі й коли ми повинні боронити наше життя супроти виклику озброєного й агресивного комунізму, представленого Радянською Росією. Повірте мені, головним осередком життя і сили Британії є домівка й сім'я. Але в них ви отримали також свій вільний шанс. Нехай люди скористаються своїм благим здоровим глуздом і примножують вибір, відкритий перед ними на кожному складному етапі їхнього життя. Тільки-но свобода заструмує із джерела їхніх сердець, тоді справді матимемо країну, яка, за умови мудрого правління, буде в силі відігравати велику роль у світі; але перепиніть це джерело, станьте йому на заваді, обмежте й закуйте в кайдани необхідну діяльність думки й обміну порадами у власному домі, як усі ваші прекрасні Утопії розлетяться вщент й опиняться долі.

[E]

Мудрість наших предків понад триста років домагалася від конституції розподілу влад. Корона, Палата лордів і Палата громад завжди врівноважували й стримували одна одну. Обмеження влади монархії було справою, за яку, як кажуть ліберали, «Гемпден помер на полі бою, а Сідней – на ешафоті». Зосередження усієї влади над повсякденним життям звичайних чоловіків і жінок у чинникові, який зветься «Державою», здійснюване фактично однопалатним правлінням, є реакційний крок, що суперечить загальній тенденції британської історії та нашому призначенню у світі. Британський народ споконвіку відчував відразу до свавільного й абсолютистського правління у будь-якій формі. Славетні люди, засновники Американської Конституції, втілили цей розподіл влад у найвагомій і довготривалій формі. Вони не тільки розмежували виконавчі, законодавчі й судочинні функції, а й шляхом упровадження федеральної системи зберегли також для місцевих громад широкі й суверенні права, і завдяки усім цим засобам вони зберегли – незрідка ціною певних незручностей – систему законності й свободи, в умовах якої домоглися успіхів і лідерства в усьому світі. Соціалістична концепція всемогутньої Держави, яка втручається у щонайменші дрібниці життя й поведінки індивіда і вимагає планування й формалізації його праці й винагород, є відразливою й огидною для друзів свободи. Ці абсолютистські сили можуть вчинити таке, що група політиків, яка отримала більшість місць у парламенті, перетвориться на панів, а не слуг народу, і централізує всю владу у Вайтхолі. Поки що ми перебуваємо лише на першому етапі цього лихоносного шляху. Але підприємливість, завзяття та ініціатива вже калічаються. Ощадливість карається найтяжчими у світі податками. Пропущені парламентом, формальні правила дедалі більше витісняють стосунки за

статусом. З'явилися сотні злочинів, незнаних перед війною, які караються штрафами й ув'язненнями. А все це, щиро кажучи, становить лише крок до повної Соціалізації.

«Усі люди створені рівними», – проголошує Американська Декларація Незалежності. «Усі люди будуть утримуватися рівними», – стверджує Британська Соціалістична партія. Нема сумніву, що єдиним винятком будуть міністри та члени уряду і спільники. Якщо це вже має місце перед нашими очима, коли націоналізовано лише одну п'яту промисловості і ми все ще зберегли наші політичні права й свободу, то можна здати собі справу, що станеться, коли буде завершено увесь процес. Поклоніння всесильній Державі, перед якою розпростерлася упосліджена маса пересічних громадян, належить до найбільш смертоносних і підступних ілюзій, через які вільні люди, якими ми ще є, можуть відкинути геть права й свободи, що їх вони зобов'язані вважати дорожчими за власне життя, – заради самих себе та своїх дітей.

Британська нація повинна зараз здійснити вибір і прийняти одне з найважливіших рішень у своїй історії. Це вибір між двома способами життя; між особистою свободою і пануванням Держави; між концентрацією власності в руках Держави та розширенням демократії приватної власності; між політикою всезростаючого контролю й обмежень та політикою вивільнення енергії і винахідливості; між політикою принизливої зрівнялівки та політикою знаходження можливостей для всіх піднятися вище середнього рівня.

Черчілль В. Консервативні принципи // Косерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. 2-е вид., перероб. і доп. Київ, 2008. С. 20–25.

Ханна Арендт

(1906–1975)

Ханна Арендт – німецький філософ. Творчість Х. Арендт відзначалася новаторським підходом до політичної науки, зокрема до тоталітаризму, природи зла і форми «життя духу», криза культури у масовій свідомості та теорія революції.

У наведеному уривку з роботи «Джерела тоталітаризму» наведено принципи існування тоталітарних режимів, зокрема функціонування репресивного апарату, ідеології тотального панування, та вождизму як соціального

ДЖЕРЕЛА ТОТАЛІТАРИЗМУ

Тоталітаризм при владі

... Коли рух, організаційно міжнародний, ідеологічно всеосяжний і глобальний за політичними прагненнями, захоплює владу в одній країні, він опиняється у явно парадоксальному становищі. Соціалістичний рух уникнув такої кризи, по –перше, тому, що національне питання, тобто стратегічна проблема революції, дивним чином залишилася поза увагою Маркса та Енгельса, і, по –друге, проблема урядування постала перед ним лише після того, як Перша світова війна позбавила Другий Інтернаціонал влади над його національними членами, які повсюди визнали примат національних почуттів над інтернаціональною солідарністю як сталий факт. Інакше кажучи, коли для соціалістичних рухів настав час захоплювати владу у своїх державах, усі вони вже трансформувалися в національні партії.

Цій трансформації не відбулося у тоталітарних рухах – більшовицькому та нацистському. У мить захоплення влади небезпека для руху полягає в тому, що, з одного боку, він може «закостеніти» через переобрання державного механізму і набути форми абсолютної влади, а з іншого – його свобода просування може обмежитися кордонами терену, де він прийшов до влади. Для тоталітарного руху обидві небезпеки однаково смертельні: розвиток у напрямку абсолютизму поклав би край його внутрішньому пориванню, а розвиток у напрямку націоналізму перешкодив би зовнішній експансії, без якої рух не може існувати.

Не може бути кращого виходу з проблем, притаманних співіснуванню уряду й руху, тоталітарних претензій і обмеженої влади на обмеженій території, позірної участі у взаємовизнанні законів і звичаїв націй та домагань на світове панування, ніж наведена формула, позбавлена свого справжнього змісту. Адже перед тоталітарним правителем стоїть подвійне завдання, яке, на перший погляд, видається суперечливим аж до абсурду: він має утвердити ілюзорний світ

руху як відчутну дієву реальність буденного життя і, водночас, не дозволити цьому новому світові виробити нову стабільність, бо стабілізація його законів та інституцій неминуче знищила б сам рух, а водночас, сподівання на майбутнє завоювання світу. Тоталітарний правитель має за будь-яку ціну перешкодити процесу нормалізації, досягнути тієї точки, де може розвинутися новий спосіб життя, – той, що з часом міг би позбутися комплексу незаконнонародженості й посісти місце серед широко розмаїтих і глибоко контрастних способів життя націй землі. Тієї миті, коли тимчасові революційні інституції стали б національним способом життя (у мить, коли заява Гітлера, що нацизм не є експортним товаром, а Сталіна – про можливість побудови соціалізму в одній країні були б не просто спробою обманути нетоталітарний світ), тоталітаризм втратив би свою «тотальну» якість і почав би підкорятися закону націй, за яким кожна з них має певну територію, людність та історичну традицію, що співвідносять її з іншими націями, – множиною, яка *ipso facto* (самим фактом свого існування – лат.) заперечує будь-яке твердження, що якась конкретна форма влади придатна в усіх випадках.

Із практичного погляду, парадокс тоталітаризму при владі полягає у тому, що володіння всіма засобами урядової влади і насильства в одній країні не є для тоталітарного руху безумовним благом. Йому стає дедалі важче зберігати свою зневагу до фактів та неухильну відданість правилам фіктивного світу, хоч вони залишаються для нього такими ж суттєвими, як і раніше. Влада означає безпосереднє зіткнення з дійсністю і тоталітаризму при владі доводиться постійно мати справу з подоланням цього виклику. Пропаганди й організації більше не достатньо, щоб стверджувати, ніби неможливе – можливе, невірогідне – істинне, що світом буцімто править божевільна тривкість; головна психологічна опора тоталітарної вигадки – активне неприйняття *status quo* (існуючий стан – лат.), що його маси відмовляються визнати єдиною можливим світом, – більше не існує; кожна дешиця фактичної інформації, яка просочується крізь залізну завісу, побудовану для стримування постійної загрози струменя реальності з іншого, нетоталітарного боку, стає небезпечнішою для тоталітарного панування, ніж контрпропаганда для тоталітарного руху.

Боротьбу за тотальне панування над цілим населенням землі, усунення будь-якої конкурентної нетоталітарної реальності закладено в самих тоталітарних режимах; якщо вони не прагнуть до глобального панування як кінцевої мети, то скоріш за все втратять і ту владу, яку змогли вже захопити. Навіть над єдиним індивідом можна абсолютно й надійно панувати лише за умов глобального тоталітаризму. Отже, прихід до влади означає, насамперед, заснування офіційного й офіційно визнаного органу управління для руху

(або його філій у випадку держав-сателітів) і набуття своєї лабораторії для експериментування з дійсністю або, скоріше, проти неї, для експериментування в галузі організації народу відповідно до кінцевої мети, що нехтує індивідуальністю та національністю, за умов явно не досить сприятливих, проте достатніх для досягнення важливих часткових результатів. Тоталітаризм при владі використовує державну адміністрацію для досягнення своєї далекосяжної мети світового завоювання і спрямування усіх гілок руху; він засновує таємну поліцію як виконавця й охоронця його внутрішнього експерименту з постійного перетворення дійсності на фікцію. Кінець кінцем, він створює концентраційні табори для здійснення експерименту з тотального панування. ...

Єдине правило, щодо якого може бути певен кожен у тоталітарній державі, полягає в тому, що чим урядові відомства помітніші, тим меншою владою їх наділено, і чим менше відомо про існування якоїсь інституції, тим більшою владою вона, зрештою, виявиться. За цим правилом Ради, конституцією визнані як вища влада в державі, мають менше влади, ніж більшовицька партія; більшовицька партія, яка відкрито рекрутує своїх членів і визнається панівним класом, має менше влади, ніж таємна поліція. Реальна влада починається там, де починається секретність. У цьому відношенні нацистська й більшовицькі держави були дуже схожі; відмінність між ними полягає переважно в тому, що, з одного боку, спостерігаємо монополізацію й зосередження таємних поліційних служб в руках Гімmlера, а з другого – плутанину, як на перший погляд, ніяк не пов'язаних і не співвідносних різновидів поліційної діяльності в Росії.

Якщо ми розглядатимемо тоталітарну державу виключно як інструмент влади й полишимо осторонь питання адміністративної ефективності, виробничих потужностей та економічної продуктивності, то її безформність виявиться ідеальним інструментом для реалізації так званого принципу вождівства. Постійне змагання між відомствами, які мають не просто подібні функції, але й тотожні завдання, майже не залишає опозиції або саботажу шансів на успіх; швидка зміна значущості, яка відсуває одну установу в тінь, а іншу підносить до влади, може розв'язати всі проблеми так, що ніхто й не помітить змін чи факту попереднього існування опозиції. Ще одна перевага такої системи полягає в тому, що установа – суперник може так і не усвідомити своєї поразки, оскільки її або взагалі не ліквідовують (як за нацистського режиму), або ж ліквідовують значно пізніше і поза очевидним зв'язком із конкретною справою. Це може робитися тим легше, що ніхто, крім кількох утаємничених, не знає справжніх стосунків між носіями влади. Лише подеколи нетоталітарний світ може вловити проблиск цих подій, коди, наприклад, високий посадовець за кордоном зізнається, що його безпосереднім начальником у посольстві був

нікому не відомий клерк. У ретроспективі часто можна з'ясувати, чому сталася така раптова втрата влади або, радше, що вона взагалі сталася. Наприклад, сьогодні неважко зрозуміти, чому на початку війни таких осіб, як Альфред Розенберг або Ганс Франк, перемістили на державні посади й у такий спосіб усунули від реального центру влади, тобто фюрерового найближчого оточення. Важливо, що вони не тільки не знали причин цих переміщень, але, ймовірно, навіть не підозрювали, що такі ілюзорно високі посади, як губернатор Польщі або рейхсміністр усіх східних територій, означали не кульмінацію, а кінець їхньої кар'єри націонал-соціалістів.

Принцип вождівства запроваджує ієрархію в тоталітарній державі не більшою мірою, ніж він чинить це у тоталітарному русі; влада не розподіляється крізь усі проміжні шаблі до низу державного утворення, як у випадку авторитарних режимів. Річ, насправді, полягає в тому, що немає ієрархії без авторитету, і що, незважаючи на численні непорозуміння щодо так званої «авторитарної особистості», принцип авторитету в усіх важливих відношенні діаметрально протилежний принципіві тоталітарного панування. Не кажучи вже про його витoki з римської історії, авторитаризм у будь-якій формі завжди має на меті утиски або обмеження свободи, але ніколи не має на меті її скасування. Тоталітарне ж панування спрямоване на скасування свободи, навіть на усунення людської мимовільності загалом, а зовсім не на обмеження свободи, хоч би яким тиранічним воно було. Із технічного боку така відсутність будь-якого авторитету або ієрархії за тоталітарної системи виявляється в тому, що між верховною владою (фюрером) і підлеглими немає солідних проміжних рівнів, кожен із яких набув би належної частки влади й підпорядкування. Воля фюрера може втілюватися повсюдно і в будь-який час, і сам він не пов'язаний із жодною ієрархією, навіть тією, яку запровадив би сам. Тому некоректно говорити, що рух після захоплення влади засновує множину князівств, де кожному дрібному вождеві вільно чинити, що заманеться, і наслідувати великого верховного вождя. Заява нацистів, що «партія є порядок фюрерів», була звичайнісінькою брехнею. Як нескінченне примноження відомств і плутанина влад спричиняли такий стан справ, за якого кожен громадянин відчував, що наражається безпосередньо на волю Вождя, який довільно вибирав для своїх рішень виконавчий орган, так і півтора мільйони «фюрерів» по всьому Третньому Рейху чудово знали, що їхня влада виходить безпосередньо від Гітлера, без будь-яких проміжних рівнів діяльної ієрархії. Пряма залежність була реальною, а проміжна ієрархія, маючи, безумовно, соціальне значення – ілюзорною, фіктивною імітацією авторитарної держави.

Абсолютна монополія Вождя на владу і авторитет найнаочніша у стосунках між ним і його шефом поліції, який у тоталітарній країні посідає

наймогутніше становище в державі. Проте попри наявність у його розпорядженні справжньої поліційної армії та елітних формувань, надзвичайної матеріальної та організаційної міці, шеф поліції явно не в змозі захопити владу й стати правителем країни. Так, до падіння Гітлера Гімmlер і не мріяв зазіхати на Гітлерові претензії на вождівство і ніколи не розглядався як наступник Гітлера. Ще цікавіша в цьому контексті злочасна спроба Берії захопити владу по смерті Сталіна. Хоча Сталін ніколи не допускав, аби котрийсь із його шефів поліції посів становище, порівнюване зі становищем Гімmlера в останні роки нацистського режиму, в Берії теж виявилось досить військ, щоб зазіхнути на владу в партії після смерті Сталіна, просто зайнявши всю Москву й заблокувавши всі підступи до Кремля; ніхто, крім Червоної Армії, не міг перешкодити його жадобі влади, а це призвело б до кривавої громадянської війни з цілковито непередбачуваними наслідками. І ось Берія добровільно залишає усі свої пости лише кількома днями пізніше, хоч і повинен був знати, що накладе життям за ті дні, протягом яких наважився протиставити владу поліції владі партії. ...

У тоталітарних режимах турбує не їхнє особливо безпощадне вправління з політикою сили, а те, що за їхньою політикою криється цілком нова й безпрецедентна концепція влади, так само, як за їхньою Realpolitik криється цілком нова й безпрецедентна концепція реальності. Цілковите нехтування прямими наслідками, а не безпощадність; знекорінення и нехтування національними інтересами, а не націоналізм; презирство до утилітарних мотивів, а не безоглядне переслідування власних інтересів; «ідеалізм», тобто непохитна віра в ідеологічний вигаданий світ, а не жадоба влади, – усе це привнесло до міжнародної політики новий і більш дестабілізуючий елемент, ніж це спромоглася б вчинити проста агресивність.

Влада, як її розуміє тоталітаризм, пов'язана виключно із силою, що її дає організація. Як Сталін розглядав кожную інституцію, незалежно від її справжніх функцій, лише як «при водний пас, що зв'язує партію з народом», і щиро вірив, що найціннішим скарбом Радянського Союзу були не багатства його надр і не продуктивна здатність величезних мас людності, а «кадри» партії (тобто поліції), так само Гітлер уже 1929 року побачив «найважливіше» в русі в тому факті, що 60 тисяч чоловік «зовні стали майже єдиним цілим, що ці члени руху справді одностайні не тільки за ідеями, а навіть із виразу обличчя. Погляньте на ці усміхнені очі, цей фанатичний ентузіазм, і ви побачите ... як сотні тисяч учасників руху стають однотипними». Хоч би який зв'язок мала влада із земними благами, добробутом, скарбами й багатствами в уявленнях західної людини, він розчинявся у своєрідному дематеріалізованому механізмі, кожен порух якого генерує владу, як тертя або гальванічні струми генерують електричний струм.

Тоталітарний поділ держав на Заможні й Незаможні є чимось більшим, ніж демагогічний прийом; ті, хто його витворив, справді були переконані, що влада матеріальних благ несуттєва й лише заважає розвитку організаційної влади. Для Сталіна постійне зростання й розвиток поліційних кадрів були незрівнянно важливіші, ніж нафта Баку, вугілля й руда Уралу, житниці України чи потенційні скарби Сибіру, – коротше кажучи, ніж розвиток усього силового арсеналу Росії. Такий самий стиль мислення змусив Гітлера принести в жертву кадрам СС усю Німеччину; він визнав війну програною не тоді, коли міста Німеччини перетворилися на руїни, і було винищено промисловий потенціал, а тільки тоді, коли дізнався, що війська СС втратили надійність. Для людини, яка вірила у всемогутність організації наперекір усім суто матеріальним чинникам, військовим та економічним, і яка до того ж розраховувала на кінцеву перемогу свого почину століттями пізніше, поразка означала не військову катастрофу або загрозу голодної смерті для населення, а виключно розгром елітних формувань, від яких очікувалося пронести змову з метою світового панування через низку поколінь до майбутнього здійснення.

Безструктурність тоталітарної держави, її нехтування матеріальними інтересами, її звільнення від мотиву вигоди і неутилітарні настанови загалом більше за будь-що інше спричинили перетворення сучасної політики на майже не передбачувану. Нездатність нетоталітарного світу зрозуміти таку ментальність, яка функціонує незалежно від будь-якої дії, що спирається на розрахунок людських та матеріальних ресурсів, і цілком байдужа до національного інтересу й добробуту свого народу, опиняється перед цікавою дилемою: Ті, хто правильно розуміють жахливу дієвість тоталітарної організації й поліції, схильні переоцінювати матеріальну міць тоталітарних країн, тоді як ті, хто бачить марнотратство й некомпетентність тоталітарних економік, схильні недооцінювати потенціал міці, який може бути створений безстосовно до всіх матеріальних чинників. ...

Харендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. С. 439–442, 454–456, 468–469. Цит. за: Політологія : хрестоматія / за ред. М. П. Гетьманчука. Львів, 2011. 600 с.

Толкотт Парсонс

(1902–1979)

Толкотт Парсонс – американський соціолог, голова школи структурного функціоналізму, один із засновників сучасної теоретичної соціології. Метою його досліджень була побудова теоретичної системи, яка має охопити свою людську реальність у всьому її різноманітті.

У наведеному фрагменті роботи «Про поняття «Політична влада» проводиться порівняння влади як посередника у суспільному житті, тотожного грошам. До категорій політичної влади вводяться економічні поняття свободи, банківської системи, відповідальності, попиту, рівновага факторів і результатів володарювання.

ПРО ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА ВЛАДА»

Влада розуміється тут як посередник, тотожний грошам, який циркулює всередині того, що ми називаємо політичною системою, але виходить далеко за рамки останньої і здатний проникати в три функціональні підсистеми суспільства (як я їх собі уявляю) – економічну підсистему, підсистему інтеграції і підсистему підтримки культурних зразків. Удавшись до дуже короткого опису властивостей, притаманних грошам як економічному інструменту подібного типу, ми зможемо краще зрозуміти і специфіку властивостей влади.

Гроші, як стверджували класики економічної науки, одночасно є і засіб обміну, і «ціннісний еталон». Гроші – це символ в тому сенсі, що, вимірюючи і, отже, «висловлюючи» економічну цінність або корисність, самі вони не володіють корисністю в первісному споживчому значенні слова. Гроші мають не «споживчу вартість», а тільки «вартість мінову», тобто дозволяють купувати корисні речі. Гроші служать, таким чином, для обміну пропозиціями про продаж або, навпаки, про купівлю корисних речей. Гроші стають головним посередником тільки тоді, коли обмін не носить обов'язкового характеру, подібно до обміну дарами між деякими категоріями родичів, або коли він не відбувається на основі бартеру, тобто обміну рівноцінними речами і послугами.

Заповнюючи брак прямої для себе користі, гроші наділяють того, хто їх отримує, чотирма важливими ступенями свободи в тому, що стосується участі в системі загальних обмінів:

- 1) свободою витратити отримані гроші на придбання якої-небудь речі або набору речей з числа наявних на ринку і в межах наявних коштів;
- 2) свободою вибирати між багатьма варіантами бажаної речі;
- 3) свободою вибирати час, які найбільш підходить для купівлі;

4) свободою обдумувати умови купівлі, які в силу свободи вибору часу і варіанти пропозиції людина може, залежно від обставин, прийняти або відкинути. І навпаки, у випадку з бартером учасник торгу зв'язаний тим, що його партнер має або бажає мати в обмін на те, що він мав, і поступиться в даний момент. Разом з отриманням чотирьох ступенів свободи людина, звичайно, піддається ризику, пов'язаному з гіпотетичністю припущення про те, що гроші будуть прийняті іншими і що їх цінність залишиться незмінною.

Перші гроші були посередником, що стояли ще дуже близько до товару, – найвідомішим прикладом цього є дорогоцінні метали, і багато хто до цих пір вважає, що вартість грошей «дійсно» ґрунтується на ринковій вартості їх металевій основі. На цій основі, проте, в розвинених фінансових системах була зведена складна структура інструментів кредитування, в якій тільки незначна частина угод дійсно відбувалася з використанням металевих грошей – вони перетворюються в «резерв», який зберігається на всякий випадок, і використовуються головним чином для зведення міжнародних балансів. Я докладніше зупинюся на природі кредиту в іншій частині статті. Зараз же досить сказати, що, як би в деяких випадках не була важливою наявність металевих резервів, всі сучасні фінансові системи функціонують, спираючись переважно не на метал як реального посередника, а на гроші «без вартості». Більш того, прийняття цих грошей «без вартості» ґрунтується на певній довірі, інституціолізованій у фінансовій системі. Якби гарантія грошових зобов'язань заснована тільки на їх конвертованості в металеву монету, тоді в переважній більшості випадків вони б знецінилися по тій простій причині, що загальна кількість металу може покрити лише малу частку грошей.

І нарешті, гроші «хороші», тобто функціонують як посередник, тільки в надрах досить певної мережі ринкових відносин, яка дійсно досягла сьогодні світового рівня, але підтримку якої вимагає спеціальних заходів забезпечення взаємного обміну національних валют. Така система є область віртуальних обмінів, в якій гроші можуть бути витрачені, але в надрах якої підтримуються певні умови, що забезпечують системі захист і управління з боку як закону, так і відповідальних влад, контрольованих законом.

Аналогічним чином поняття інституціолізованої системи влади насамперед висуває на перший план систему відносин, в рамках якої деякі види обіцянок і зобов'язань, нав'язаних або взятих добровільно – наприклад, відповідно до договору, – розглядаються як підлягають виконанню, тобто у нормативно встановлених умовах уповноважені діячі можуть зажадати їх виконання. Крім того, у всіх встановлених випадках відмови або спроб відмови від покори, за допомогою чого діяч пробує ухилитися від своїх

зобов'язань, їх «змусять поважати», погрожуючи йому реальним застосуванням ситуаційно-негативних санкцій, що виконують в одному випадку функцію залякування, в іншому – покарання. Саме події у випадку з діячем, про якого йде мова, навмисно змінюють (або загрожують змінити) ситуацію йому на шкоду, яким би не був конкретний зміст цих змін.

Влада, таким чином, є реалізацією узагальненої здатності, яка полягає у тому, щоб домагатися від членів колективу виконання їх зобов'язань, легітимізованих значимістю останніх для цілей колективу, і допускає можливість примусу норовливих за допомогою застосування до них негативних санкцій, ким би не були дійові особи цієї операції.

Читач зауважив, що для визначення влади я вжив поняття «узагальнення» і «легітимація». Домогтися володіння корисним предметом, вимінявши його на інший предмет, не означає зробити грошову операцію. Таким же чином з мого визначення випливає, що домогтися задоволення свого бажання, визначене воно як зобов'язання об'єкта чи ні, за допомогою простої загрози з боку переважаючої сили не складає акту владарювання. Я добре знаю, що більшість представників політичної науки вибрали б інше визначення і побачили б тут приклад владарювання (відповідний, наприклад, за визначенням Даля, але я маю намір дотримуватися власного визначення та вивчати наслідки. Здатність забезпечувати задоволення бажання має бути узагальненою, щоб можна було називати її владою в тому сенсі, який я надаю цьому терміну, а не бути тільки функцією окремого застосування санкції, яку в змозі накласти одну особу; і, нарешті, використаний посередник повинен бути «символічним». На друге місце серед властивостей влади я поставив легітимацію. Це з необхідністю впливає з мого розуміння влади як «символічної», яка, після того, як буде змінена на що-небудь дійсно значиме для ефективності спільноти, а саме на покору, не залишає набувачу вигоди, тобто особі, яка виконала зобов'язання, «ніякої відчутної цінності». Це означає, що йому не залишається нічого іншого, крім сукупності антиципації, а саме: при інших умовах і в інших випадках він може нагадати про певні зобов'язання з боку інших співтовариств. У системах влади легітимація є, таким чином, чинником, аналогічним довірі при взаємній згоді на прийняття грошової одиниці і її стабільності у фінансових системах.

Обидва критерії об'єднані тим, що якщо легітимність володіння і використання влади піддається сумніву, то це веде до використання все більш сильних засобів, що сприяють досягненню покори. Ці засоби повинні бути все більше і більше ефективними «внутрішньо» і, отже, краще пристосованими до особливих ситуацій об'єктів, виходячи з їх недостатньо загального характеру. Крім того, в тій мірі, в якій ці засоби є внутрішньо ефективними, легітимність

поступово стає все менш важливим фактором їх ефективності; в кінці цього розвитку знаходиться застосування – спочатку різних видів примусу, потім сили як найбільш по суті своїй ефективного з усіх засобів примусу.

... Тепер ми здатні торкнутися останню з тих важливих проблем, які було вирішено розібрати в рамках цієї статті і яка полягає в тому, щоб з'ясувати, чи є влада завданням з нульовою сумою в тому сенсі, що в системі будь-яке збільшення влади одиницею та є дієвою причиною втрати відповідної кількості влади іншими одиницями – Б, В, Г ... Порівняння з грошима, на якому ми наполягали з самого початку, могло б допомогти в пошуках відповіді, яка при деяких обставинах буде явно ствердною, але ні в якому разі не буде такою при будь-яких обставинах.

Випадок з грошима є очевидним: при розробці бюджету, покликаного розподілити наявний дохід, всяке виділення коштів на якусь одну статті повинно здійснюватися за рахунок інших статей. Питання в тому, щоб з'ясувати, чи діють подібні обмеження в економіці, що розуміється як глобальна система. Протягом довгого часу багатьом економістам так і здавалося; і це був найбільш серйозний недолік колишньої «кількісної теорії грошей». Явною політичною аналогією тут є розподіл влади в рамках відокремленої спільноти. Цілком очевидно, що якщо А, який раніше займав положення, поєднане з реальною владою, переміщений рангом нижче і на його місці тепер знаходиться Б, то А втрачає владу, а Б її отримує, причому загальна сума влади в системі залишається незмінною. Багато теоретики, в тому числі Г. Ласвелл і Ч. Райт Мілс, вважали, що це правило є однаково справедливим для всієї сукупності політичних систем.

Найочевиднішим і серйозним фактом, що розбив теорію нульової суми, було встановлення кредиту комерційними банками. Випадок цей настільки важливий в якості демонстраційної моделі, що вимагає короткого роз'яснення. Коли вкладники вкладають свої гроші в банк, вони не тільки поміщають їх в надійне місце, а й передають в розпорядження банку, який може дати їх у борг. Вчиняючи так, депозитори ні в якій мірі не втрачають права власності на свої гроші. Вклади повертаються в повному розмірі за заявою вкладника, причому єдині загальноприйняті обмеження тут визначаються режимом роботи банку. Банк все ж використовує частину вкладів для надання кредиту під відсотки, в силу чого він не тільки передає в розпорядження позичальника ену суму грошей, але і приймає в більшості випадків зобов'язання вимагати повернення позики тільки в повній відповідності з укладеним договором, який в цілому залишає за позичальником свободу дій, яка нічим не порушується протягом обумовленого терміну, або зобов'язує його провести обговорені заздалегідь

виплати через амортизацію позики. Іншими словами, одні і ті ж гроші починають виконувати «подвійну функцію»: вони розглядаються як власність і депозиторами, які зберігають документи на вклади, і банкіром, який отримав право позичати ці гроші, як «свої власні». Таким чином, відбувається зростання суми грошей в обороті, яка вимірюється кількістю поточних позик по відношенню до обсягу безстрокових вкладів.

... Таким же чином спробуємо тепер провести точний аналіз систем влади. Моє припущення полягає в тому, що існує круговий рух між політичною сферою та економікою; суть його в обміні фактору політичної ефективності – в даному випадку участі в контролі над продуктивністю економіки – на економічний результат, що складається в контролі над ресурсами, здатному, наприклад, прийняти форму інвестиційної позики. Це круговий рух регулюється за допомогою влади в тому сенсі, що фактор, представлений такими, що підлягають виконанню зобов'язаннями, зокрема зобов'язанням надання послуг, з лишком врівноважує результат, представлений можливостями.

Моє припущення полягає в тому, що одна з умов стабільності цієї системи циркуляції полягає в рівновазі факторів і результатів владарювання з одного і з іншого боку. Це – інший спосіб сказати, що дана умова стабільності в тому, що стосується влади, формулюється ідеальним чином як система з нульовою сумою, хоча те ж саме невірно, через інвестиційний процес, для залучених в оборот коштів. Система кругового обороту, притаманна політичній сфері, розуміється тоді як місце звичної мобілізації очікувань щодо їх виконання; ця мобілізація може здійснюватися двома способами: або ми нагадуємо про обставини, які впливають з колишніх домовленостей, які є в деяких випадках, як, наприклад, в питанні про громадянство ... рівновага характеризує, звичайно, всю систему, а не окремі її частини. ...

Чи існує політичний еквівалент банківської системи – засіб, який пробив б пролом в круговому обороті влади, дозволивши внести вагомні добавки до тієї кількості влади, яке міститься в системі? Сенс моїх міркувань в доказі того, що такий засіб існує і що його джерело знаходиться в системі підтримки, тобто в зоні обмінів між владою і впливом на неї, між політичною системою і системою інтеграції.

Перш за все я припускаю, і це особливо наочно у випадку з демократичними виборчими системами, що політична підтримка повинна розглядатися як узагальнена поступка влади, що ставить в разі перемоги на виборах обраних лідерів в положення, аналогічне положенню банкіра. «Вклади» влади, зроблені виборцями, можуть бути відкликані – якщо не зараз, то хоча б на наступних виборах і на умовах, аналогічних до режиму роботи банку. У деяких випадках вибори пов'язані з умовами, які порівнюються

з бартером, точніше кажучи, з очікуванням виконання деяких конкретних вимог, що відстоюються стратегічно мислячими виборцями, і ними одними. Але особливо важливо, що в системі, яка є плюралістичною з точки зору не тільки складу сил, які здійснюють політичну підтримку, але і проблем, які підлягають вирішенню, такі лідери отримують свободу дії для прийняття різних, обов'язкових для виконання рішень, зачіпаючи в цьому випадку і інші групи суспільства, а не тільки ті, чий «інтерес» був задоволений безпосереднім чином. Цю свободу можна уявити як обмежену круговим потоком: іншими словами, можна сказати, що фактор влади, що проходить по каналу політичної підтримки, буде найточнішим чином урівноважений його результатом – політичними рішеннями в інтересах тих груп, які їх спеціально вимагали.

Існує все ж інша складова свободи обраних лідерів, яка і є тут вирішальною. Це свобода використовувати вплив – наприклад, завдяки престижу посади, який не збігається з обсягом належної їй влади, – щоб зробити нові спроби «зрівняти» владу і вплив. Це використання впливу для збільшення загальної пропозиції влади. Як це можна собі уявити?

Важливим є те, що зв'язок між засобами, які використовуються для позитивних і негативних санкцій, є інверсія випадку зі створенням банківського кредиту. Там мова дійсно йшла про використання влади, конкретизованої в обов'язковість виконання кредитних угод, яка і дозволяла «відчути різницю». Тут же мова йде про здатність вибіркового здійснення впливу за допомогою переконання. Схоже, що цей процес виконує свою роль за допомогою функції управління, яка – за допомогою відносин, підтриманих з різними аспектами структури електорального корпусу спільноти, – породжує і структурує новий «попит» в сенсі специфічного попиту на рішення.

Тоді можна сказати, що подібний попит – стосовно тим, хто приймає рішення, – виправдовує зростаюче виробництво влади, що стало можливим саме через узагальнений характер мандату політичної підтримки; оскільки цей мандат виданий не на основі бартеру, т. е. в обмін на конкретні рішення, але внаслідок того «рівняння» влади і впливу, яке встановилося за допомогою виборів, він є засобом здійснення, в рамках конституції, того, що на урядовому рівні здається найбільш відповідним «загальному інтересу». В цьому випадку керівників можна порівняти з банкірами або «брокерами», які можуть мобілізувати зобов'язання своїх виборців таким чином, що сукупність зобов'язань, взятих всією спільнотою, збільшується. Це зростання повинно все ж бути виправданим мобілізацією впливу: потрібно, щоб воно одночасно сприймалося як відповідне чинним нормам і застосовується до ситуацій, «вимагає» дії на рівні колективних зобов'язань.

Критичною для виправдання проблемою є в певному сенсі проблема консенсусу, його впливу на той ціннісний принцип, яким виступає солідарність. Критерієм, відповідним цьому ціннісному принципу, стає, отже, консенсус.

У цьому випадку виникає задача знайти основу, що дозволяє порушити кругову стабільність системи влади з нульовою сумою. Вирішальним для цього є те, що подібне може статися, коли суспільство і його члени готові взяти на себе нові, що підлягають виконанню, зобов'язання за рамками і понад ті, які були в силі раніше. Тоді виникає нагальна потреба виправдати подібне розширення і трансформувати «почуття» того, що необхідно щось зробити, в зобов'язання вжити ефективну дію, що містить при необхідності примусові санкції. У цьому процесі сильний діяч представлений обраними керівниками – в тій мірі, в якій до них може бути застосована аналітично незалежна характеристика позиції влади, властивої виконуваній ними функції, яка визначає лідера як людину, обтяжену пошуком необхідного обґрунтування для політичних програм, які не були б прийняті в разі кругового обороту влади.

Можна припустити, що порівняння з кредитом, поряд з іншими, виправдовується з точки зору його часового виміру. Потреба в більшій ефективності, необхідній для виконання нових програм, що становлять добавку до загального навантаження спільноти, тягне за собою зміни на рівні організації за допомогою нового поєднання виробничих факторів, розвитку нових організацій, ангажованості персоналу, вироблення нових норм і навіть модифікації основ легітимації. Отже, обрані лідери не можуть вважатися за законом відповідальними за негайне виконання, і, навпаки, потрібно, щоб джерела політичної підтримки надали їм довіру, тобто не вимагали негайної «оплати» – в момент наступних виборів – тієї частки влади, яку мали їхні голоси, рішеннями, продиктованими їх власними інтересами.

Правомірно називати відповідальність, прийняту в цьому випадку, відповідальністю керівництва, підкресливши її відмінність від адміністративної відповідальності, зосередженої на повсякденних функціях. У будь-якому випадку я хотів би представити процес зростання влади способом, строго аналогічним економічному інвестуванню в тому сенсі, що «відшкодування» має спричинити за собою підвищення рівня колективного успіху в напрямку, виявленому вище, а саме: підвищення ефективності колективної дії в зонах з виявленою цінністю, про яку ніхто не підозрював, якби лідер не пішов на ризик, подібно підприємцю, який зважився на інвестиції. ...

Парсонс Т. О понятии «политическая власть» // Антология мировой политической мысли : в 5 т. М., 1997. Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 478–487.

Моріс Дюверже
(1917–2014)

Моріс Дюверже – французський соціолог, політолог, юрист. Головна його праця «Політичні партії», в якій розглядається структурно-організаційні основи партій, особливості їх становлення та розвитку як інституціолізованих спільнот, вперше було поставлене питання про взаємозв'язок партійної, парламентської та виборчої систем.

У наведеному фрагменті подано головні особливості двопартійних, багатопартійних та однопартійних систем у країнах Сходу та Заходу. Визначено критерії порівняння основних партійних систем сучасності.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ
Книга 2. Партійні системи
Глава 1. Кількість партій
1. Двopapтійність

Розрізнити дуалістичний режим і багатопартійність не завжди легко: адже поряд з великими партіями зазвичай існують і малі об'єднання. У Сполучених Штатах, наприклад, крім двох гігантів – демократів і республіканців, ми виявимо кілька «пігмеїв»: це лейбористська і соціалістична партії, партія фермерів, партія прихильників сухого закону і прогресистська. У законодавчих зборах штатів або муніципальних утвореннях та чи інша з них часом набуває великого впливу. ... Тим не менш очевидна диспропорція між ними і великими традиційними партіями, так само, як і їх ефемерний і локальний характер, дозволяють розглядати американську політичну систему як типову двопартійну.

... Типи двопартійності. Зазвичай прийнято розглядати двопартійність як феномен специфічно англосаксонський. Це лише приблизно відповідає істині, так як деякі англосаксонські країни відносяться до багатопартійних, а дуалізм зустрічається в Туреччині і в деяких країнах Латинської Америки; до нього явно еволюціонують навіть деякі держави континентальної Європи. Говорячи ж про англосаксонську двопартійність, необхідно чітко розрізнити Америку і Британську імперію. У Сполучених Штатах двопартійності ніколи нічого серйозно не загрожувало. ... Багато разів в ході історії Сполучених Штатів

робилися спроби створити третю партію: всі вони терпіли невдачу або породжували лише невеликі і недовговічні партії локального характеру. У країнах же Британської Співдружності націй, навпаки, традиційне протистояння торі і вігів, консерваторів і лібералів зазнало глибокої кризи на початку ХХ століття, коли зростання соціалістичних партій викликав до життя трипартійну систему. Залишалося лише відповісти на питання: Чи встановилася вона остаточно? І тим не менше двопартійність пережила тріумф, нехай у формі витіснення ліберальної партії і злиття частини лібералів з консерваторами. На відміну від Сполучених Штатів тут третя партія домоглася успіху, але успіх її полягав у тому, що вона зуміла стати другою, витіснивши одну з колишніх з її місця. Разом з тим в Австралії і Канаді двопартійність так і не відновилася: в першій налічується три великі партії, в другій – чотири.

Англійська і американський дуалізм протилежні і в тому, що стосується структури партій. В Англії вона заснована на досить значній централізації, менш сильною у консерваторів, ніж у лейбористів, але незмірно більш сильною, ніж по інший бік Атлантики. У Сполучених Штатах комітети досить незалежні один від одного; керівники і комітети округів пов'язані з комітетами графств; ці останні підкоряються владі лідерів і комітетів штату, але над штатами вже немає практично нічого, повноваження національних лідерів і комітетів вкрай слабкі. Цим США різко відрізняються від Великобританії, де центр розпоряджається фінансами партії і залишає за собою право затверджувати кандидатури, запропоновані місцевими комітетами; в домініонах ступінь централізації варіюється, але ніколи все ж опускається до рівня Сполучених Штатів. І нарешті нагадаємо, що американські партії не ґрунтуються на будь-якій ідеологічній або соціальній базі, що вони включають в себе абсолютно різнорідні елементи і доктрини і по суті представляють собою машини для конкурентної боротьби за адміністративні та політичні посади і для висунення кандидатів на попередні вибори, які нерідко мають більше значення, ніж справжні; британські ж партії, навпаки, близькі до класичного поняття політичної партії. ...

2. Багатопартійність

Багатопартійність нерідко змішують з відсутність партій. Країна, де громадська думка розколота на численні, але недовговічні, ефемерні і швидкоплинні групи, не відповідає справжньому поняттю багатопартійності: вона переживає ще передісторію партій і знаходиться в тій фазі загальної революції, до якої відмінність двопартійності і багатопартійності абсолютно не застосовується, оскільки немає ще справжніх партій. Сюди можна віднести деякі країни Центральної Європи в період 1919–1939 рр., більшість молодих держав

Африки, Сходу і Середнього Сходу, багато латиноамериканських держав і великі західні держави ХІХ століття.

Багатопартійність ... досить точно характеризує Західну Європу, виключаючи Великобританію (але включаючи Ірландію). Зрозуміло, ті чи інші з цих держав в деякі періоди своєї історії знали і двопартійність: так було в Бельгії до 1894 р.; до неї близька і нинішня Німеччина. Інші жили в умовах однопартійних систем: Італія з 1924 по 1945 р., Німеччина з 1933 по 1945 р., Іспанія і Португалія.

Шляхи формування багатопартійності. Типологію багатопартійності дати нелегко: від трьох партій – і до безкінечності, включаючи безліч різновидів; а скільки ще форм і відтінків в кожній з них! Французька трипартійність 1945 р. не має нічого спільного з традиційною бельгійською трипартійністю; скандинавська чотирьохпартійність в корені відрізняється від швейцарської; розрізненість французької правої системи має зовсім інший сенс, ніж фракційність партій довоєнної Чехословаччини або Іспанської республіки. Будь-яка класифікація виглядає спірною і ненадійною: будь-яка національна організація, здається, має особливий, єдиний і неповторний характер, не вкладається в загальні рамки. Проте, якщо проаналізувати шляхи формування багатопартійності, то цілком можливо виявити певні загальні риси і навіть побудувати теоретичну схему, в яку досить добре вписуються факти.

... У будь-якій партії є свої «твердолобі» і «помірні», угодовці і непримиренні, дипломати і доктринери, толерантні і «скажені».

... Дроблення партій породило центристські партії. ... Вже зазначалося, що не буває поглядів центру, течій центру, доктрин центру, по суті своїй відмінних від ідеології правого або лівого – все це лише ослаблений, пом'якшений, помірний їх прояв. Нагадаємо, що стара ліберальна партія [в Англії] (розташована в дуалістичній системі зліва) розкололася на лібералів і радикалів: вони були першими, хто перетворився в партію центру. Також і консервативна партія розділяється на терпимих і непримиренних. Таким є перший спосіб виникнення партій центру. Теоретично справжній центр передбачав би, що помірні правої і помірні дії лівої, відокремившись від своїх корінних течій, об'єднуються, щоб створити єдину партію; але практично першопричина створення партії центру майже не має значення; саме її положення і суперечливі устремління, в які вона залучена через своїх членів, породжують її фундаментальну суперечливість: будь-який центр по природі своїй внутрішньо розірваний. ...

3. Однопартійність

Однопартійність прийнято розглядати як велику політичну інновацію ХХ століття. Насправді диктатура стара, як світ; нова лише диктаторська система, яка спирається на єдину партію, – така, яку ми бачили в Німеччині і Італії, або та, що і сьогодні функціонує в СРСР і країнах народної демократії. ... Справжня інновація полягає в існуванні організованих партій: однопартійний режим – це не що інше, як пристосування для потреб диктатури всієї тієї технології влади, яка склалася в рамках демократії. Велика інновація ХХ століття – не єдина партія, а просто партія.

... Єдині партії і партії демократичних режимів розрізняються не по своїй базовій структурі: між російською і французькою комуністичними партіями більше схожості, ніж між французькими комуністами і французькими радикалами. У Сполучених Штатах немає непрохідної прірви між демократами Півдня (єдина партія) і демократами Півночі (плюралістична партія): перші набагато близькі до других, ніж до партії німецьких націонал-соціалістів або італійських фашистів. Поставити знак рівності між тоталітарною і єдиною партією або партією-орденом означало б спотворити факти: є партії єдині, але не тоталітарні; також в рамках плюралістичних режимів можна зустріти тоталітарні партії. ... Історично більшість великих єдиних партій були спочатку опозиційними партіями, які функціонують в плюралістичних режимах; інші з них зовсім не мали явного наміру якось опинитися на самоті (Італія, Росія); їх структура не змінилася докорінно після взяття влади та монополізації її: їх тоталітарний характер, устрій ордену, автократична централізована інфраструктура склалася в рамках демократичної системи. ... Вірно, що тоталітарний характер партії спонукає її усунути плюралізм, якщо їй це під силу. Але тенденція до єдиновладдя виступає не причиною, а скоріше наслідком її тоталітарної природи. Партія прагне стати єдиною тому, що її структура тоталітарна, а не навпаки – приймає тоталітарну структуру, тому що хоче досягти єдиновладдя; таким принаймні видається вихідний пункт її еволюції.

... Існує не однопартійний режим, але однопартійні режими.

Основні риси однопартійності. Теорії однопартійності передувала практика. Траплялося, навіть, що до теорії взагалі справа так і не доходила: просто в деяких державах фактично встановлюється однопартійний режим, без якого б то не було включення його в доктрину влади, як це сталося, наприклад, в Туреччині і Португалії. Навіть в СРСР монополія комуністичної партії на владу була освячена лише Конституцією 1936 р. ... остаточно теорія однопартійності була викувана в Італії і Німеччині. До цього слід додати, що кожна з партій

створила свою власну теорію однопартійності: теорії фашистської партії в Італії і націонал-соціалістичної – у Німеччині досить істотно відрізняються одна від одної.

... Апологети системи [однопартійності] визнають за нею подвійну роль: єдина партія виступає у них в якості еліти і одночасно виконує функцію зв'язку. Ера мас спричинила занепад традиційних соціальних еліт: єдина партія ставить собі за мету виробити нові еліти, створити новий правлячий клас, об'єднати і сформуванати політичних вождів, здатних очолити країну, бо самі маси управляти не можуть. Партія – з її молодіжними організаціями з їхньою складною ієрархією і цілим рядом випробувань, які її члени проходять в самій партії, з її механізмами контрольованого вступу лише після стадії шефства і випробувального терміну – і являє собою своєрідну мережу, яка через свої осередки «фільтрує» елементи майбутньої еліти. ... Еліта, таким чином відібрана і підготовлена партією, може завдяки їй виконати свою керівну роль. Основні політичні, адміністративні та економічні керівники підбираються в партії, але і сама партія як така постійно контролює всі державні органи. Її функція – не стільки керувати, скільки забезпечувати динамізм управління і вивіряти його курс. А, отже, представники партії присутні всюди: від міністерських рад – до найнижчих місцевих або вузькоспеціалізованих комітетів, від адміністративних установ – до профспілок, кооперативів, культурних товариств, etc., якщо тільки сама партія або її допоміжні організації просто не привласнюють виконання деяких функцій безпосередньо собі.

З іншого боку, партія встановлює прямий і постійний контакт між урядом і країною. Головна проблема всіх авторитарних режимів зазвичай полягає в ізоляваності вождів від мас: у демократичних суспільствах вибори дозволяють керівникам дізнаватися їх думку і періодично вивіряти свою позицію по відношенню у них; диктатура позбавлена цього політичного компаса. Тут керівники ризикують все більше і більше відірватися від народу, повністю втратити зв'язок з ним, тим більше, що вони оточені підлеглими, які з лестощів вводять їх в оману і обманюють, аби бути в милості. А одних поліцейських донесень не достатньо, щоб подолати ту залізну завісу, що відокремлює правителів від керованих.

Дюверже М. Политические партии. М. : Академ. проект, 2002. 560 с.

Мілтон Фрідман

(1912–2006)

Мілтон Фрідман – американський економіст, лауреат премії імені Альфреда Нобеля за дослідження суспільства споживання та монетарної політики, розвивав ідею зв'язку між економічною та політичною свободою. М. Фрідман був прихильником ліберальних ідей та виступав за обмеження впливу держави на економіку, децентралізувати владу, забезпечити гнучкий валютний курс, роздежавити сфери освіти і соціального забезпечення.

У наведеному фрагменті наведено можливу роль держави у регулюванні економіки: держава як нормотворчий орган і третейський суддя; держава і технічні монополії; держава та патерналізм.

КАПІТАЛІЗМ І СВОБОДА

Розділ 2. Роль держави у вільному суспільстві

... Для ліберала адекватними засобами є вільне обговорення і добровільне співробітництво, з чого випливає, що будь-яку форму примусу він вважає недоречною. Ідеалом тут є одностайність відповідальних індивідів, досягнута на основі вільного і вичерпного обговорення. Це ще один спосіб увиразнити мету свободи ...

На питання, як правило, слід давати прості відповіді «так» або «ні», і в кращому разі можна забезпечити вельми обмежений набір альтернатив. Цього висновку не змінює навіть застосування пропорційного представництва у суто політичній формі. Кількість окремих груп, які реально можна представити пропорційно, суворо обмежена, а порівняно з пропорційними представництвом на ринку вона надзвичайно обмежена. Існує ще важливіший момент: той факт, що в нормі кінцевим результатом має бути закон, однаковою мірою застосований до всіх груп, а не окремі «законоположення» для кожної представленої сторони, означає, що пропорційне представництво в його політичному варіанті не тільки припускає одностайності без одноманітності, а й призводить до безрезультативності й роздрібненості. Таким чином, воно призводить до руйнування будь-якого консенсусу, на підставі якого може базуватися одностайність із одноманітністю.

Цілком очевидно, що існують питання, до яких дієве пропорційне представництво застосувати неможливо. Я не можу отримати той обсяг витрат на національну оборону, якого бажаю, при тому, що ви матимете інший обсяг. Такі прості питання можна обговорювати, сперечатися про них і голосувати. Саме існування таких неподільних проблем (до числа найсуттєвіших належать, вочевидь, захист індивіда і країни від зазіхань) унеможлиблює опору винятково на

індивідуальну дію без посередництва ринку. Якщо нам необхідно витратити частину своїх ресурсів на такі цілі, ми маємо узгодити свої суперечки через політичні канали.

Хоча використання політичних каналів неминує, воно, як правило, послаблює соціальну єдність, без якої не може бути стабільного суспільства. Послаблення це буде мінімальним, якщо згода з приводу спільних дій повинна бути досягнута лише з вузького кола питань, на які люди в будь-якому разі мають спільні погляди. ...

Якщо йтиметься про проблему, котра зачіпає людей глибоко, але по-різному, це може зруйнувати суспільство. Різкі розходження з основоположних питань лише зрідка можливо (якщо взагалі можливо) розв'язати через виборчу урну; врешті-решт виявляється, що їх можна вирішити, хоча й не розв'язати, лише через конфлікт. Кривавим підтвердженням цього слугує історія релігійних і громадянських війн.

Держава як нормотворчий орган і третейський суддя. Украй важливо розмежувати повсякденну людську діяльність і загальні рамки звичаїв і законів, у яких ця діяльність здійснюється. Повсякденна діяльність подібна до учасників гри; рамки ці подібні до правил гри, в якій вони беруть участь. І так само, як у гарній грі, потрібно, щоб учасники гри приймали як її правила, так і арбітра, котрий ці правила інтерпретує й забезпечує їх додержання. У добре організованому суспільстві потрібно, щоб його члени дійшли згоди щодо загальних умов, які регулюватимуть стосунки між ними, з приводу певних методів арбітражу, і в разі різних інтерпретацій цих умов – щодо якихось способів забезпечити виконання загальноприйнятих правил. Як і в грі, у суспільстві більшість правил співжиття є незапланованими наслідками звичаю і приймаються беззастережно. Щонайбільше ми відкрито обговорюємо хіба що незначні зміни у прийнятих правилах, хоча сукупним результатом серії незначних модифікацій може стати кардинальна зміна характеру гри або суспільства. Як у грі, так і в суспільстві жодна система правил не протриває довго, якщо більшість учасників не підкорятиметься їй тривалий час без зовнішніх санкцій; іншими словами, якщо немає широкої суспільної згоди. Проте ми не можемо покладатися лише на звичай або на цей консенсус для того, щоб інтерпретувати правила і домагатися їхнього дотримання; нам потрібен арбітр, третейський суддя. У такому разі головні ролі, які держава відіграє у вільному суспільстві, такі: надавати засоби, користуючись якими, ми зможемо модифікувати правила; виступати посередником, коли ми по-різному інтерпретуємо зміст правил; спонукати до виконання правил тих небагатьох, хто інакше не братиме участь у грі.

У світлі сказаного: потреба в державі виникає через те, що абсолютної свободи не буває. Хоч якою привабливою видається анархічна філософія, у світі недосконалих людей анархія нездійсненна. Свобода однієї людини може входити у конфлікт зі свободою іншої, і коли це відбувається, чиюсь свободу доводиться обмежувати, щоб зберегти свободу тієї другої людини; як висловився одного разу член Верховного суду, «моя свобода рухати кулаком повинна бути обмежена відстанню до вашого підборіддя».

Основне ускладнення під час визначення діяльності, якою слід займатися державі, полягає в необхідності розв'язувати подібні конфлікти між свободою різних індивідів. У деяких випадках відповіді на ці запитання легко. Не складно заручитися майже повною одностайністю з приводу тези, що свободу вбивати свого сусіда слід обмежити, аби зберегти за ним свободу життя. В інших випадках відповіді не так уже й просто. У царині економічній найбільші ускладнення пов'язані з конфліктами між свободою об'єднань і свободою конкуренції. Який сенс слід вкладати в поняття «вільне» стосовно підприємництва? У США свободу в цьому сенсі розуміють так, що кожен може вільно стати підприємцем, тобто вже наявні підприємці не вільні позбутися конкурентів, окрім як через продаж кращого товару за тією самою ціною або того самого товару за ціною більш низькою. ...

Ось іще важливіша галузь економіки, в якій відповіді на це запитання і складно, і вельми потрібно: визначення прав власності. Поняття власності, що розвинулось упродовж віків і було занесене в наші законоположення, настільки зробилося частиною нашої свідомості, що ми про нього не замислюємося і не усвідомлюємо, що ж є власністю і які права забезпечують володіння нею, тому що це складні соціальні конструкти, а не самоочевидні істини. Наприклад, чи дозволяє мені моє право на володіння землею і моя свобода розпоряджатися своєю власністю на власний розсуд відмовляти іншому в праві літати над моєю землею своїм літаком? Чи гору бере його право користуватися своїм літаком? Чи це залежить від того, на якій висоті він літає? Чи від того, який він створює шум? Чи вимагає добровільний взаємообмін, щоб він сплачував мені за право літати над моєю землею? Чи я маю сплачувати йому, щоб він утримувався від таких польотів? Досить нагадати про гонорари, авторське право, патенти, пакети акцій корпорацій, права володаря прибережної смуги тощо., щоб підкреслити роль загальноприйнятих соціальних правил у самому визначенні поняття власності, а це наводить на думку, що наявність добре прописаного і загальноприйнятого визначення власності у багатьох випадках набагато важливіша, ніж самий зміст цього визначення.

Іще одна царина економіки, що створює особливо складні проблеми, – це грошова система. Відповідальність держави за грошову систему визнається давно. Її недвозначно передбачає положення Конституції, що уповноважує Конгрес «карбувати гроші і регулювати їхню вартість, так само, як і вартість іноземних грошей». Ймовірно, в жодній іншій сфері економічної діяльності державні повноваження не користуються таким широким визнанням. Це звичне і сьогодні вже майже автоматичне визнання за державою такої відповідальності робить украй необхідним глибоке розуміння підстави для цієї відповідальності, адже вона збільшує небезпеку розширення державних повноважень за межі діяльності, прийнятої у вільному суспільстві, – від забезпечення грошової структури до розподілу ресурсів між індивідами.

Резюмуємо: організація економічної діяльності за посередництва добровільного взаємообміну передбачає, що за допомогою держави ми забезпечимо дотримання законності, щоб не допустити примушування одних з людей іншими, виконання добровільно укладених контрактів, визначення прав власності, інтерпретації та забезпечення додержання цих прав і функціонування кредитно-грошової системи.

Функції, здійснювані державою на підставі технічної монополії та зовнішніх ефектів. ... Усе зводиться до випадків, коли суто добровільний обмін бо пов'язаний з величезними витратами, або практично неможливий. Такі випадки поділяються на два загальні класи: а) монополії та інші подібні недосконалості ринку та б) «зовнішні ефекти».

... Монополія передбачає відсутність альтернатив і тим самим обмежує свободу взаємообміну. На практиці монополія часто, якщо не завжди, виникає внаслідок державної підтримки або змови між окремими особами. У цьому разі розв'язання проблеми полягає в тому, щоб або уникати державного сприяння монополіям, або суворіше стежити за додержанням правил, наприклад, тих, які містяться в нашому антимонопольному законодавстві. Монополія, однак, може виникнути й через те, що існування єдиного виробника або підприємства більше доцільне з технічної точки зору. Я наслідуюсь проголосити, що таких випадків менше, ніж звичайно вважається, проте вони, безумовно, трапляються. Найпростішим прикладом можу слугувати телефонне обслуговування конкретної місцевості. Я назву такі випадки «технічною монополією».

Коли технічні обставини роблять монополію природним результатом конкуруючих ринкових сил, існують, імовірно, лише три альтернативні варіанти: приватна монополія, державна монополія і державне регулювання. Усі три варіанти далекі від ідеального, тому доводиться обирати найменше зло. Генрі Саймонс, який вивчав державне регулювання монополій у США, дійшов

висновку: результати його настільки жахливі, що державну монополію він визнав би найменшим злом. Знаний німецький ліберал Валтер Ойкен, який вивчав державну монополію на німецьких залізницях, дійшов висновку: результати її настільки жахливі, що державне регулювання він визнав би найменшим злом. Запозичивши багато чого в обох дослідників, я, згнітивши серце, виснував, що найменшим злом (якщо з ним модна впокоритися) буде приватна монополія.

... Однак вибір меншого зла – приватної монополії, державної монополії чи державного регулювання – не можна зробити раз і назавжди, попри залежність від конкретних обставин. Якщо йдеться про технічну монополію на послугу або товар, без яких важко обійтися, і якщо монопольна влада набуває більшого розмаху, навіть короткотермінові результати приватної непідконтрольної монополії можуть бути неприйнятними, і тоді меншим злом виявиться державне регулювання або державна власність.

Іноді технічна монополія може слугувати виправданням наявної де-факто державної монополії. Вона не може сама по собі виправдати державну монополію, створену за рахунок державної заборони на конкуренцію з нею. Наприклад, зовсім нічим не виправдана наша [у США] нинішня поштова монополія. Можна доводити, що доставка поштових відправлень – це технічна монополія і що державна монополія є найменшим з усіх можливих зол. Міркуючи таким чином, можна ще обґрунтувати існування державної пошти, але аж ніяк не нинішнє законодавство, що забороняє доставляти відправлення будь-кому іншому. Якщо доставка пошти є технічною монополією, то ніхто і так не витримає конкуренції з державою. А якщо ні, то держав нема чого цим займатися. Вихід тільки один: допустити до цієї справи інших.

... Друга загальна категорія ситуацій, що виключають суто добровільний взаємообмін, складається тоді, коли дії одних осіб чинять такий вплив на інших, за який нереально стягувати з них платню або сплачувати їм компенсацію. Це проблема «зовнішніх ефектів». Наочним прикладом може бути забруднення джерела водопостачання. Людина, яка забруднює джерело, по суті, змушує інших обмінювати чисту воду на брудну. Можливо, що ці інші були б не проти того, аби здійснити цей обмін за гроші. Та, діючи поодиноці, вони навряд чи зможуть уникнути цього обміну або домогтися належної компенсації. ...

Діяльність держави, заснована на патерналістських началах. Свободи є сенс домагатися лише для людей, котрі спроможні за себе відповісти. Ми не віримо у свободу психічно хворих і дітей. Не можна уникнути необхідності проводити розмежування між дієздатними і недієздатними індивідами, та це не означає, що наша кінцева мета – свобода – є за суттю своєю поняттям

неоднозначним. Патерналізм неминучий стосовно тих, хто, на нашу думку, не відповідає за свої вчинки.

Найпрозоріший випадок, напевно, коли йдеться про психічно хворих. Було б чудово, якби для надання їм притулку і догляду за ними ми могли покласти на добровільну діяльність індивідів. Однак, мені здається, не можна виключити можливості, що така добродійність виявиться недостатньою, бодай через зовнішній ефект, який полягає в тій обставині, що я опиняюсь у вигаши, якщо інший витрачається на догляд за людиною несповна розуму. З цієї причини ми можемо надати перевагу державній організації догляду за такими хворими.

З дітьми справа складніша. Кінцевою функціональною одиницею нашого суспільства є не індивід, а сім'я. Однак той факт, що за одиницю вважається родина, заснований значною мірою на доцільності, а не на принципі. Ми гадаємо, що батьки, як правило, краще за інших здатні захистити інтереси своїх дітей і виховати з них відповідальних індивідів, яким свобода виявиться до снаги. Однак ми не віримо у свободу батьків робити з іншими людьми все, що їм заманеться. Діти є дієздатними індивідами у зародку, і той, хто вірить у свободу, вірить у необхідність захисту їхніх невід'ємних прав. ...

Фрідман М. Капіталізм і свобода. Київ : Наш формат, 2017. С. 32–46.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Світ політики і суспільства здавна цікавив людей та залишається актуальним для вивчення та осмислення. Ідеї, які вже стали класичними у політичній науці заклали фундамент сучасного політичного знання та методології досліджень. Політична наука у XXI ст. має міждисплінарні зв'язки з економікою, культурологією, правом, історією, соціологією, психологією, інформаційними технологіями та багатьма іншими. Вона посідає помітне місце як навчальна дисципліна для здобувачів надзвичайно широкого кола спеціальностей. Вивчення політології сприяє поширенню серед молодого покоління громадян України беззаперечних цінностей, які були об'єктом дослідження протягом століть існування науки: захист прав людини громадянина, взаємообумовлені обов'язки держави і громадянина, громадянське суспільство, правова, незалежна, суверенна і демократична держава, свобода волевиявлення та високий рівень політичної участі громадян у суспільному житті тощо.

В умовах глобалізації, соціально-економічні та політичні кризи кінця XX – початку XXI ст., євроінтеграційних та євроатлантичних процесів в Україні зростає значення ідей політичної класики. Проголошення в Україні людини найвищою соціальною цінністю накладає на державу певні зобов'язання дотримання усіх майнових і немайнових прав громадянина, у тому числі і «природних прав». На допомогу може прийти накопичений європейськими політичними мислителями XX–XXI ст. теоретичний і практичний досвід у політології. Важливим фактором розвитку цього потенціалу стане висококваліфікований спеціаліст-випускник, який оволодів політичними компетенціями та який репрезентує Україну як повноправного члена міжнародного співтовариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политическая наука: новые направления. М., 1999. С. 69–112.
2. Арістотель. Політика : пер. з давньогрецьк. Київ : Вид-во С. Павличко ; Основи, 2005. – 240 с.
3. Вебер М. Три чисті типи легітимного правління // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs07.htm>.
4. Вебер. М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 644–706.
5. Дюверже М. Политические партии. М. : Академ. проект, 2002. 560 с.
6. Лок Дж. Два трактати про правління. Київ : Наш Формат, 2020. 312 с.
7. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. Харків : Фоліо, 2007. С. 415–488.
8. Моска Г. Правлячий клас // Ї : культурол. часоп. 2006. № 45. С. 8–19.
9. Парето В. Компендиум по общей социологии // Антология мировой политической мысли : в 5 т. М., 1997. Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 58–78.
10. Парсонс Т. О понятии «политическая власть» // Антология мировой политической мысли : в 5 т. М., 1997. Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 478–487.
11. Фома Аквинский. О правлении государей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.). Л., 1990. С. 224–244.
12. Фрідман М. Капіталізм і свобода. Київ : Наш формат, 2017. С. 32–46.
13. Харендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. С. 439–442, 454–456, 468–469. Цит. за: Політологія : хрестоматія / за ред. М. П. Гетьманчука. Львів, 2011. 600 с.
14. Цицерон. О государстве // Диалоги. О государстве. О законах. М. : Наука, 1966. Книга 1, 2. 226 с.
15. Черчилль В. Консервативні принципи // Косерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. 2-е вид., перероб. і доп. Київ, 2008. С. 20–25.
16. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия. М. : Экономика, 1995. Гл. 22: Другая теория демократии. – URL: <http://sd-inform.org/upload/books/Theory%20of%20socialism/Democratic%20socialism/Schumpeter.%20Kapitalism,%20socialism%20i%20demokratija.pdf>.

Додаткова

1. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. Київ : Наш формат, 2016. 440 с.
2. Базілевич Д., Нестерович В., Федоренко В. Інститути лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку : наук.-інформ. вид. Київ, 2015. 111 с.
3. Балабан Р. В. Політичні протести: від суспільної кризи до консолідації // Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991–2018 рр.) : зб. наук. пр. Київ, 2019. С. 35–83.
4. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : [монографія]. Київ, 2004. 424 с.
5. Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації : монографія. Київ, 2017. 384 с.
6. Брехаря С. Г. Утвердження інноваційно-технологічної моделі сучасної економіки і масштаби впливу фінансово-промислових груп // Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991–2018 рр.) : зб. наук. пр. Київ, 2019. С. 151–189.
7. Буряченко О. Репутація політичної партії: основні підходи до її розуміння // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 187–192.
8. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. М. : Прогресс, 1990. 808 с.
9. Виборчий кодекс України. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 805–ІХ від 16.07.2020. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.
10. Висоцький Ю. О. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації : [монографія]. – Дніпропетровськ : Інновація, 2012. 132 с.
11. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів, 2000. 320 с.
12. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ : НАДУ, 2009. 392 с.
13. Горбатенко В. П., Остапенко М. А., Горбатенко І. А. Історія політичної думки в Україні : навч. посіб. Київ, 2007. 123 с.
14. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ, 2018. 128 с.
15. Дембицкий С. С. Валидизация шкалы гражданской активности // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2016. Вип. 3–4 (31–32). С. 58–68.
16. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков : Право, 2011. 488 с.
17. Еліта: витоки, сутність, перспектива : [монографія] / за ред. В. Г. Кременя. Київ : Знання України, 2011. 527 м.
18. Жиро Т. Політологія. Харьков : Гуманитар. центр, 2006. 428 с.

19. Зінченко О. І., Петришин О. В. Історія вчень про державу і право у таблицях і дефініціях : навч. посіб. Харків : Право, 2012. 208 с.
20. Иванова Ю. В., Соколов П. В. Кроме Макиавелли. Проблема метода в политологии раннего Нового времени : науч. монография. М. : Квадрига, 2014. 320 с.
21. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студентів ВНЗ / за ред. Л. М. Меймескулова. Харків : Право, 2013. 520 с.
22. Історія політичної думки : навч. енциклоп. слов.-довід. для студентів ВНЗ / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. 766 с.
23. Історія політичної думки : підруч. у 2 т. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2017. Т. 2: XX – початок XXI ст. 598 с.
24. Історія політичної думки України : підруч. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, [2017]. 632 с.
25. Кармазіна М. Політичні партії в Україні 2014–2017 рр. Київ, 2018. 168 с.
26. Кононенко С. Форми політичного розуміння міжнародних відносин : монографія. Київ, 2012. 899 с.
27. Кононенко Н. В. Проблеми націогенезу в Україні та формування політичних цінностей // Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991–2018 рр.) : зб. наук. пр. Київ, 2019. С. 8–34.
28. Конституція України. Із змінами, внесеними згідно із Законом №27–ІХ від 03.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.07.2020).
29. Кохан Г. В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ : НІСД, 2019. 232 с.
30. Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория : пер. с англ. М. : Весь мир, 2003. 784 с.
31. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія. Київ : НАДУ, 2006. 252 с.
32. Лепська Н. В. Структура та типологія сучасного геополітичного простору // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2017. Вип. 1–2 (33–34). С. 59–63.
33. Лешенок У. С. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій населення України та електорального вибору // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2018. Вип. 3 (39). С. 32–37.
34. Макьявелли Н. Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма. М. : Пушкинская б-ка, 2004. 818 с.
35. Мачуський В. В. Політична еліта України у визначенні стратегій розвитку держави // Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991–2018 рр.) : зб. наук. пр. Київ, 2019. С. 324–349.
36. Меньшеніна А. Вплив постмодерних реалій на процеси трансформації політичних цінностей у світі і в Україні // Studia Politologica Ucraino-Polona. 2018. Вип. 8. С. 199–204.

37. Михаленко Ю. П. Политический идеал Платона в контексте реальной истории. М., 2003. 207 с.
38. Нестерович В. Ф. Поняття та види джерел виборчого права України / Нестерович Володимир Федорович // Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2019. № 2. С. 39–58.
39. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші словотвори) : енциклоп. слов.-довід. / за заг. ред. Хоми Н. М. Львів : Новий світ – 2000, 2015. 492 с.
40. Ожеван М. А., Дубов Д. В. Номо ех Машина. Філософські, культурологічні та політичні передумови формування конвергентного суспільства : монографія. Київ : НІСД, 2017. 272 с.
41. Основи демократії : підруч. для студентів ВНЗ / за заг. ред. А. Колодій. 3-е вид., оновл. і доп. [Львів] : Астролябія, [2009]. 832 с.
42. Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : [монографія]. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
43. Платон. Государство. М. : Академ. проект, 2015. 398 с.
44. Подлесный Д. В. Политология и социология политики : учеб. пособие. Харьков : Изд-во НУА, 2011. 204 с.
45. Политическая теория в XX веке : сб. ст. / под ред. А. Павлова. М. : Территория будущего, 2008. 416 с.
46. Политология : кратк. хрестоматия / [сост. Исаев Б. А.]. СПб. ; М. ; Киев ; Харьков [и др.] : Питер, 2008. 224 с.
47. Політична абетка: матеріали для практичного використання / за наук. ред. О. В. Радчука. 8-е вид., доп. і перероб. Харків : ДокНаукДержУпр, 2010. 328 с.
48. Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи : підруч. у 2 т. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2016. Т. 1. 516 с.
49. Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи : підруч. у 2 т. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2016. Т. 2. 535 с.
50. Політична наука. Методи досліджень : підруч. / за ред. О. А. Габрієляна. Київ : Академія, 2012. 320 с.
51. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посіб. для студентів ВНЗ / Ф. М. Рудич та ін. Київ : Либідь, 2008. 440 с.
52. Політологія : навч. енциклоп. слов.-довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. 780 с.
53. Політологія : підруч. для студентів ВНЗ / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ : Академія, 2002. 528 с.
54. Політологія. Сучасні терміни і поняття : короткий навч. слов.-довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / наук. ред. Л. Д. Климанської, Я. Б. Турчин, Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. 516 с.

- 55.Прасюк О. В. Позичювання іміджів політичних партій під час виборчих кампаній / Прасюк О. В. // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2017. Вип. 1–2 (33–34). С. 147–149.
- 56.Прикладна політологія : навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. Київ : Академія, 2008. 472 с.
- 57.Рудень Д. М. Політико-правові засади державного фінансування політичних партій в Україні // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2019. Вип. 4 (44). С. 89–94.
- 58.Рудик П. А. Основи теорії держави. Київ : Алерта, 2013. 208 с.
- 59.Рудик П. А. Теорія держави і права: основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Алерта, 2015. 288 с.
- 60.Савчин М. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : Рік-У, 2018. 440 с.
- 61.Смірнова В. Мотиваційні детермінанти політичної волі // Studia Politologica Ucraino-Polona. 2018. Вип. 8. С.214–222.
- 62.Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р.Далтон. М. : Аспект-Пресс, 2002. 537 с.
- 63.Теория и методы в современной политической науке. Первая попытка теоретического синтеза / под ред. Стейна Угельвика Ларсена. М. : РОССПЭН, 2009. 751 с.
- 64.Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики : монографія / [авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін.]. Київ, 2016. 440 с.
- 65.Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) : [енциклоп. довід.] / [за ред. М. Кармазіної]. Київ, 2012. 588 с.
- 66.Фейки як інструмент впливу на вибори : аналіт. доп. / [авт. кол.: Дубов Д. В., Корецька І. О., Баровська А. В. та ін.]. Київ, 2020. 201 с.
- 67.Філософія політики : підруч. / НАН України, АПН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка ; [авт.упоряд.: В. Андрущенко, В. Бакіров, І. Бойченко та ін.]. – Київ : Знання України, 2003. – 393 с.
- 68.Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : АСТ, 2007. 571 с.
- 69.Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX. М. : РОССПЭН, 2003. 368 с.
- 70.Хейвуд Э. Политология : [учеб.]. М : ЮНИТИ, 2005. 542 с.
- 71.Шаров О. М. Економічна дипломатія: основи, проблеми та перспективи : монографія. Київ : НІСД, 2019. 559 с.
- 72.Шляхтун П. П. Політологія. Історія та теорія : підруч. Київ : Центр. учб. літ., 2010. 472 с.
- 73.Шпенглер О. Политические произведения. М. : Канон, 2009. 528 с.
- 74.Яковлева Л. І. «Дамоклів меч» влади: чинники легітимності в античних Афінах // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2018. Вип. 2 (38). С. 40–45.

75. Яковлева Л. І. Інституційний та організаційний виміри легітимності публічної влади // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2019. Вип. 3 (43). С. 207–213.
76. Яковлева Л. І. Легітимність влади та контроль над насильством у перехідному суспільстві // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2017. Вип. 1–2 (33–34). С. 40–45.
77. Яковлева Л. І. Обґрунтування легітимності публічної влади у ліберальній, республіканській та дискурсивній традиціях // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2018. Вип. 3 (39). С. 96–102.
78. Яковлева Н. І. Президентські та парламентські вибори в умовах електоральних циклів доби незалежності України // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2019. Вип. 4 (44). С. 95–101.

Навчальне видання

ПОЛІТОЛОГІЯ

Хрестоматія класиків політичної думки

Укладачі:

ФІНІН Георгій Іванович,

РУДНІК Денис Геннадійович

Комп'ютерний набір *Д. Г. Руднік*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 8,72. Тир. 300 прим. Зам. 553-21.

Підписано до друку 15.11.2021. Папір офсетний.

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О.В.

61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп.1, к.19. Т. (066) 822-71-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру видавців та виготовників видавничої продукції
серія ДК 3587 від 23.09.09 р.